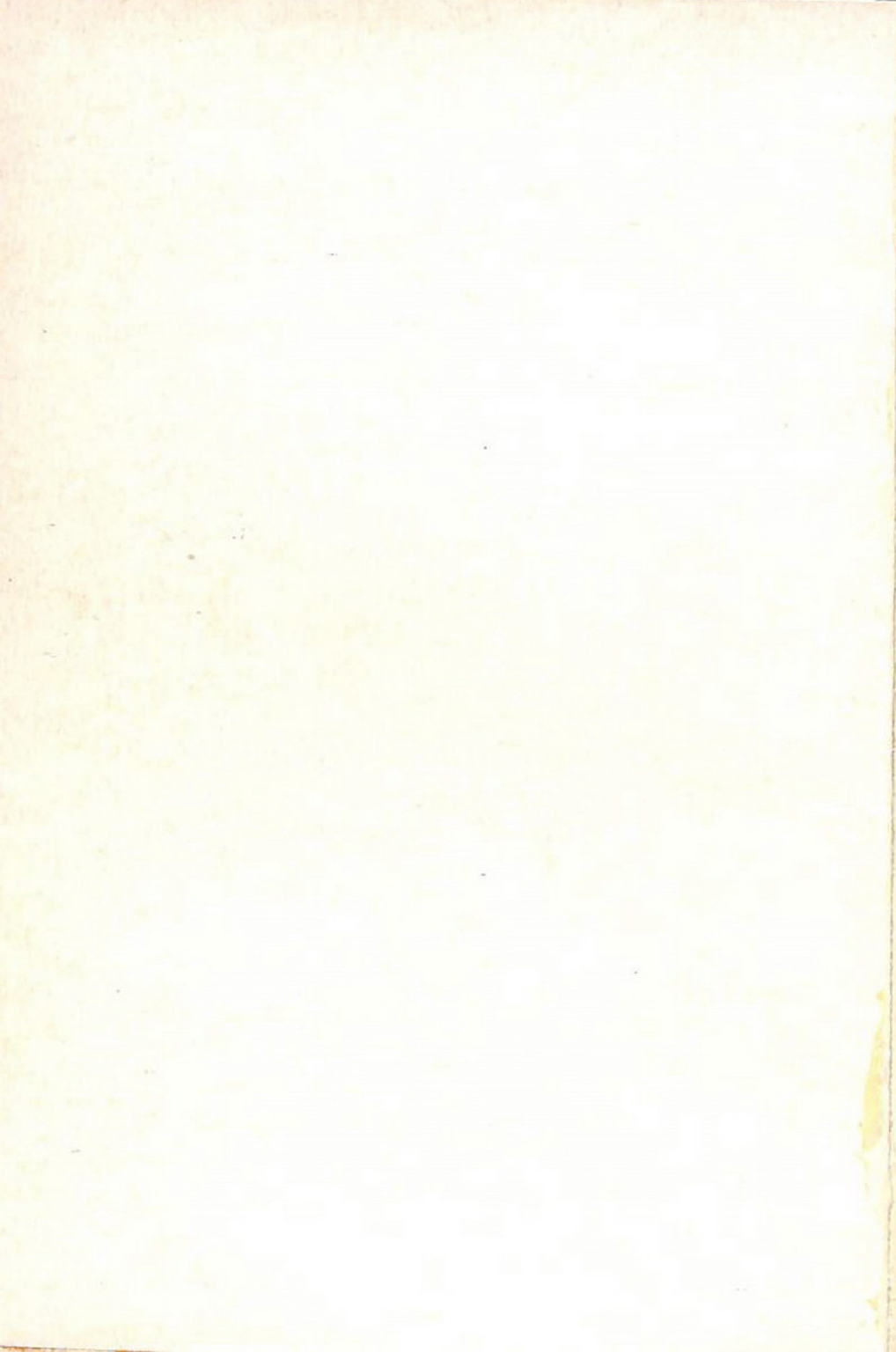

ՔՆԱՐԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿՈՆՏՆՏԵՍԱՅԻՆ
ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

КНАРИК ГРИГОРЯН

КОЛХОЗНОЕ КРЕСТЬЯНСТВО
СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В ГОДЫ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ
(1941—1945)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1979

338.1 K / 47. 925 ✓

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

A $\frac{11}{64543}$

ՔՆԱՐԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՏՆՏԵՍԱՅԻՆ
ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(1941—1945)

1486-80

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿ ԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1979

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների բեկնածու
Գ. Մ. ԳեղԱՄՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների բեկնածու Ե. Մ. ԽԱԼԵՅԱՆԸ
և Կ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԸ

Գրիգորյան Ք. Գ.

Գ 888 Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղա-
ցիֆիկացիայի Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներ-
ին (1941—1945) / Պատ. խմբ. Գ. Մ. Գեղամյան. —
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979. — 198 էջ.

Աշխատության մեջ արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա
ցույց է տրված հայ աշխատավոր գյուղացիության հերոսական աշ-
խատանքը, նրա բարձր գիտակցությունը և վառ հայրենասիրությունը
Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին:

Առանձին տեղ է հատկացված կոմունիստական կուսակցության,
սովետական կառավարության կազմակերպած համաժողովրդական
գամայանիսներին և այդ գործում աշխատավոր գյուղացիության
ներդրած ավանդին:

Գ $\frac{0505030202}{703(02) - 79}$ 27—78

9 (C43) 2
ԳՄԴ 63. 3 (22) 7

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1979:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Սովետական պատմագիտության կարևորագույն խնդիրներից է բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության պատմության գիտական ուսումնասիրությունը: Առանց այդ հարցի բազմակողմանի մշակման անհնար է վերհանել սովետական հասարակության ամբողջական պատմությունը:

Գյուղացիության պատմության ուսումնասիրությունն ունի գիտական և քաղաքական կարևոր նշանակություն: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատումից հետո մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման ամենադժվարին և ամենաբարդ խնդիրը մանրգյուղացիական տնտեսությունների միավորումն էր կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ: Կուսակցության ղեկավարությամբ այդ խնդրի իրագործումը արմատապես փոխեց գյուղացու կյանքի պայմանները և նախադրյալներ ստեղծեց գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար: Այդ մասին ՍՄԿԿ ծրագրում ասված է. «Սովետական գյուղի անցումը խոշոր սոցիալիստական տնտեսության՝ մեծ հեղափոխություն էր տնտեսական հարաբերությունների մեջ, գյուղացիության կյանքի ամբողջ կացութաձևի մեջ: Կոլեկտիվացումը գյուղը ընդմիշտ փրկեց կուլակային ստրկացումից, դասակարգային շերտավորումից, քայքայումից և աղքատացումից: Լենինյան կոոպերատիվ պլանի հի-

ման վրա գյուղացիական դարավոր հարցը գտավ իր իսկական լուծումը»¹:

Ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունում, այնպես էլ նրա բաղկացուցիչ մասը կազմող Հայաստանում հաղթանակեց կոլտնտեսային կարգը, որի շնորհիվ գյուղում տիրապետողը դարձավ սոցիալիստական տնտեսաձևը: 1940 թ. տվյալներով Հայաստանում գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը տնտեսությունների ընդգրկման գծով կազմում էր 98,3%, իսկ ցանքատարածությունների գծով՝ 99,9%²: Այդ ժամանակ հանրապետությունում կային 1030 կոլտնտեսություն, 14 սովխոզ, 33 ՄՏ կայան: Ցանքատարածությունները կազմում էին 433,7 հեկտար³: Գյուղում ամբողջովին վերացվեցին կուլակային տարրերը և նրանց մնացորդները: Փոխվեց գյուղացիության սոցիալական դեմքը: Աճեց նրա քաղաքական ու տնտեսական ակտիվությունը: Պատմական կարճ ժամանակահատվածում մանր արտադրողների դասակարգից հայ գյուղացիությունը վերափոխվեց կոլտնտեսային և իր սոցիալական էության մերձեցավ բանվոր դասակարգին: Համաժողովրդական պետական և կոլտնտեսային կոոպերատիվ սեփականությունների մերձեցումը սոցիալտնտեսական ամուր հիմք ստեղծեց այդ դասակարգերի շահերի ընդհանրության համար:

Խոշոր, մեքենայացված, բարձր ապրանքային սոցիալիստական գյուղատնտեսության հաղթանակը ապացուցեց սոցիալիստական սիստեմի առավելությունները կապիտալիստական և մանրացված, անհատական տնտեսությունների նկատմամբ: Գյուղի աշխատավորների քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ կատարվեցին և գերակատարվեցին նախապատերազմյան տարիների պլանները, որի համար էլ ՅՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1940 թ. նոյեմբերի

1 «Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության ծրագիրը», Երևան, 1961, էջ 15:

2 «Народное хозяйство Армянской ССР, Стат. сборник», Госстатиздат, Ереван, 1957, стр. 55.

3 Նույն տեղում:

23-ի հրամանագրով Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ առավել աչքի ընկած 309 առաջավորներ պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով⁴։ Իսկ 1939—1940 թթ. ծավալված սոցիալիստական մրցության բարձր ցուցանիշների համար հարյուրավոր կոլտնտեսականներ դարձան Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի մասնակիցներ։

Սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման կարևորագույն օղակներից է կուլտուրական հեղափոխությունը, որը հայ գյուղացուն դուրս բերեց հոգևոր ստրկությունից ու խավարից։ Նախապատերազմյան տարիներին Հայաստանը դարձել էր բարձր գրագիտության երկիր։ 1940—1941 ուսումնական տարում գյուղական վայրերում գործում էին 1020 դպրոց, որից 551-ը՝ յոթնամյա և 234-ը՝ միջնակարգ⁵։

Սոցիալիստական շինարարության պրոցեսում աճեց, կատարելագործվեց սովետական դարաշրջանի նոր մարդը, օժտված ջերմ հայրենասիրությամբ, ժողովրդի ընդհանուր գործի նկատմամբ անսահման նվիրվածությամբ։ Բարոյական բարձր հատկանիշները սովետական մարդկանց մոտ մշակվեցին ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում կատարած անձնուրաց աշխատանքի մեջ, կոմունիստական կուսակցության ու սովետական կառավարության առաջադրանքները կատարելու ընթացքում։

Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին տարիներին կոլտնտեսային գյուղացիությունը կազմում էր ՍՍՀՄ ազգաբնակչության մեծ մասը և սովետական բանակի հիմնական համալրողն էր։

Բանվոր դասակարգի, գյուղացիության ու մտավորականության բարոյաբաղադական միասնությունը հանդիսացավ Հայրենական մեծ պատերազմում Սովետական Միության հաղթանակի կարևորագույն գրավականներից մեկը։

⁴ «Правда», 24 ноября 1940 г.

⁵ К. С. Худавердян. Культурная революция в Советской Армении, Ереван, 1966, стр. 193.

Սովետական իշխանության տարիներին Հայաստանում հրատարակվել են բազմաթիվ մենագրություններ, հոդվածներ, ստեղծվել են կոլեկտիվ աշխատություններ, կազմվել են ժողովածուներ՝ նվիրված Սովետական Հայաստանի պատմության ընդհանուր հարցերի մեկնաբանմանը, որոնցում արծարծվել են նաև գյուղացիության պատմության հարցերը: Մի շարք աշխատություններ նվիրված են հանրապետության գյուղացիության պատմությանը: Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանը: Սովետական ամբողջ ժողովուրդը, այդ թվում կոլտնտեսային գյուղացիությունը Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հանդես բերեց պատմության մեջ չտեսնված համաժողովրդական շահերի բարձր գիտակցություն: Նա իր կատարած անձնվեր աշխատանքով ցույց տվեց, որ անսահմանորեն նվիրված է սոցիալիստական կարգերին և պատրաստ է կյանքի գնով պաշտպանելու իր հայրենիքը:

Վաղուց ի վեր հաստատված ճշմարտություն է, որ պատերազմի բախտը վճռվում է ոչ միայն ռազմադաշտում, այլև թիկունքում: Հայտնի են այդ առթիվ Վ. Ի. Լենինի ասված հետևյալ խոսքերը. «Պատերազմում հաղթում է նա, ով ավելի շատ ռեզերվներ, ավելի շատ ուժի աղբյուրներ, ավելի շատ դիմացկունություն ունի ժողովրդական զանգվածում»⁶:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին գյուղացիությունը ռազմաճակատին տալիս էր ոչ միայն հայրենիքին անսահմանորեն նվիրված մարտիկներ, այլև նյութական հսկայական միջոցներ՝ հաց, պարենամթերք, հանդերձանք, իսկ ռազմական արդյունաբերությանը՝ հումք: Նյութական բարիքները մեծ մասամբ ստեղծվում էին գյուղում, կոլտնտեսային գյուղացիության աշխատանքով, պատերազմա-

6 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 75:

կան ծանր ու դժվարին պայմաններում: Այդ տարիներին նրա ասրած աշխատանքային, հոգևոր ու կուլտուրական կյանքի պատմությունը կարևոր օղակ է սովետական հասարակության պատմության ընդհանուր շղթայում, ուստի և առանց գյուղացիության պատմության ուսումնասիրության հնարավոր չէ ստեղծել Հայրենական մեծ պատերազմի ամբողջական ու լիարժեք պատմությունը:

Հայրենական մեծ պատերազմի շրջանի սովետական գյուղացիության պատմության ուսումնասիրությունը սկսվել է պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Այդ հարցով զբաղվել են շատ պատմաբաններ, տնտեսագետներ: 1945—47 թթ. լույս են տեսել Վ. Գ. Վենժերի, Ի. Ե. Կանտաշևի, Ե. Ս. Կարնաուխովայի, Ա. Պ. Տերյահայի, Ն. Ա. Վոզնեսենսկու աշխատությունները, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազայի փոփոխության, աշխատուժի օգտագործման և այլ հարցերի մասին: Սակայն անհատի պաշտամունքի հետևանքով, նշված աշխատություններում թույլ են տրված որոշ սխալներ: Այդ տարիներին եղան նույնիսկ հեղինակներ, որոնք պատերազմը համարեցին ժողովրդական տնտեսության զարգացումը խթանող մի ուժ: ՍՄԿԿ XX համագումարից հետո հետազոտողները լայն հնարավորություն ստացան օբյեկտիվ կերպով լուսաբանելու ինչպես նախապատերազմյան, այնպես էլ պատերազմի տարիների պատմությունը: Այդ տեսակետից սովետական պատմագիտության մեջ խոշոր ներդրում է «Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության պատմությունը» (Փաստաթղթեր և նյութեր) ժողովածուն⁷:

Հայրենական պատերազմի պատմության վերաբերյալ սովետական պատմագիտության հաջողություններից պետք է համարել «Սովետական Միության 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմի պատմություն» վեցհատորյա

⁷ «История Коммунистической партии Советского Союза (июнь 1941—1945 гг.)» Документы и материалы. Изд-во полит. лит. М., 1970.

աշխատության⁸ հրատարակումը, որտեղ լուսաբանված են Հայրենական պատերազմի պատմության բոլոր փուլերը մեր երկրի հասարակական ու քաղաքական կյանքում և էկոնոմիկայի մեջ տեղի ունեցած երևույթները: Առանձին գլուխներ են նվիրված թիկունքի աշխատանքներին:

Այդ հարցերը համառոտ շոշափվել են նաև Հայրենական պատերազմի պատմությանը նվիրված մեկհատորյակում⁹:

Հրապարակի վրա են մի շարք այլ աշխատություններ, որոնք նվիրված են Սովետական Միության տնտեսության, բանվոր զստակարգի և հատկապես կոլտնտեսային գյուղացիության հերոսական աշխատանքի լուսաբանմանը: Այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Յու. Վ. Հարությունյանի մենագրությունը¹⁰, Կոլտնտեսային գյուղացիության Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել են նաև միութենական մյուս հանրապետություններում:

Սովետական Հայաստանի գիտնականները ևս իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձել են կոլտնտեսային գյուղացիության՝ Հայրենական պատերազմի շրջանի պատմության հարցերին¹¹: Այդ աշխատություններից արժանի են

8 «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг» (в шести томах), М., 1960—1965.

9 «Великая Отечественная война Советского Союза» 1941—1945 гг». (Краткая история), М., 1967, 1970.

10 Ю. В. Арутюнян, Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, М., 1963, 1970.

11 Ար. Մնացականյան, Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում, Երևան, 1954, Կ. Միրզախանյան, Հայաստանի կոմերիտմիությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 1956, «Մեծ Հոկտեմբերի զորշի ներքո» (հոգվածների ժողովածու), Երևան, 1957, «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1958, 1971, Մ. Պ. Աղայան, Ե. Մ. Խալեյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, պրակ 3, Երևան, 1960, «Սովետական Հայաստանի տնտեսական զարգացումը 1920—1960 թթ.», Երևան, 1960, Հ. Ա. Խաչատրյան, Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը Հայրեն-

հիշատակման «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ուրվագծերը» և «Հայ ժողովրդի պատմություն» մեծածավալ աշխատության VIII հատորը: Վերը նշված աշխատությունների՝ Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցությանը նվիրված բաժինները դիտական ծավալուն ուսումնասիրություններ են և արժեքավոր ներդրում պատմագիտության մեջ:

Պատմագիտության մեջ աչքի ընկնող երևույթ է «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945)» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի լույս ընծայումը: Այն նվիրված է թիկունքում Սովետական Հայաստանի տնտեսության բոլոր բնագավառների աշխատանքների վերհանմանը Հայրենական պատերազմի տարիներին, ինչպես նաև ռազմաճակատում ու թշնամու թիկունքում սովետական բազմազգ ժողովրդի ղապկների շարքերում մարտնչած հարյուր-հազարավոր հայ քաջորդիների մարտական սխրագործություններին և սիյուռահայության

նական մեծ պատերազմի տարիներին, «Բաների Հայաստանի արխիվներ», Երևան, 1961, Գ. Գզյան, Հայաստանի գյուղատնտեսության մեքենայացումը 40 տարում, Երևան, 1961, Հ. Բումանյան, Հայաստանի սոցիալիստական էկոնոմիկայի զարգացումը, Երևան, 1962, Վ. Ղազախեջյան, էքսիպեդի շրջանի № 3 սովետը (1921—1962), Երևան, 1964, «Հոկտեմբերը և Հայաստանի տնտեսական զարգացումը», Երևան, 1967, «Հայաստանի լենինյան կոմերիտիության պատմություն», Երևան, 1968, Գ. Գեղամյան, Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակի ժամանակաշրջանում (1946—1958), Երևան, 1968, Լ. Վ. Մարտիրոսյան, Սովետական Հայաստանի կանաչ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 1968, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 8 Երևան, 1970, Ք. Գ. Գրիգորյան, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Կովկասի պաշտպանությանը, Երևան, 1971, Ա. Ն. Մնացականյան, Միասնական շարքերում, Երևան, 1975,

«Народное хозяйство Армянской ССР, Стат. сборник», Е., 1957, «Сельское хозяйство Армянской ССР, Стат. сборник», Е., 1962; «Культурное строительство Армянской ССР, Стат. сборник», Е., 1962; К. Худавердян, Культурная революция в Советской Армении, Е., 1966; «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945)», Сборник документов и материалов, Е., 1975.

ակտիվ մասնակցութեանը Սովետական Միութեան Հայրենական մեծ պատերազմին: Ժողովածուն արժեքավոր նյութեր է պարունակում նաև հայ գյուղացիութեան վերաբերյալ և մեծապես նպաստում է գյուղացիութեան պատմութեան մշակման գործին:

«Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիութիւնը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին» աշխատութիւնում մենք անդրադարձել ենք պատերազմի պահանջներին համապատասխան գյուղատնտեսութեան վերակառուցման, կոլտնտեսային գյուղացիութեան թիկունքում կատարած անձնուրաց աշխատանքի, գյուղում տարվող գաղափարական աշխատանքի, սոցիալիստական մրցութեան ծավալման և գյուղի աշխատավորների կողմից ռազմաճակատին ցույց տրվող համաժողովրդական օգնութեան հարցերին:

Սույն թեման լուսաբանելիս ղեկավարվել ենք մարքսիզմ-լենինիզմի դասականների դրույթներով, ՍՄԿ Կենտկոմի և սովետական կառավարութեան, ՀԿԿ Կենտկոմի և Հայկական ՍՍՀ կառավարութեան համապատասխան որոշումներով ու դիրեկտիվներով: Աշխատութիւնը շարադրելիս օգտագործել ենք ՍՄԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղի, Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան և սոցիալիստական շինարարութեան պետական կենտրոնական, ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմութեան կաբինետի և մի շարք շրջանային սովետների պետական արխիվների նյութերը: Օգտագործել ենք նաև միութենական, հանրապետական, շրջանային ու ռազմաճակատային մամուլը և հրապարակի վրա եղած գրականութիւնը:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ

Սովետական Միության 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմը մեր ժողովրդի վերապրած պատերազմներից ամենադաժանն ու ամենածանրն էր:

Ստրկացնելով Եվրոպայի ժողովուրդներին, եվրոպական երկրների տնտեսությունը ծառայեցնելով պատերազմի շահերին, հիտլերյան Գերմանիան խախտեց 1939 թ. օգոստոսին կնքած սովետագերմանական չհարձակման պակտը և 1941 թ. հունիսի 22-ին հանկարծակի հարձակում գործեց մեր Հայրենիքի վրա:

Սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը: Խաթարվեց սովետական ժողովրդի խաղաղ, ստեղծագործ կյանքը: Սոցիալիստական Հայրենիքը պաշտպանելու համար ոտքի ելավ սովետական ամբողջ ժողովուրդը: Հիտլերականներն սկզբում հույս ունեին կարճ ժամանակամիջոցում ջախջախել սովետական բանակի հիմնական ուժերը, քայքայել մեր երկրի արդյունաբերական կարևորագույն կենտրոնները, ընկճել սովետական ժողովրդի կամքը: Այդ պատերազմի բուն նպատակը սովետական հասարակարգի տապալումն էր ու սովետական ժողովրդի ստրկացումը: Սակայն գերմանական զավթիչներն իրենց հաշիվներում չարաչար սխալվեցին: Ներանք չկարողացան տեսնել ու հասկանալ այն հսկայական, արմատական փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել մեր երկրում նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին: Հզորացել էր երկրի նյութատեխնիկական բազան, բարձրացել ժողովրդի տնտեսական, հոգևոր ու գիտակցա-

կան կյանքի մակարդակը: Հիտլերականները նպատակ էին դրել ոչնչացնել այն ամենը, ինչ այնքան նվիրական էր սովետական երկրի ամեն մի քաղաքացուն:

Տարիների ընթացքում ձեռք բերած հաջողություններն արյան գնով պաշտպանելու վճռականությունից լի, սովետական մարդիկ մեր անծայրածիր հայրենիքի բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում, խուտորներում ու ատյներում հավաքվում էին միտինգների, իրենց ցասումն արտահայտում անարգ թշնամու ոտնձգությունների դեմ, սերտորեն համախմբվելով բոլշևիկյան կուսակցության և սովետական կառավարության շուրջը: Նման միտինգներ ու ժողովներ տեղի ունեցան նաև Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում: Իրենց բազմամարդ միտինգներում հայ աշխատավոր գյուղացիները երդում տվեցին՝ եղբայրական մյուս ժողովուրդների զավակների հետ ուս-ուսի տված պաշտպանել հայրենի հողը օտարերկրյա զավթիչներից, մեկ մարդու նման կանգնել Հայրենիքի պաշտպանների առաջին շարքերում և կրծքով պաշտպանել Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության նվաճումները: Կամոյի (նախկին՝ Նոր Բայազետի) շրջանի աշխատավորները հունիսի 23-ին, հավաքվելով միտինգի, իրենց ընդունած բանաձևում գրեցին. «Նոր Բայազետի շրջանի աշխատավորներս հայտարարում ենք մեր կամքը, մեր պատրաստակամությունը, մեր պարտիայի ու կառավարության առաջին իսկ կոչին լինել սովետական բանակի շարքերում և կրծքով պաշտպանել մեր ազատությունը, մեր հայրենիքը: Մենք կրկնապատկելու ենք մեր եռանդը, մեր աշխատանքի թափը, մեր բոլշևիկյան զգոնությունը, մեր աշխատանքների տարբեր ճակատներում բերքահավաքի, պետական պարտավորությունների կատարման և ամենօրյա աշխատանքներում... Գերմանացիները Մոսկվան չեն տեսել և չեն էլ տեսնի: Իսկ մոսկվացիները և ամբողջ մեր ժողովուրդը շատ լավ են ճանաչում Բեռլինի դոները, մենք արդարացի ենք, հաղթանակը մերը կլինի»¹:

¹ «Բայազետի կոլխոզնիկ», 24 հունիսի 1941 թ.:

Հրազդանի (նախկին՝ Ախտայի) շրջանի 500 երիտասարդ աղջիկներ շրջանային հավաքում վրեժի բուռն ցասումով լսեցին գերմանական ֆաշիզմի կողմից սոցիալիզմի երկրի վրա հարձակում գործելու լուրը և իրենց ընդունած կոչ-նամակում՝ ուղղված հանրապետության բոլոր կոմերիտուհիներին և աղջիկներին, գրեցին. «Այս պատերազմը մեզ համար Հայրենական պատերազմ է: Մեր հերոսական կարմիր բանակը ինչպես միշտ, այնպես էլ այս պատերազմում կհաղթանակի, որովհետև նրան կուփել և ղինել են բոլշևիկյան փառապանծ պարտիան, սովետական հզոր կառավարությունը...

Մենք ինչպես միշտ, այնպես էլ այժմ առանց խուճապի մատնվելու, պատրաստ ենք ամեն կերպ օգնել մեր հարազատ ու հերոսական կարմիր բանակին՝ թշնամուն կործանիչ և ոչնչացնող հարված հասցնելու համար: Մենք կոչ ենք անում Հայաստանի բոլոր կոմերիտականներին և ոչ կոմերիտականներին՝ բանակ զնացող մեր եղբայրների աշխատանքը փոխարինել աղջիկներով ու կանանցով:

Մեր գործն արդար է, կձգմենք ֆաշիզմը, հաղթանակը մերը կլինի, որովհետև մեզ հետ է ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատը և աշխատավորությունը»²:

Նման բազմամարդ միտինգներ տեղի ունեցան Արտաշատում (նախկին՝ Ղամարլու), Եղեգնաձորում (նախկին՝ Միկոյան), Հոկտեմբերյանում, Դիլիջանում, Մարտունիում և հանրապետության մյուս շրջաններում: Միտինգների մասնակիցներն իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում կրծքով պաշտպանել հողն հայրենական, իսկ թիկունքում մնալու դեպքում՝ աշխատել կրկնապատկված եռանդով:

Պատերազմի առաջին իսկ օրերից սովետական բանակի շարքերը զորակոչվեցին հազարավոր հայ երիտասարդների: Դեռևս չզորակոչված երիտասարդներից շատերը, ինչպես նաև զինվորական տարիքից դուրս հարյուրավոր քա-

2 «Սովետական Հայաստան», 28 հունիսի 1941 թ.:

ղաքացիներ դիմում էին ներկայացնում՝ կամավոր ռազմա-
ճակատ մեկնելու համար: Զինվորական կոմիսարիատներն
էին գալիս բոլոր տարիքի ու մասնագիտության մարդիկ, օր
ու գիշեր չէին դադարում զորակոչի աշխատանքները:

Այդ օրերին «Սովետական Հայաստան» թերթում հրա-
պարակվեց «Կարգապահություն, կազմակերպվածություն,
անձնագոյություն» առաջնորդողը, որտեղ ասված էր. «...մեր
երկրի ամբողջ բնակչությունը, բոլոր բանվորները, գյուղա-
ցիներն ու ինտելիգենցիան, տղամարդիկ և կանայք, հարկ
եղած գիտակցությամբ կվերաբերվեն իրենց պարտականու-
թյուններին, իրենց աշխատանքին: Մեր ամբողջ ժողովուր-
դը այժմ պետք է լինի համախմբված ու միասնական, ինչ-
պես երբեք: Մեզանից յուրաքանչյուրը պետք է իրենից ու
ուրիշներից պահանջի կարգապահություն, կազմակերպվա-
ծություն, անձնագոյություն (ընդգծումը մերն է—Ք. Գ.),
ինչպես վայել է իսկական սովետական հայրենասերին,
ապահովելու համար կարմիր բանակի նավատորմի և ա-
վիացիայի բոլոր կարիքները, ապահովելու համար հաղթա-
նակը թշնամու նկատմամբ»³:

1941 թ. հունիսի 30-ին ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի նա-
խագահության, ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի
որոշմամբ ստեղծվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե՝
Ի. Վ. Ստալինի գլխավորությամբ: Պետության մեջ ամբողջ
իշխանությունը կենտրոնացվեց Պաշտպանության պետական
կոմիտեի ձեռքում:

ՍՄԿԿ-ը և Սովետական կառավարությունը հենվելով
Վ. Ի. Լենինի՝ սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանության
մասին դրույթների վրա, պատերազմի առաջին իսկ օրերին
մշակեցին թշնամու դեմ կռվելու համար սովետական ժողո-
վրդի բոլոր ուժերի մոբիլիզացման ծրագիրը: Դրանք ՍՍՀՄ
Ժողկոմսովետի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի մերձակատային
մարզերի կուսակցական և սովետական կազմակերպություն-
ներին ուղղված 1941 թ. հունիսի 29-ի հայտնի դիրեկտիվ-

3 «Սովետական Հայաստան», 24 հունիսի 1941 թ.:

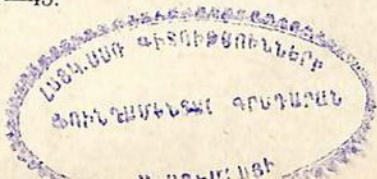
ներն են⁴: Նրանցում մերկացված էին գերմանական իմպերիալիստների հանցագործ մտադրությունները և կոչ էր արվում սովետական ամբողջ ժողովրդին՝ գիտակցել վտանգի խորությունը, աշխատանքները վերակառուցել ռազմական ձեռով, կազմակերպել համակողմանի օգնություն ռազմաճակատին:

Այդ դիրեկտիվները կուսակցական, պետական և հասարակական կազմակերպությունների, սովետական բազմազգ ժողովրդի գործունեության, երկիրը պատերազմի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու հիմնական ծրագրերն էին: Նրանց մեջ արտահայտված էր մեր ժողովրդի մարտական ու աշխատանքային նշանաբանը՝ «Ամեն ինչ ռազմաճակատի, ամեն ինչ հաղթանակի համար», որը և այդ դիրեկտիվների գլխավոր գաղափարն էր: Դիրեկտիվները մոբիլիզացնում էին սովետական ժողովրդի բոլոր ուժերը թշնամուն ջախջախելու համար: Կուսակցության ու կառավարության այս դիրեկտիվներն ունեին ռազմաքաղաքական հսկայական նշանակություն:

Սովետական մարդիկ միահամուռ պաշտպանեցին կուսակցության մարտական ծրագիրը և նրա կոչին պատասխանեցին աշխատանքային ու մարտական նորանոր սխրանքներով: Ուժեղացավ կամավորների հոսքը դեպի բանակ: Ներանց փոխարեն գործարաններում ու հանքերում, կոլտնտեսություններում ու սովխոզներում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում աշխատանքի անցան կանայք, ծերերը, անչափահասները:

Սովետական մարդիկ ներգրավվեցին ժողովրդական աշխարհազորի ստեղծման մասսայական շարժման մեջ: Կուսակցական կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ ժողովրդական աշխարհազորից բացի ստեղծվեցին կործանիչ զուամարտակներ՝ լրտեսների, խուճապահարների և վնասարարների դեմ պայքարելու համար, ինչպես նաև ինքնա-

⁴ «Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.)». Документы и материалы, Изд-во полит. лит. М., 1970, стр. 41—43.

պաշտպանության զանազան խմբակներ, որտեղ մարդիկ, առանց արտագրությունից կարվելու, ուսումնասիրում էին ռազմական գործը: Մեր կուսակցության առաջ քաշած առաջնահերթ տնտեսական խնդիրն էր՝ ժողովրդական տնտեսությունը կարճ ժամկետում վերակառուցել ռազմական ձեւով, ռազմաճակատին տալ բավարար բանակութեամբ ռազմական տեխնիկա և սպառազինություն, առաջին հերթին տանկեր ու ինքնաթիռներ: Այս առաջադրանքի կատարմամբ պետք է վերացվեր թշնամու ռազմատեխնիկական գերազանցությունը և բարձրացվեր սովետական բանակի մարտունակությունը:

Ինչպես Սովետական Միության մյուս հանրապետությունների, այնպես էլ Հայաստանի աշխատավորները բազմակողմանի օգնություն ցույց տվեցին սովետական բանակին, ժամանակին համալրեցին նրա շարքերը: Հանրապետության աշխատավորները կարգավորեցին նաև զորք ու ռազմական բեռներ փոխադրող տրանսպորտի արագ երթեվեկությունը, ապահովեցին բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկությունների, գործարանների ու ֆաբրիկաների, հանքերի ու էլեկտրակայանների հեռախոսային ու հեռագրական կապի աշխատանքը:

Պատերազմը լուրջ ու դժվարին խնդիրներ առաջադրեց նաև կոլտնտեսային գյուղացիությանը: Թիկունքային հանրապետություններից, այդ թվում Հայաստանից, պահանջվում էր առավել չափով օգտագործել բոլոր հնարավորությունները՝ ցանքատարածություններն ավելի ընդարձակելու, բարձր բերք ստանալու, անասունների զլխաքանակն ու մթերատվությունը ավելացնելու, այգիների և պտղատու ծառերի, տեխնիկական ու բանջարաբոստանային կուլտուրաների ցանքատարածություններն ընդարձակելու, ռազմաճակատի և թիկունքի օրավուր աճող պահանջներն ապահովելու համար: Սակայն այս խնդիրների լուծումը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Նախ՝ պատերազմի սկզբում մեր երկրի գյուղատնտեսական մի շարք կարևոր շրջաններ, որոնք մինչև պատերազմը տալիս էին գյուղատնտեսության

համախառն արտադրանքի 38%-ը, շաքարի՝ 84%-ը, ժամանակավոր զավթվել էին թշնամու կողմից: Այդ շրջաններում էին գտնվում նաև խոշոր եղջերավոր անասունների 38%-ը և խոզերի 60 %-ը⁵, չհաշված հացահատիկային կուլտուրան: Հետևաբար պարզ է, թե ինչպիսի ծանրություն պետք է ընկած լինե՞ր թիկունքային հանրապետությունների, այդ թվում և Հայաստանի վրա: Չնայած նման դժվարություններին, այնուհանդերձ 1940 թ. համեմատությամբ, 1941 թ. աշնանացանի ցանքատարածությունները Միության մեջ աճեցին 2 մլն հեկտարով: Դա պատերազմի պահանջներին համապատասխան գյուղատնտեսության վերակառուցման առաջին արդյունքն էր:

Մյուս դժվարությունը գյուղատնտեսության մեջ որակյալ կադրերի և աշխատող ձեռքերի պակասի առաջացումն էր: Պատերազմի հետևանքով զգալի շափով կրճատվել էր բանվորական ուժը: Անհրաժեշտ էր արագ կերպով համալրել այն:

Երրորդ դժվարությունը տեխնիկայի, պահեստամասերի խիստ կարիքն էր: 1941 թ. երկրորդ կեսից մինչև 1942 թ. վերջը գյուղատնտեսությանը տրակտորների, կոմբայնների, գյուղատնտեսական այլ մեքենաների, գործիքների, վերանորոգող սարքերի, պահեստամասերի մատակարարումը հասել էր նվազագույնի, իսկ երկրին և բանակին պարենով մատակարարելու հիմնական ծանրությունն ընկած էր գյուղատնտեսության վրա: Այս դժվարին խնդիրը գյուղացիությունը պարտավոր էր լուծել այն պայմաններում, երբ խիստ կրճատված էին թե՛ աշխատող ձեռքերը և թե՛ քաշող ուժը, ՄՏ կայաններում և կոլտնտեսություններում քաշող անասունների գլխաքանակը կրճատվել էր 32%-ով, իսկ ավտոմեքենաների թիվը՝ 89%-ով:

Գյուղատնտեսության մյուս դժվարություններից մեկն էլ այն էր, որ կրճատվել էին վառելանյութն ու պարարտա-

⁵ «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг.». (Краткая история), М., 1967, стр. 104.

նյութը: Եթե 1940 թ. Միության մեջ մեկ տրակտորին հասնում էր 8,1 տ վառելանյութ, ապա 1942 թ. այն կրճատվեց մինչև 4,7 տ, իսկ 1943 թ. հասավ 4,2-ի: Հետևաբար, 1940 թ. համեմատությամբ վառելանյութի մատակարարումը կրճատվեց 48%-ով⁶: Ինչ խոսք, այս ընդհանուր ցուցանիշները վերաբերում էին նաև Հայաստանի գյուղատնտեսությանը:

Գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բաղալի կըրճատումը հասցրեց ՄՏ կայանների և կոլտնտեսությունների տեխնիկական վիճակի վատթարացմանը, որը անխուսափելիորեն ազդեց արտադրողականության վրա: Գյուղատնտեսության մեջ ստեղծվեցին այլ կարգի դժվարություններ, որոնք հաղթահարվեցին կոլտնտեսային կարգերի գերազանցության և գյուղի աշխատավորության ուժերի մոբիլիզացման, համառ ջանքերի և անձնական զրկանքների գնով: Պատերազմի ամբողջ ընթացքում կոլտնտեսային գյուղացիությունը հանդես բերեց հայրենասիրության, անձնագոհության ու սովետական կարգերին մինչև վերջ նվիրվածության օրինակ:

⁶ «Социалистическое сельское хозяйство», 1945, № 10, стр. 7.

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԹԻԿՈՒՆՔԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ԱՄՈՒՐ ՀԵՆԱՐԱՆ

ԳՅՈՒՂԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻՆ

Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին իսկ օրից գյուղի աշխատավորության հրատապ խնդիրը դարձավ բանակին ու բնակչությանը հացով և պարենամթերքով, իսկ արդյունաբերությանը՝ հումքով ապահովելու հարցը: Սակայն, ինչպես վերևում նշեցինք, այդ կարևոր խնդրի իրականացումը կապված էր պատերազմի հետևանքով առաջացած մի շարք դժվարությունների հաղթահարման հետ: Գյուղի աշխատավորներից պահանջվում էր հնարավորության սահմաններում վերացնել, կամ մասամբ թեթևացնել առաջացած այդ դժվարությունները, և կատարել կուսակցության, կառավարության ու ժողովրդի հրամայական պահանջը: Առանց հացի և պարենամթերքի անհնարին էր մտածել հաղթանակի մասին: Հետևաբար պարզ էր, թե ինչպիսի ծանր, պատասխանատու և անխուսափելի անհրաժեշտություն ներկայացնող խնդրի էր դրված մեր գյուղի աշխատավորների առջև: Եվ նրանք այն պատվով կատարեցին:

Պատերազմական տարիներին ամուր և կազմակերպված թիկունք ունենալու անհրաժեշտության հարցին անդրադառնալով, դեռևս 1919 թ. օգոստոսին Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Կարմիր բանակը, առանց հացի պետական մեծ պաշարների, չի կարող ամուր լինել, որովհետև առանց դրան՝ չի կարելի բանակը ո՛չ ազատ տեղաշարժել, ո՛չ էլ նրան ինչպես հարկն է

պատրաստել: Առանց դրան՝ չի կարելի բանակի համար աշխատող բանվորներին պահել»¹:

Ղեկավարվելով մեծ կենինի վերոհիշյալ ցուցումով, կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը մեծ ջանքեր գործադրեցին բանակը ամուր և հուսալի թիկունքով ապահովելու համար: Այդ նպատակով թիկունքի ողջ աշխատանքը վերակառուցվեց ռազմական պահանջներին համապատասխան, ամեն ինչ ենթարկվեց ռազմաճակատի շահերին, հաղթանակի գործին: Ամբողջ երկիրը մեկ միասնական մարտական ճամբարի վերափոխելու անհրաժեշտությունը պահանջում էր կարճ ժամկետում վերակառուցել տնտեսությունը, այն հարմարեցնելով պատերազմի պահանջներին: Կոմունիստական կուսակցությունը և նրա կենտրոնական Կոմիտեն այս ուղղությամբ հսկայական աշխատանք կատարեցին: Կարճ ժամանակամիջոցում ողջ ժողովրդական տնտեսությունը, այդ թվում և գյուղատնտեսությունը, գրվեց ռազմական ռեսերվի վրա:

Մեր կոլտնտեսականները 1941 թ. բերքը հարկադրված եղան հավաքելու պատերազմական իրադրության պայմաններում: Տեղեկում բերքահավաքը կազմակերպված անցկացնելու, բերքն անկորուստ հավաքելու համար կուսակցության և կառավարության կողմից եղան հատուկ հրահանգներ: «Պրավդա» թերթը օգոստոսի 7-ի առաջնորդողում գրեց. «Պատերազմի ժամանակ պահանջվում է բացառիկ խնայողություն: Թանկ է աճեցված ու հավաքված հացահատիկի յուրաքանչյուր փութը... Որքան ավելի շատ լինեն հացահատիկն ու այլ մթերքները, այնքան ավելի շատ պարենային ռեսուրսներ ու ռեզերվներ կունենա Սովետական երկիրը: Հիշելով այդ, կոլտնտեսականները խնամքով հավաքում են բերքը, աշխատելով դաշտում չթողնել չհնձված ոչ մի հասկ, գետին ընկած ոչ մի հատիկ: ...Բերքահավաքի ժամանակ կորուստներ թույլ տալը, մանավանդ այժմ, պատերազմի օրերին, հանցագործություն է»²:

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 688:

2 «Սովետական Հայաստան», 9 օգոստոսի 1941 թ.:

Խաղաղասեր ուժերի մոբիլիզացման համար մեծ ու կարևոր նշանակություն ունեցավ Սովետական Միության կանանց դիմումը՝ ուղղված ՍՍՀՄ-ի և աշխարհի բոլոր կանանց: Դիմումում բնութագրվում էր զավթած երկրներում հիտլերականների վարած զազրելի քաղաքականությունը և կոչ էր արվում բոլոր կանանց՝ համառ և տքնաջան աշխատանքով օգնել ռազմաճակատին: «...Մենք գիտենք, որ հաղթանակը հեշտությամբ ձեռք չի բերվի,— գրված էր այնտեղ,— ուրեմն թող ձեզանից յուրաքանչյուրի սիրտը դառնա արիության անսպառ աղբյուր: ...Տնային տնտեսուհիներ, այժմ ձեր հոգատար ձեռքերն են հարկավոր արտադրությանը: Ուրեմն գնացեք ֆաբրիկաներն ու գործարանները: Բանվորուհիներ, կոլխոզնիկուհիներ և ծառայողներ, է՛լ ավելի վստահորեն տիրապեացե՛ք տղամարդու մասնագիտություններին, դաղգահների, տրակտորների, կոլտուրայի և արվեստի տեղամասերում, է՛լ ավելի վճռականորեն փոխարինեցե՛ք նրանց, ովքեր գնացել են առաջավոր զինքերը: ...Մեր նվիրական ուժերը տանք այն բանին, որպեսզի պահպանենք մեր զավակների թանկարժեք, հարազատ արյունը: Բոլորս դառնանք հմուտ, քնքուշ քույրեր, հիվանդապահներ, դոնորներ...

Ամբողջ աշխարհի կանայք: Սովետական Միության ժողովուրդները պատերազմ են մղում ամբողջ մարդկության թշնամի՝ ֆաշիզմի դեմ: Այդ պայքարին պետք է միանան աշխարհի բոլոր կանայք... Ձեր սեփական փրկությունը, ձեր երեխաների փրկությունը՝ մեր հաղթանակի մեջ է»³: Պատերազմի առաջին իսկ օրվանից սովետական միլիտնավոր կանայք գործարաններում, ֆաբրիկաներում, կոլտնտեսային դաշտերում ու ֆերմաներում փոխարինեցին ռազմաճակատ մեկնած իրենց հարազատներին: Նրանք կանգնեցին դաղգահների, մեքենաների առաջ, անդադրում աշխատեցին կոլտնտեսային դաշտերում: Պատերազմի տարիներին թիկունքի հիմնական ծանրությունը իրենց ուսերի վրա կրելով, սո-

³ «Правда», 18 июля 1941 г.

վետական կանայք դարձան սոցիալիստական մրցության առաջավորներ և իրենց անձնուրաց աշխատանքով ամրապնդեցին մեր երկրի թիկունքը:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ՍՍՀՄ Ժողովրդխորհը կոչերից ու հրահանգներրց բացի, որոշում կայացրին գյուղատնտեսական աշխատանքներում քաղաքային ու գյուղական վայրերի աշխատունակ բնակչության հավաքագրման կարգի մասին: Այդ որոշման համաձայն պարտադիր կարգով, ինչպես գյուղի, այնպես էլ քաղաքի աշխատունակ բնակչությունը նդգրկվեց գյուղատնտեսական աշխատանքի մեջ: Աշխատանքի անցան թոշակառուներն ու անչափահասները: Փոխարինելով ռազմաճակատ մեկնած իրենց հարազատներին, նրանք հավաստիացնում էին, որ կանեն ամեն ինչ սովետական բանակի թիկունքն ավելի ամուր ու հուսալի դարձնելու համար: Այսպես, Հայկական ՍՍՀ Գորիսի շրջանի աշխատավորներն իրենց ղավակներին ռազմաճակատ ուղարկելիս Պաշտպանության պետական կոմիտեին ուղղած նամակում գրեցին. «...Մենք գործեցինքն պատվով կկատարենք այն խնդիրները, որ դուք գրել եք սովետական Ժողովրդի առջև, մենք կանենք ամեն բան, մեր փառապանծ կարմիր բանակի հզորությունն ուժեղացնելու համար, կտանք ավելի ու ավելի շատ հաց, միս, տաք հագուստ և հումք արդյունաբերության համար, է՛լ ավելի կամրապնդենք Սովետական Միության Ժողովուրդների անխորտակելի բարեկամությունը»⁴:

Հրազդանի շրջանի Աթարբեկյան, Զրառատ (նախկին՝ Ռեզամալ), Ալափարս, Հրազդանի սովխոզ (նախկին՝ Ներքին Ախտա) և այլ գյուղերում տեղի ունեցած բազմամարդ միտինգներում կոլտնտեսականները վերցրին նոր, գործնական պարտավորություններ՝ բերքահավաքը անկորուստ հավաքելու, պետության հանդեպ ստանձնած իրենց պարտավորությունները արագորեն կատարելու, հանրային սեփականությունը պահպանելու և խնամելու մասին: Աշտարակի շրջանի Նզվարդ գյուղից հաղորդում էին, որ «մեր կոլխոզից

⁴ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 15, ց. 3, գ. 1, թ. 2:

ղգալի թվով երիտասարդներ պարտիայի ու կառավարության առաջին իսկ կողով մեկնեցին սովետական բանակ։ Սակայն նրանց բացակայությունը բոլորովին չազդեց մեր աշխատանքների վրա։ Նրանց փոխարինելու եկան հարյուրավոր հայրենասեր կանայք, մեծահասակներ ու պատանիներ։ Աշխատանքի ընդունակ բոլոր կոլխոզնիկները մասնակցում էին բերքահավաքին։ Չկա ավելի մեծ ու պատվավոր գործ, քան մեր սրբազան հայրենիքի պաշտպանությունը»⁵։

Հայաստանի կանանց մոբիլիզացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ 1941 թ. հունիսի 26-ի Երևանի արտադրական ձեռնարկություններում աշխատող մի խումբ կանանց բաց նամակը՝ ուղղված Հայաստանի բոլոր կանանց։ Այդ կոչ-նամակում նրանք գրում էին. «...Այժմ հասել է ժամը, երբ մեր երկրի բոլոր կանայք պետք է մեկ մարդու նման դուրս գան պայքարի, գործարանում թե կոլխոզում, հիմնարկում թե ֆրոնտում զենքը ձեռքին օգնեն կարմիր բանակին, գազազած թշնամուն մինչև վերջ ջախջախելու համար։

Դեպի զազգահներ, դեպի մեքենաներ, դեպի զենք։ Փոխարինենք մեր ամուսիններին, մեր եղբայրներին, և եթե երկիրը պահանջի, նրանց հետ կողք-կողքի դիրքերը մեկնենք։ Քեզ, հայրենիք, երգվում ենք, որ ոչ մի օր, ոչ մի ժամ, ոչ մի րոպե մեր հայրենիքը չպիտի զգա իր որդիների բացակայությունը, նողկալի թշնամին պիտի ջնջվի երկրի երեսից միանգամ ընդմիշտ»⁶։

Նույնպիսի բովանդակությամբ նամակ գրեցին Լենինականի մանարան գործարանի կին աշխատողները։ Այդ դիմում-կոչերը լայն արձագանք գտան հանրապետության նաև մյուս քաղաքներում ու շրջաններում։ Ի պատասխան այդ դիմում-կոչերի, տեղի ունեցան հակաֆաշիստական միտինգներ, որոնց մասնակից կանայք իրենց կամքը, պատրաստակամությունը հայտնեցին ռազմաճակատ մեկնած հա-

5 «Սովետական Հայաստան», 11 հուլիսի 1941 թ.։

6 «Սովետական Հայաստան», 26 հունիսի 1941 թ.։

րազատներին փոխարինելու, աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու, ռազմաճակատի սպառվածքները կատարելու և գերակատարելու, սովետական բանակին օգնելու, հաղթանակը թշնամու դեմ ապահովելու համար: Կանայք և աղջիկները խմբերով դիմում էին կառավարությունը՝ բանակ մեկնելու, գործարանում և կոլտնտեսությունում աշխատելու ցանկությամբ: Ինչպես քաղաքի, այնպես էլ գյուղի աշխատավորուհիները, մեր հայրենիքի ծանր օրերին ցուցաբերեցին վառ հայրենասիրություն և դիմակայելով ամեն մի փորձության, դարձան ամուր հենարան սովետական բանակի համար:

Հայրենական սպառերազմի ծանր օրերին սովետական կանանց եռանդուն ու անձնազոհ աշխատանքի մասին են վկայում արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթեր: Դրանցից մեկում գրված է, որ Էջմիածնի շրջանի ավելի քան 3000 կանայք գերանդիներն ու մանգաղները ձեռքներին դուրս են գալիս կոլտնտեսային դաշտերը հնձելու: Միայն հունիս ամսը մի քանի օրում նրանք հնձում են 1100 հա հացահատիկ: Կիրովականի Համգալչիման գյուղում 25-ամյա, չորս երեխաների մայր Արուսյակ Խառատյանը ռազմաճակատ մեկնած ամուսնուն փոխարինելու ցանկությամբ դիմում է կոլտնտեսության վարչությանը՝ խնդրելով իրենից բացի «ամուսնու մաճը ոչ ոքի չտալ»: Նա այդ մաճով և՛ վար էր անում, և՛ հնձում: Նրա եռանդուն աշխատանքի օրինակին էին հետևում գյուղի մնացած կանայք⁷:

Պատերազմը սկսվելու առաջին իսկ օրից Վարդենիսի շրջանի կոլտնտեսություններում եռանդուն աշխատանք է տարվում: Հունիսի 20-ին շրջանի կոլտնտեսություններում աշխատում էին 2525 կին, մոտ մեկ ամիս անց նրանց թիվը հասավ 4350-ի⁸:

Մարտունու շրջանի 21 կոմերիտուհիներ ներկայացան կուսշրջկոմ և խնդրեցին իրենց ուղարկել դաշտ՝ տրակտորի

7 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 9, թ. 92, 94:

8 ՏԷՍ «Սովետական Հայաստան», 13 հուլիսի 1941 թ.:

վրա աշխատելու: Մեկնելուց առաջ միտինգում նրանք ասացին. «Եթե հայրենիքը պահանջի, տրակտորի ղեկից մենք կանցնենք տանկերի վրա և կարմիր բանակի մարտական շարքերում կմարտնչենք Հիտլերի ավազակային բանդաների դեմ»⁹: Իսկ Աբովյանի շրջանի 40 կոլտնտեսուհիներ մեքենատրակտորային կայանում փոխարինեցին ռազմաճակատ մեկնած տրակտորիստներին ու կոմբայնավարներին:

Կանանցից բացի, դաշտ էին դուրս գալիս նաև ծերունիներն ու անչափահասները: Այսպես, Կիրովականի Համգալիման գյուղում 89-ամյա Սերգո բիձան (Դանիելյանը) իր հետ դաշտ տարավ գյուղի բոլոր ծերունիներին: Իրենց զավակներին ռազմաճակատ ուղարկելիս Կոտայքի շրջանի Ողջաբերդ գյուղի ծերունիները պարտավորվեցին. «Թշնամուն մենք կիսիենք ոչ միայն ռազմաճակատում, այլև անկորուստ ու որակով առատ բերք հավաքելով»¹⁰: Իսկ Ալավերդու շրջանի Հագվի գյուղից Անուշ մայրիկը (Օհանյան), որը ռազմաճակատ էր ուղարկել իր 10 որդիներին և 5 թոռներին, երիտասարդի ավյուռնով օր ու գիշեր աշխատում էր կոլտնտեսային դաշտում, 1942 թ. ընթացքում վաստակել էր 180 աշխօր, ռազմաճակատում գտնվող իր որդի Սուրենին գրում էր. «Սուրեն ջան, թշնամին մեզ վրա է հարձակվել, ուզում է քանդել իմ օջախը, անպատվել իմ հարսներին, աղջիկներին, կոտորել իմ զավակներին, որբացնել իմ թոռներին: Եթե մե՛նք նրան չզիմադրենք, ապա ո՞վ պետք է դիմադրի: Դու քո տասը եղբայրներով դիմացե՛ք ծանր վերքերին, քաջ կռվեցե՛ք ու բարձր պահե՛ք Օհանյանց գերդաստանի պատիվը: Կնոջդ ու երեխաների մասին մի մտածիր, բալա ջան: Ինչպես ձեզ հմ պահել ու մեծացրել, այնպես նրանց կպահեմ: Պառավ հմ, բայց կռնե՛րումս դեռ ուժ կա, աչքերումս լույս, սրտումս հավատք: Մենք բոլորս էլ աշխա-

9 «Սովետական Հայաստան», 26 հունիսի 1941 թ.:

10 «Սոցիալիստական տեմպով», 12 հուլիսի 1941 թ.:

տում ենք կոլխոզում: Ես անասնապահական ֆերմայի կով կթողն եմ: Ունեմ 180 աշխօր»¹¹:

Նման օրինակները եղակի չէին: Գյուղի աշխատավորները դաշտ էին դուրս գալիս լուսաբացին և վերադառնում ու՛շ երեկոյան:

Բերքահավաքը ժամանակին ավարտելու, բերքի կորուստ չտալու համար կուսակցության ու կառավարության որոշման համաձայն 1943 թ. հուլիսի 1-ից մինչև օգոստոսի 31-ը գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ ընդգրկվեցին Հայաստանի քաղաքային բնակչությունից, բուհերից, տեխնիկումներից, դպրոցներից 20015 մարդ¹²:

Հայաստանում պատերազմի տարիներին կար 1035 կոլտնտեսություն և 15 սովխոզ, որոնք հաղթահարելով պատերազմի հետևանքով առաջացած դժվարությունները, 1941 թ. կազմակերպված անցկացրին ոչ միայն բերքահավաքը, այլև գյուղատնտեսական մյուս աշխատանքները: Չնայած գյուղատնտեսական աշխատանքների ամենաեռուն շրջանում սկսվեց պատերազմը, բայց և այնպես կոլտնտեսային գյուղացիությունը ժամկետից 20 օր առաջ կատարեց պետությանը հացահատիկ հանձնելու իր պարտավորությունները: Այդ մասին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի IX պլենումը 1941 թ. նոյեմբերի 19-ին արձանագրում է. «Հանրապետությունը կատարեց հացահատիկի մթերման պլանը 100%-ով, բնավարձինը՝ 98,5, մսինը՝ 98,8, կաթինը՝ 99,4, պանրինը՝ 92,7, բրդինը՝ 96,6, կաշվինը՝ 70, կարտոֆիլինը՝ 91,8, խոզինը՝ 100 %-ով»¹³: Ինչպես տեսնում ենք, հիմնականում կատարված էին պետական բոլոր պարտավորությունները:

Աշտարակի, Ապարանի, Ղափանի, Էջմիածնի, Վարդե-

11 «Սովետական Հայաստան», 1 նոյեմբերի 1942 թ. (Օհանյանների ընտանիքից զոհվել են 5 եղբայրները՝ Արտաշեսը, Սուրենը, Ավետիքը, Լևոնը և Կոստանդինը):

12 Տե՛ս ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության Պետական Կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀՍՀՊԿԱ), ֆ. 113, ց. 9, գ. 162, թ. 16:

13 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուս. արխիվ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 19, թ. 24:

նիսի, Կամոյի, Արթիկի և Ազիզբեկովի շրջաններն արդեն սկսել էին աշնանացանը, որպեսզի 1942 թ. դարձնեին բարձր բերքի տարի:

Գյուղատնտեսության հիմնական հարցերից մեկն էլ կադրերի պատրաստումը, վերապատրաստումն ու տեղաբաշխումն էր: 1941 թ. աշնանից հանրապետությունում կազմակերպվեցին տրակտորիստների, կոմբայնավարների, օդակավարների, բրիգադավարների, ֆերմայի վարիչների, կոլտնտեսության նախագահների կարճատև դասընթացներ, որոնք 1942 թ. փետրվարին տվեցին առաջին շրջանավարտները: Այդ կարճատև դասընթացներն ավարտեցին 16 հազար մարդ¹⁴:

Պատերազմի սկզբից աշխատող ուժի պակասի հետևանքով կանայք մեծ հոսանքով ընդգրկվեցին գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ: Իսկ 1942 թ. սկսած գյուղատնտեսական աշխատանքների հիմնական ծանրությունն ընկավ կանանց ուսերին: Բավական է նշել այն փաստը, որ Հայաստանի կոլտնտեսություններում աշխատող 173.276 կոլտնտեսականների կեսից ավելին կանայք էին¹⁵, իսկ 1944 թ. գյուղատնտեսության աշխատողների թվում կանայք արդեն կազմում էին 68,3%-ը: Նրանք էին, որ վաստակեցին բոլոր աշխօրերի 49,7 տոկոսը: 200 աշխօրից ավելի վաստակած կանանց թիվը կազմեց 24,8 հազար, այն դեպքում, երբ 1940 թ. այդպիսիները միայն 7,2 հազար էին¹⁶:

1942 թ. փետրվարին «Պրավդան» «Ավելի համարձակորեն կանանց ղեկավար աշխատանքի առաջ քաշել կոլխոզներում» առաջնորդողում գրեց. «Կոլխոզների առջև ծառացել են նոր, պատասխանատու խնդիրներ՝ ռազմաճակատին և երկրին տալ ավելի ու ավելի շատ պարենամթերք, գյուղատնտեսական հումք: Լուրջ պարտականություններ են ընկել կանանց վրա, որոնք այժմ գյուղում հիմնական աշ-

¹⁴ ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 122, ց. 3, գ. 41, թ. 35:

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 163, ց. 12, գ. 46, թ. 2:

¹⁶ «Սովետական Հայաստանի տնտեսական զարգացումը, 1920—60 թթ.», 1960, Երևան, էջ 259:

խատողներն են: Եվ կանայք գյուղում մնացած տղամարդկանց հետ միասին, գործադրում են բոլոր ջանքերը որպեսզի պատվով կատարեն իրենց պարտքը Հայրենիքի հանդեպ:

Կոլխոզային գյուղերում բառիս բուն իմաստով չկա ոչ մի աշխատանք, որ չկատարեն կանայք: Նրանք փոխարինում են կարմիր բանակ կանչված տրակտորիստներին, կոմբայնավարներին, վարորդներին, ՄՏԿ-ների ու սովխոզների նորոգող բանվորներին, համառորեն տիրապետելով մեքենաներին:

Առաջավոր կոլխոզնիկուհիները կարող են կարճ ժամանակամիջոցում դառնալ հիանալի կազմակերպիչներ, կոլխոզների, անասնապահական ֆերմաների լավ ղեկավարներ... Կուսակցությանը և սովետական կազմակերպությունները, ՄՏԿ-ների քաղբաժինները պարտավոր են ղեկավար աշխատանքի առաջ քաշված կանանց ցույց տալ ամենօրյա օգնություն, սովորեցնել ու դաստիարակել նրանց»¹⁷:

Կուսակցության ու կառավարության պահանջի համաձայն Հայաստանում 754 կին առաջ քաշվեցին որպես օղակավարներ, բրիգադավարներ, ֆերմայի վարիչներ, կոլտնտեսային վարչության և գյուղական սովետի նախագահներ: Այդ գործում աչքի ընկան էջմիածնի, Ստեփանավանի, Հոկտեմբերյանի, Նոյեմբերյանի, Հրազդանի, Աշտարակի և այլ շրջաններ: Հրազդանի շրջանի նախկին Աթարբեկյան գյուղի կոլտնտեսուհիներ Հայկուշ Մարգարյանը և Հայկանուշ Մնացականյանը դարձան օղակավարներ: Հոկտեմբերյանի շրջանի Լենինի անվան կոլտնտեսությունից 18-ամյա Վահանգույստ Կարապետյանը եղբոր ռադմաճակատ մեկնելուց հետո, ավարտեց տրակտորիստների երկամսյա դասընթացները և դարձավ Հոկտեմբերյանի ՄՏ կայանի լավագույն տրակտորիստուհիներից մեկը: էջմիածնի «Անաստված» կոլտնտեսությունում Մարիամ Եղիազարյանը, Հայաստան Ամիրյանն առաջ քաշվեցին և նշանակվեցին բրիգադավարներ,

¹⁷ «Правда», 6 февраля 1942 г.

իսկ Օֆիկ Ղազարյանը, Վարդուշ Մարգարյանը և էմմա Եղյանը՝ օղակավարներ: Սիսիանի շրջանից Լուսիկ Հարությունյանը ընտրվում է Լեոնաշենի գյուղսովետի նախագահ, Համեստ Ղազարյանը՝ Բորիսովկայի գյուղսովետի նախագահ: Շահումյանի շրջանի կոլտնտեսային վարչության նախագահ է նշանակվում Նազանի Գալստյանը (հետագայում՝ սոցիալիստական աշխատանքի հերոս)¹⁸:

Կանանց օգնելու, սովորեցնելու և նրանց գյուղատնտեսական զանազան աշխատանքներում առաջ քաշելու գործում խրախուսելի աշխատանք կատարեցին Կամոյի շրջանի կուսակցական և սովետական կազմակերպությունները: Այդտեղ 1—2 ամսում 124 կին առաջ քաշվեցին որպես գյուղսովետի, կոլտնտեսության նախագահներ, ֆերմաների, բրվագոյների և օղակների ղեկավարներ:

Գյուղատնտեսական աշխատանքներում կանանց ուժն ավելի լրիվ օգտագործելու նպատակով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, կուսակցության շրջանային, քաղաքային կոմիտեները և տեղական սովետները ժամանակին զբաղվեցին նաև մանկամսուրների և մանկապարտեզների կազմակերպման, կադրերի կոմպլեկտավորման հարցերով: Մանկամսուրների և մանկապարտեզների համար առանձնացվեցին հարմարավետ շենքեր, կահույք, անհրաժեշտ քանակությամբ սննդամթերք, սպասքի միջոցներ, համապատասխան ուսուցչադաստիարակչական, բժշկասանիտարական անձնակազմ և այլն: 1942 թ. դարնանացանի ընթացքում 2735 մանկական հրապարակներում տեղավորված էին ավելի քան 100 հազար երեխա¹⁹:

* * *

Հայաստանը մինչև պատերազմը հացը հայթայթում էր մեր երկրի մյուս շրջաններից: Անգամ 1942 թ. մարտին ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհը Հայաստանի կոլտնտեսություններին

18 Մանրամասնություններ տե՛ս Լ. Մարտիրոսյան, Սովետական Հայաստանի կանայք Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 1968:

19 «Սովետական Հայաստան», 25 մարտի 1942 թ.:

որպես սերմացու բաց թողեց 20 տ կորեկ, 320 տ վուշ, 94 տ արեածաղիկ և այլն: Պատերազմի պայմաններում նա ոչ միայն իրեն պետք է ապահովեր հացով, այլև հացահատիկ հանձներ պետությունը: Հետևաբար կոլտնտեսային գյուղացիությունը մեծ ջանքեր գործ դնելով այդ բնագավառում նույնպես որոշ հաջողությունների հասավ: Պատերազմի տարիներին Հայաստանում կրճատվեցին բամբակի ցանքատարածությունները և ի հաշիվ դրանց ավելացան կարտոֆիլի, ծխախոտի և մանավանդ հացահատիկի ցանքատարածությունները: Կոլտնտեսականներն օգտագործում էին այն բոլոր հողերը, որտեղ հնարավոր էր ցանք անել:

Պատերազմի տարիներին գյուղատնտեսության վերակառուցումը պահանջում էր կոլտնտեսություններում, ՄՏ կայաններում և սովխոզներում նոր ձևով կազմակերպել աշխատանքները: Լայն տարածում գտավ բրիգադային և օղակային աշխատանքի կազմակերպման ձևը: Գյուղատնտեսության արտադրությունը կազմակերպելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցան ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1942 թ. սկզբին ընդունած մի շարք որոշումները՝ կոլտնտեսականների համար աշխօրերի պարտադիր միևիմուծ բարձրացնելու, գյուղատնտեսության առաջավորներին նյութապես խրախուսելու, ՄՏ կայանների աշխատողների հաստիքների, դրույքների և նրանց համար պարգևներ մրտցրնելու վերաբերյալ: 1942 թ. ապրիլի 13-ին, երբ հրապարակվեց ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի «Կոլխոզնիկների համար աշխօրերի պարտադիր միևիմուծ բարձրացնելու մասին» որոշումը, բոլոր շրջաններում տեղի ունեցան կոլտնտեսականների ընդհանուր ժողովներ, որոնք հավանություն տվեցին այդ որոշմանը և ընդգծեցին նրա կարևոր նշանակությունը կոլտնտեսային արտադրությունը կազմակերպելու գործում: Այդ որոշմամբ վերացվեց այն անհամապատասխանությունը, որն առաջացել էր պատերազմի հետևանքով գյուղատնտեսական աշխատանքների ծավալի և աշխատող ձեռքերի քանակի միջև: Այդ անհամապատասխանությունը վերացվեց նաև վառ հայրենասիրությամբ խանդա-

վառված, աշխատանքային մեծ եռանդով լցված կոլտնտեսային գյուղացիության անձնագրո՞ւ աշխատանքի և գյուղատնտեսական աշխատանքներում լրացուցիչ բանվորական ձեռքերի ընդգրկման շնորհիվ: Եթե 1940 թ. աշխատունակ կոլտնտեսականներից 16 հազարը ոչ մի աշխօր չունեի, 1942 թ. նրանց թիվը նվազեց 8 հազարով, 1943 թ. հասավ 2 հազարի: Եթե 1940 թ. կոլտնտեսականների միայն 20 %-ը ուներ 100—200 աշխօր, ապա հետագայում այն կրկնապատկվեց:

Կոլտնտեսային արտադրության մեջ կանանց և անչափահասների մեծ մասնակցության մասին են վկայում հետևյալ թվերը. եթե 1940 թ. 146 հազար աշխատունակ կանանց 133 հազարն էր ընդգրկված գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ, ապա 1942 թ. 150 հազարից 147 հազարն էր ընդգրկված: Համարյա նույն պատկերն ուներ նաև անչափահասների մասնակցությունը: Եթե 1940 թ. 86 հազար անչափահասներից գյուղատնտեսական աշխատանքներին մասնակցում էին 64 հազար, ապա 1942 թ. նույն 86 հազարից՝ 78 հազարը²⁰: Կոլտնտեսականի տարեկան աշխօրերի միինիմումն այդ որոշմամբ սահմանվեց 120, բացառությամբ բամբակացան շրջանների, որոնցում այդ չափը կազմում էր 150 աշխօր: Գյուղում ծավալվող սոցիալիստական մրցության շնորհիվ աշխօրերի սահմանված միինիմումը հաճախ կրկնապատկվում կամ եռապատկվում էր: Յուրաքանչյուր աշխատող կնոջ աշխօրերի տարեկան միջին քանակը եթե 1940 թ. կազմում էր 88, ապա 1942 թ. հասավ 122-ի: Դեռահասների տարեկան աշխօրերի միջին քանակը 32-ից հասավ 57-ի²¹:

Շուտով սույն որոշումը լրացվեց մեկ ուրիշ՝ «Քաղաքների ու գյուղական վայրերի աշխատունակ բնակչությանը կոլխոզներում, սովխոզներում և ՄՏ կայաններում գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարելու համար մոբիլիզա-

²⁰ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 1, թ. 18—19:

²¹ Նույն տեղում:

ցիայի ենթարկելու կարգի մասին» որոշմամբ: Դրանց մեջ էին արգյունաբերության, տրանսպորտի, հիմնարկ-ձեռնարկությանների բանվորներ, ծառայողներ, աշխատունակ, բայց չաշխատող բաղաբացիներ, տեխնիկումների և ուսումնարանների սովորողներ, դպրոցների բարձր դասարանի աշակերտներ և այլն: Առաջին անգամ 1942 թ. հունիսից քաղաքային և գյուղական վայրերի աշխատունակ բնակչությանից մոբիլիզացիայի ենթարկվեցին և կոտնտեսային դաշտերում աշխատելու ուղարկվեցին 9810 մարդ²²: Կուսակցության և կառավարության սույն որոշումը մեծ խանգավածությամբ ընդունվեց Երևանի բժշկական, գյուղատնտեսական, անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտների, պետական համալսարանի ուսանողների կողմից, որոնք ամառային աբձակուրդներին մեկնեցին գյուղերը և զործնական օգնություն ցույց տվեցին գյուղատնտեսական աշխատանքներին:

Աշակերտությանը գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ ընդգրկելու կապակցությամբ 1941—1942 ուսումնական տարին ավարտվեց ավելի վաղ²³: Երևանի Թեմանի անվան միջնակարգ դպրոցի 10-րդ դասարանի աշակերտուհի Նորա Պարոնիկյանը արտահայտելով իր համադասարանցիների կամքը, դպրոցում կայացած միտինգում ասաց. «Կառավարության ու պարտիայի որոշումը մեզ անսահմանորեն ոգևորում է: Մենք տարեվերջի քննությունները դերազանց հանձնելուց անմիջապես հետո կմեկնենք գյուղ և ամառային արձակուրդների ընթացքում մեր ամբողջ ուժերն ու եռանդը գործի կդնենք սոցիալիստական գյուղատնտեսության օգտակար լինելու համար: Կոլխոզային և սովխոզային դաշտերում կատարելիք մեր արգյունավետ աշխատանքը կլինի մի ահեղ հարված գերմանական օկուպանտներին»²⁴: Վաստակավոր ուսուցչուհի Վ. Հարությունյանն իր ելույթն ավարտեց այսպես. «Ես ուսումնական տարին վերջացնելուց հետո իմ

22 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 1108, թ. 1:

23 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 25, թ. 28:

24 «Սովետական Հայաստան», 26 ապրիլի 1942 թ.:

դասարանի (7ա) աշակերտների հետ միասին կմեկնեմ գյուղ և ակտիվորեն կմասնակցեմ կոլխոզային դաշտերի աշխատանքներին՝ մեր քաջարի կարմիր բանակին է՛լ ավելի շատ կենսամթերք տալու համար»²⁵:

Ուսումնական տարին լավ ցուցանիշներով փակելուց հետո Ղափանի շրջանի 245 ուսուցիչներ և ավելի բան 3000 աշակերտներ կազմակերպված ձևով մասնակցեցին գյուղատնտեսական աշխատանքներին: Կոլտնտեսային դաշտերում 1942 թ. ամռանն աշխատում էին շուրջ 73000 աշակերտ, 5000 ուսուցիչ, այդ թվում՝ 15000-ից ավելի կոմերիտական²⁶: Տասնյակ հազարավոր սպառանիններ ու երիտասարդներ, մրտնեկով սոցիալիստական մրցույթյան մեջ, մեծ ոգևորությւոն էին առաջացնում կոլտնտեսականների շրջանում՝ ուղղմական բերքն անկորուստ հավաքելու գործում:

Գյուղատնտեսական աշխատանքներին մեծ օգնություն էին ցույց տալիս հանրապետության բանվոր-ծառայողները: Չնայած բանվորները մեծ ծանրաբեռնվածությամբ էին աշխատում, բայց չէին զլանում օգնելու գյուղատնտեսական աշխատանքներին: Գալով գյուղ, նրանք վերանորոգում էին շարքից դուրս եկած մեքենաները, գործիքները, հնարավորության սահմաններում պատրաստում նորերը, ակտիվորեն մասնակցում դաշտային աշխատանքներին: Երևանի շինարարական տրեստի գործարանի կոլեկտիվը ոչ միայն ինքը շեֆական օգնություն ցույց տվեց Արտաշատի շրջանի ՄՏ կայանին, այլև 1942 թ. դեկտեմբերի սկզբին իր ժողովում դիմում ընդունեց՝ ուղղված Երևան քաղաքի արգյունաբերական ձեռնարկությունների բոլոր բանվորներին, բանվորուհիներին, ինժեներատեխնիկական աշխատողներին ու ծառայողներին կոչ անելով նրանց մեծ օգնություն ցույց տալ գյուղին²⁷: Շինարեստի գործարանի կոլեկտիվի այս լավ օրինակով Երևանի մեխանիկական գործարանի կոլեկտիվը

25 նույն տեղում:

26 «Սովետական Հայաստան», 11 օգոստոսի 1942 թ.:

27 «Սովետական Հայաստան», 3 դեկտեմբերի 1942 թ.:

ևս իր հերթին վերցնում է Շահումյանի շրջանի ՄՏ կայանի շեֆուքյունը:

Հետևելով մեծահասակների օրինակին, դեռահասները ևս խորապես ուսումնասիրում էին և տիրապետում գյուղատնտեսական մեքենաների ու գործիքների պատրաստման մասնագիտություններին և անհրաժեշտության դեպքում փոխարինում մեծահասակներին:

Այսպես, Լենինականի 13 միջնակարգ դպրոցներ 1942 թ. դարնանը տվեցին 200 տրակտորիստ, 200 կալսիչ մեքենավարներ և այլն²⁸:

Պատերազմի պայմաններում մարդկանց անձնական շահագրգռվածությունն էլ ավելի բարձրացնելու համար կրկին վերանայվեց 1940 թ. սեպտեմբերի 6-ի որոշումը՝ ցրտահերկ կատարող տրակտորիստների և կոլխոզնիկների աշխօրերի վրա հավելում կատարելու կարգի մասին: Որոշման հիմքում ընկած էր խրախուսանքի, պարգևատրման և հավելյալ վարձատրման եղանակով աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու նպատակը: 1941 թ. նոյեմբերի 3-ին Հայկական ՍՍՀ ժողկոմխորհը և ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը վերանայելով պարգևատրման և հավելյալ վարձատրման վերաբերյալ որոշումը, սահմանեցին հետևյալ կարգը.

1. Սահմանված սեզոնային աշխատանքները կատարած տրակտորիստներին հավելում տալ ցրտահերկի ժամանակ նրանց վաստակած աշխօրերի 20% -ի չափով, իսկ սահմանված նորմայից ավելի գերակատարած հեկտարների համար աշխօրերը հաշվել մեկ ու կես չափով:

2. Կոլտնտեսականների համար (բանող անասուններով կատարելու ժամանակ) աշխօրերը հաշվել կոլտնտեսություններում գոյություն ունեցող գնահատումների մեկ ու կեսի չափով, իսկ դրանից ավելի վարելու համար՝ կրկնակի չափով:

3. Յրտահերկի պլանը տրակտորներով կատարելու ժամանակ ՄՏ կայանի դիրեկտորին, ավագ գյուղատնտեսին ու

²⁸ «Սովետական Հայաստան», 6 մայիսի 1942 թ.:

ավագ մեխանիկին պարգևատրել մեկ ամսվա աշխատավարձով²⁹;

Վերոհիշյալ որոշման համաձայն «Ունիվերսալ» տրակտորի վրա աշխատելու դեպքում առաջին 15 օրացուցային օրերի ընթացքում 35 հեկտար մշակելիս՝ տրակտորիստն ստանում էր 35 աշխօր որպես պարգև և էլի մեկ աշխօր՝ 35 հեկտարից ավելի մշակած յուրաքանչյուր հեկտարի համար: Վարձատրության այս ձևը մեծապես խրախուսեց բոլոր տրակտորիստներին՝ բարձրացնելու իրենց վարած մեքենաների արտադրողականությունը և դրանով իսկ սեղմ ժամկետում նրանք կատարեցին գարնանացանի հիմնական աշխատանքները: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց նաև կենդանի քաշող ուժի օգտագործման վրա: Այդ ասպարեզում եղած պակասը լրացնելու համար, որպես քաշող ուժ օգտագործվեցին նաև կովերը:

Ինչպես 1941 թ. նոյեմբերի 3-ի, այնպես էլ 1942 թ. ապրիլի 13-ի որոշումները մեծապես նպաստեցին պլանների կատարմանը և բերքատվության բարձրացմանը:

Կուսակցական և կոմերիտական կազմակերպությունների, տեղական սովետների ամենօրյա ղեկավարության, բանվոր դասակարգի անմիջական օգնության շնորհիվ գյուղի աշխատավորները կարողացան հաղթահարել պատերազմի հետևանքով առաջացած մի շարք դժվարություններ: Շուտով ավարտվեց գյուղատնտեսության վերակառուցումը պատերազմի պահանջներին համապատասխան և նախադրյալներ ստեղծվեցին հետագա տարիները բարձր բերքի տարի դարձնելու համար: Դրա ամենակարևոր նախապայմանը գարնանացանը կազմակերպված անցկացնելն էր: Այդ կապակցությամբ ձեռնարկվեցին մի շարք միջոցառումներ: Նախ տեղի ունեցան կուսակցության Կենտկոմի պլենումներ միութենական բոլոր հանրապետություններում: Հայաստանի կուսակցության Կենտկոմի X պլենումը նշեց, որ հարկավոր է հասնել այն բանին, որպեսզի ցանվեն ավելի ընդարձակ տա-

29 «Սովետական Հայաստան», 4 նոյեմբերի 1941 թ.:

րածություններ, դաշտային աշխատանքներում ներգրավվեն մեծ թվով կոլտնտեսականներ: Գարնանացանի առաջին իսկ օրից մարդիկ պետք է ձգտեն առավելագույն չափով օգտագործել ամեն ինչ, որպեսզի գարնանացանի ընթացքում բարձրացվի աշխատանքի արտադրողականությունը: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի X պլենումը պարտավորեցրեց ՀԿԵՄ Կենտկոմին, ՀՍՍՀ հողօգտագործող հետ միասին, 1942 թ. ընթացքում կազմակերպված դասընթացներում պատրաստել 500 կին տրակտորիստներ: Միաժամանակ պարտավորեցրեց նրանքի և կենինականի քաղկոմներին՝ մինչև մարտի 15-ը հաշվառման ենթարկել գյուղատնտեսության այն բոլոր մասնագետներին (տրակտորիստ, կոմբայնավար, ագրոնոմ և այլն), որոնք աշխատում էին արդյունաբերության կամ, այլ հիմնարկ ձևակերպության մեջ:

Այդ օրերին ՍՍՀՄ ժողկոմսովետը որոշում կայացրեց հարևան կոլտնտեսությունների չօգտագործվող վարելահողերում կոլտնտեսություններին ցանք կատարել թույլատրելու մասին³⁰:

Հանրապետության բոլոր շրջաններում կրկնապատկված եռանդով շարունակվում էին գարնանացանի նախապատրաստական աշխատանքները: Կոլտնտեսությունները իրենց աշխատանքներն արդեն վերակառուցել էին պատերազմի շահերին համապատասխան և պայքարում էին ռազմաճակատին ու հայրենիքին ավելի շատ հաց, միս ու գյուղատնտեսական այլ մթերքներ ու հումք տալու համար: Գարնանացանի նախապատրաստական աշխատանքներում աչքի ընկան էջմիածնի շրջանի կենինի շքանշանակիր «Անաստված», Ներքին Ձեյվայի, Այգեշատի, Ֆրանգանոցի, Թալինի շրջանի վերին Թալին, Փիրմալաբի, Ջարնջայի և բազում այլ կոլտնտեսություններ: Նրանք արդեն ավարտել էին սերմացուի զտումը, դաշտ էին փոխադրել հանքային պարարտանյութն ու գոմաղբը, բարձր որակով նորոգել գյուղատնտեսական գործիքները:

Գարնանացանը կազմակերպված և ժամկետին կատա-

30 «Սովետական Հայաստան», 3 մարտի 1942 թ.:

րելու ուղղությամբ մեծ զործ կատարեցին հանրապետության մեքենատրակտորային կայանները և մեքենատրակտորային արհեստանոցները: Լայն ծավալ էր ստացել նրանցում մրցությունը: Մեխանիզատորները սիստեմատիկ կերպով գերակատարում էին իրենց օրվա առաջադրանքները:

1942 թվականի երկրորդ կեսից Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի համար ստեղծվում է է՛լ ավելի տազնապալի շրջան: Գերմանական զորքերը թափանցելով Հյուսիսային Կովկաս, ձգտում էին դեպի Անդրկովկաս: Երկրամասի համար այդ ծանր օրերին, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ ամենուրեք տեղի էին ունենում հայրենասիրական, հակաֆաշիստական բուռն միտինգներ: Նրանք անցնում էին ժողովուրդների բարեկամության և եղբայրության նշանաբանով, որոնց նպատակն էր մոբիլիզացնել ժողովուրդների ուժերը՝ թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու և նրան Կովկասից հտ շարտելու համար:

1942 թ. օգոստոսի 23-ին Թբիլիսիում տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների հակաֆաշիստական միտինգը: Միտինգի մասնակիցների կողմից ընդունված կոչը նոր աշխուժություն առաջացրեց թիկունքի աշխատավորների մեջ: Անդրկովկասյան հանրապետություններում նոր թափ ստացան արգյունաբերական և դյուղատրնտեսական աշխատանքները: Հայաստանի աշխատավորները ուժերի մեծ լարման և անասելի զրկանքների գնով հաջողությամբ կատարում և գերակատարում էին Պաշտպանության պետական կոմիտեի առաջադրանքները:

Հանրապետության գյուղատնտեսության աշխատողները չերմ հավանություն տալով անդրկովկասյան ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգի կոչ-գրմամբ, արտադրական նոր պարտավորություններ են ստանձնում 1942 թ. համար: Էջմիածնի շրջանի «Անաստված» կոլտնտեսության անդամները խոստանում են 1942 թ. պետությանը հանձնել 700 տոննա խաղող, պլանով նախատեսված 670 տոննայի դիմաց, ցանել 330 հեկտար տարածություն, պլանով նախատեսված 300 հեկտարի դիմաց: Էջմիածինցիները կոչ են ա-

նում հանրապետության բոլոր կոլտնտեսականներին՝ սրբությամբ կատարել Հայրենիքին տրված երդումը, էլ ավելի անձնվեր աշխատանք ծավալել կոլտնտեսային դաշտերում, ուժեղացնել ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունը:

Հանրապետության գյուղատնտեսության աշխատողների առաջ զրվել էր կարևոր առաջադրանք՝ 1942 թվականը դարձնել բարձր բերքի տարի: Այդ գործում մեծ դեր ունեցավ Ալթայան երկրամասի Շիպունովսկի շրջանի կոլտնտեսականների նամակ-դիմումը ուղղված Պոլովոիեի, Ուրալի, Միջին Ասիայի, Ղազախստանի բոլոր կոլտնտեսականներին, ՄՏ կայանների ու հողային բաժինների աշխատողներին: Շիպունովսկի շրջանի կոլտնտեսականները ժամկետից շուտ կատարեցին մթերքներ հանձնելու իրենց պետական բոլոր պարտավորությունները, գերակատարեցին անասնաբուծության դարգացման պլանը և հոգ տարան ռազմաճակատին ու երկրին ավելի շատ հացահատիկ, միս, հումք տալու ուղղությամբ:

ՀԿ(բ) Կենտկոմի XI պլենումը 1942 թ. հուլիսի 2-ին քննարկելով բերքահավաքի ու գյուղատնտեսական մթերքների մթերման հարցը, նշեց, որ Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը կուսակցության կազմակերպությունների ղեկավարությամբ հանրապետությունում հաջողությամբ ավարտեց դարնանային-դաշտային աշխատանքները, գերակատարեց հացահատիկային և այլ կուլտուրաների ցանքի պլանները, բայց այդ ամենը դեռևս սկիզբն էր: Գլխավոր խնդիրը բերքն անկորուստ և ժամկետին հավաքելն էր ու մթերման աշխատանքների ավարտումը:

ՀԼԿՄ Կենտկոմի բյուրոն ելնելով ՀԿ(բ) Կենտկոմի XI պլենումի որոշումներից, 1942 թ. բերքահավաքի ու մթերատվության գործում կոմերիտական կազմակերպությունների աշխատանքների մասին³¹ հատուկ որոշում ընդունեց և նամակով դիմեց գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ կապված բոլոր կոմերիտական կազմակերպություններին:

31 Տե՛ս ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 48, ց. 18, գ. 197, թ. 7:

Պետական պլանի համաձայն ըստ արտադրարկի պետությունը պարտավորվել էին տալ Երևանի շրջակայքի շրջանները 1500 տ. խոտ (Երևանի կայազորի զինվորական մասերի համար), Լենինականի շրջանները 1625 տ. խոտ (Լենինականի կայազորի համար), իսկ Կիրովականը՝ 2050 տ խոտ³²։ Հուլիսի առաջին կեսից սկսվեցին խոտհանքի աշխատանքները։ Առաջին շաբաթերում էին ընթանում Թալինի, Արտաշատի, Աղինի, Աշտարակի և Եղեգնաձորի շրջանները։ Մինչև հուլիսի 16-ը նրանք հնձել էին 70613 հա խոտ և 11951 հա հացաբույս։ Կամոյի (նախկին՝ Նոր Բայազետի) շրջանի Փաշաքենդ գյուղի կոլտնտեսականները հուլիսի 29-ի տվյալներով արդեն հնձել էին 500 հա խոտ և պլանով նախատեսված 200 տ. սիլոսի փոխարեն պատրաստել 800 տ. սիլոս։ Իսկ հուլիսի 24-ին Աբովյանի (նախկին՝ Կոտայք) շրջանի 30 կոլտնտեսություններն իրենց առաջին կալի 130 սալից բաղկացած բերքը՝ կարմիր գումակը հանձնել էին պետական պահեստներին³³։ Պետական պարտավորություններ կատարողների մեջ աչքի ընկավ հատկապես Աբովյանի Օրջոնիկիձեի անվան կոլտնտեսությունը, որը հանձնեց 439 ց հացահատիկ և կատարեց իր 1942 թ. պետական պարտավորությունները։

Նույն թվականի հուլիսի 31-ին ժամկետից շուտ լրիվ ավարտեց հացահատիկի բերքահավաքը նաև Շահումյանի շրջանը։ Այդ կապակցությամբ շրջկոմի քարտուղար Գալստյանը ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին հեռագրում է. «Պետությունը պարտավոր՝ կարգով հացահատիկ հանձնելու տարեկան պլանը և կարմիր բանակի հացահատիկային ֆոնդին հացահատիկ հանձնելու պլանը կատարված են լրիվ։ Ամբողջապես հավաքված և հանձնված է պաշտպանական հեկտարների հացահատիկային բերքը»³⁴։ Իսկ Հոկտեմբերյանի շրջկոմի բյուրոն օգոստոսի 4-ին քննարկելով սոցմրցման արդյունքները Նալբանդյան (նախկին՝ Փոքր Շահրիար) գյուղում, որը

32 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 123, ց. 5, դ. 1108, թ. 2—3։

33 «Սովետական Հայաստան», 25 հուլիսի 1942 թ.։

34 «Սովետական Հայաստան», 1 օգոստոսի 1942, թ.։

մրցում էր Վրաստանի Մախարաձեի (նախկին՝ Լյուքսեմբուրգ) շրջանի Նաթանբեր գյուղի հետ, նշեց, որ աշխատանքային 9 օրում գյուղն ավարտել է հացահատիկային կուլտուրաների բերքահավաքը³⁵։ Վերոհիշյալ շրջաններից արտադրական պլանների կատարմամբ հո չէին մնում նաև Կիրովականի, Աղինի, Գորիսի, Սիսիանի և այլ շրջաններ։ Սակայն հանրապետությունում կային նաև դեռ հո մնացող շրջաններ, որոնց պատճառով ընդհանուր ցուցանիշներն ամփոփելիս նկատվեցին թերակատարումներ։ Հոկտեմբերի 5-ի տվյալներով հանրապետությունը պետական պարտավորությունները կատարել էր 92,1 %-ով, բնահարկինը՝ 74,9 %-ով, կարմիր բանակին հացահատիկային ֆոնդին հացահատիկ հանձնելու պլանը՝ 90,4 %-ով։ Այսպես, Ալադյալի շրջանը, որը ուներ 21 կոլտնտեսություն, 1942 թ. ուներ 10355 հա ցանքատարածություն, որից 9467 հա միայն հացահատիկային կուլտուրաներ էին։ Այնտեղ մինչև տարեվերջը հավաքված էր միայն 9113 հա բերք։ Հացահատիկի համախառն արադրանքը 8225 հա-ից կազմում էր 20575 ց., որից հացամթերում էր հանձնված 7005 ց, որպես սերմացու պահված էր 4700 ց։ 21 կոլտնտեսություններից՝ 17-ը ապահովված չէին սերմացուով և կարիք ունեին դրան օգնություն³⁶։ Նույն վիճակում էին նաև Ամասիայի, Վարդենիսի (նախկին՝ Բասարզեչար), Ղուկասյանի, Աղիգբեկովի և Կալինինոյի շրջանները։ ՀԿԿ Կենտկոմի ստուգող հանձնաժողովները արձանագրեցին վերոհիշյալ շրջաններում աշխատանքների վատ կազմակերպման մասին³⁷։ Ինչ խոսք, նման վիճակը կարող էր առաջացնել հացահատիկի անտեղի կորուստ։ Ուստի հանրապետության Ժողկոմսովիտը և ՀԿԿ Կենտկոմը 1942 թ. հոկտեմբերի 8-ի որոշմամբ պարտավորեցրին այդ շրջաններին մինչև հոկտեմբերի 15-ը ավարտել

35 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 90, ց. 4, գ. 230, թ. 121։

36 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 26, թ. 236

37 Նույն տեղում, գ. 290, թ. 59—61։

հացահատիկի լրիվ բերքահավաքը ու պետական պարտավորությունների կատարումը: Որոշման իրականացման նպատակով Կենտկոմի անդամներն ու մի խումբ պատասխանատու աշխատողներ գործուղվեցին վերահիշյալ շրջանները³⁸: Այդ ունեցավ իր զրական արդյունքները և ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի XIII պլենումը անդրադառնալով 1943 թ. զարնանային-զաշտային աշխատանքներին, իրավացիորեն նշեց, որ հանրապետության կոլտնտեսությունները հաջողությամբ ավարտեցին 1942 թ. գյուղատնտեսական տարին և մեծ գործ կատարեցին 1943 թ. զարնանացանի աշխատանքների նախապատրաստման և անցկացման ուղղությամբ: Այդ տարի որոշ կոլտնտեսություններ արդեն ապահովված էին հացահատիկի սերմացուով, ՄՏ կայանները տրակտորների և գյուղատնտեսական այլ գործիքների կապիտալ վերանորոգումը միջին հաշվով կատարել էին 94,4 %-ով, իսկ որոշ շրջաններ, ինչպես՝ Արտաշատի, Հոկտեմբերյանի, Իջևանի, Նոյեմբերյանի և Թալինի ՄՏԿ-ները, ժամկետից շուտ ավարտել էին տրակտորային պարկի վերանորոգումը³⁹: Կավ նախապատրաստվելու արդյունքն այն եղավ, որ հանրապետության կոլտնտեսությունները 1942 թ. համեմատությամբ 1943 թ. բերքահավաքի աշխատանքներն ավարտեցին ժամկետից շուտ և ավելի բարձր ցուցանիշներով: 1940 թ. համեմատությամբ հացահատիկի միջին բերքատվությունը 8,3 ց. 1943 թ. հասավ 9,3 ց.⁴⁰: Իսկ որոշ շրջաններում հասան ավելի բարձր ցուցանիշների: Այսպես, օրինակ, էջմիածնի շրջանի «Անաստված» կոլտնտեսությունը եթե 1940 թ. ուներ 330 հա հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածություն և զրանից ստանում էր 3660 ց. հացահատիկ, ապա 1943 թ. ցանքերի տարածությունն ի հաշիվ բամբակի ցանքերի ավելացավ և հասավ 405 հա-ի: Կոլտնտեսությունը մեկ հեկտարից ստացավ 14 ց. բերք, ընդամենը՝ 5333 ց. հա-

38 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 6, գ. 74, թ. 50—51:

39 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 11, թ.

4—6:

40 «Սովետական Հայաստանի տնտեսական զարգացումը», էջ 262:

ցահատիկ⁴¹: Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղի կոլտնտեսությունը 1943 թ. ստացավ 78 հազ. փութ հացահատիկ, յուրաքանչյուր հեկտարից նախատեսված 9,5 ց. փութարեն՝ 14,5 ց: Սիսիանի շրջանի Բոնակոթ գյուղի կոլտնտեսությունը ժամկետից շուտ ավարտեց 1466 հա հացահատիկային կոլտնտեսների բերքահավաքը և պետությունը հանձնեց 589 ց., կարմիր բանակի ֆոնդին՝ 159 ց. հացահատիկ⁴²: Եվ դա այն պայմաններում, երբ աշխատունակ մարդկանց թիվը հանրապետությունում 1940 թ. 349,4 հազ. 1943 թ. իջել էր 254,1 հազ.⁴³: Այդ ժամանակաշրջանում գյուղատնտեսությունը արդյունաբերությունից նոր մեքենաներ և գյուղատնտեսական գործիքներ ստանալու փոխարեն իր ունեցածից էր բաժին հանում բանակին, երկրում տիրում էր ընդհանուր անբերրիություն և պարենամթերքի պահանջը քանի գնում այնքան մեծանում էր, քանի որ սկսվել էր հակառակորդի մասսայական վնդուժը մեր երկրից, և ազատագրված շրջանները մնում էին ծայրահեղ քայքայված վիճակում: Հետևաբար, ինչպես բանակի, այնպես էլ ազգաբնակչության կարիքների բավարարումը հիմնականում ընկած էր թրիկունքում գտնվող հանրապետությունների և մարզերի վրա, գերմարդկային ուժեր գործադրելով, կոլտնտեսականները կարողացան գյուղատնտեսական տարին փակել բարձր ցուցանիշներով:

Դեռևս տարեսկզբին Մոսկվայի մարզի գյուղատնտեսության երիտասարդ առաջավորները նամակ ուղարկեցին երկրի ամբողջ գյուղական երիտասարդությանը, կոլտնտեսությունների, սովխոզների և ՄՏԿ-ների կոմերիտականներին ու կոմերիտուհիներին, կոչ անելով կրկնապատկել, հռապատկել ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունը: Նրանց

41 ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական պատերազմի պատմության կարինետի արխիվ, այսուհետև՝ ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 272, գ. 3, թ. 11:

42 «Սովետական Հայաստան», 15 նոյեմբերի 1943 թ.:

43 Ю. В. Арутюнян, Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, М., 1967, стр. 392.

նշանաբանն էր՝ Երկրին, Կարմիր բանակին տալ է՛լ ավելի շատ հացահատիկ, կարտոֆիլ, միս, տեխնիկական կուլտուրաներ: Գյուղական երիտասարդությունը կարողացավ պահպանել իր այդ նշանաբանը պատերազմի ամբողջ ընթացքում: Հայաստանի գյուղի երիտասարդները միացան Մոսկվայի մարզի գյուղատնտեսության առաջավորների նամակին և իրենց առաջին ու ամենագլխավոր խնդիրը համարեցին համառ աշխատանքով ավելացնել բերքատվությունը, լրիվ օգտագործել յուրաքանչյուր մեքենա, թույլ շտալ տրակտորների պարապուրդ, վառելանյութի և յուղանյութի անտեղի վատնում: Նրանք կարմիր բանակի 25-րդ տարեգարձի կապակցությամբ ծավալեցին սոցիալիստական լայն մրցություն: Գյուղի կոմերիտականները, իրենց համար աշխատանքային պարտադիր կանոն ենտրեցին. «Թեև իմ գիշերքը դաշտում, բայց աշխատանքային նորմադ կատարիր»: Աշխուժացում ապրեց սոցիալիստական մրցությունը՝ բարձր բերքի երիտասարդական-կոմերիտական օղակների միջև: 1943 թ. պաշտպանության ֆոնդին օգնություն ցույց տալու հետ մեկտեղ, երկրով մեկ ծավալվեց ազատագրված շրջաններին օգնելու նպատակով պլանից դուրս ցանք կատարելու համաժողովրդական շարժումը:

Գյուղատնտեսական աշխատանքներում կանանց աշխատուժը լրիվ օգտագործելու նպատակով 1943 թ. մայիսի 12-ին ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետը որոշում կայացրեց ամռանը երեխաների հանգիստը կազմակերպելու և նրանց առողջությունը ամրապնդելու մասին: Այդ որոշման համաձայն հունիսի մեկից կազմակերպվեցին պիոներական ճամբարներ, ամառային հրապարակներ, սանատորիական տիպի ճամբարներ: Վերոհիշյալ որոշման հիման վրա Հայկական ՍՍՀ-ում ևս բազմաթիվ դուրս կազմակերպվեցին 4000 երեխայի համար պիոներական ճամբարներ, 5000 երեխայի համար տեղերում ամառային հրապարակներ, 7600 զբոսըրոցականների համար զբոսական ճամբարներ⁴⁴, իսկ 40000

⁴⁴ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 59, թ. 135, 140:

երևիս տեղավորվեցին գյուղական շրջաններում կազմակերպված մանկամսուրներում⁴⁵։ Նման որոշումից հետո կանայք հնարավորություն ունեցան լրիվ ընդգրկվելու գյուղատրնտեսական աշխատանքների մեջ։

Զնայած 1943 թ. երկրի մի շարք շրջաններում երաշտի հետևանքով անասնի անբերրիություն հղավ, այնուհանդերձ գյուղացիությունը պետք է բանակը և բնակչությանը ապահովեր անհրաժեշտ բանակությամբ պարենամթերքով։ ԶԿ՝ որ առանց կոլտնտեսային գյուղացիության տրնտեսան աշխատանքի, անհնարին կլինեին մեր հաջողությունները թե՛ ռազմաճակատում և թե՛ թիկունքում։ 1943 թ. գյուղատնտեսական աշխատանքների հիմնական ծանրությունը դեռևս ընկած էր Սիբիրի, Ուրալի, Ղազախստանի, միջինասիական հանրապետությունների, ՌՍՖՍՀ-ի Կենտրոնական մասի և անդրկովկասյան հանրապետությունների վրա։ Միութենական հանրապետություններն ու երկրամասերը երկրին տվեցին ամբողջ հացահատիկի 64 %-ը, համարյա ամբողջ բամբակը, շաքարի ձախնդիդի 50 %-ը, վուշի մանրաթելի 60 %-ը։ Հատկապես մեծ էր այդ շրջանների ներդրումը անասնապահական մթերքների մթերատվության գործում։ Նրանք տվեցին ամբողջ մսի, կաթի, ձվի և բրդի ավելի քան 4/5 մասը⁴⁶։

1943 թ. զարնանը սկսված սոցիալիստական մրցությունը ծավալվեց ամբողջ երկրով մեկ, ինչպես և Հայաստանում։ Հայաստանի շրջաններից շատերը ծամկետից շուտ կատարեցին զարնանացանը, բերքահավաքը, պետական պարտավորությունները և կարմիր բանակի ֆոնդին հատկացվելիք հացահատիկի պլանը։ Այսպես, Էջմիածնի շրջանը 1943 թ. 100 %-ով կատարեց հացահատիկի զոծով պետական պարտավորությունների, կարմիր բանակի ֆոնդին հատկացվելիք հացահատիկի պլանը, ՄՏ կայանների աշխատանքների բնահարկի արտադրությունը։ Շրջանի աշխատավորները պատ-

⁴⁵ «Правда», 11 июля 1943 г.

⁴⁶ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. III, Воениздат, МО СССР, М., 1961, стр. 188.

վով կատարեցին նաև խաղողի, մսամթերումի, կաթի, պանրի, բրդի, կաշվի պետական պարտավորությունները: Կատարելով պետական բոլոր պարտավորությունները, էջմիածինցիները աշխօրերի դիմաց միջինը ստացան 2,5 կգ հացահատիկ, 50 գ յուղ, 50 գ պանիր, 2,5 կգ խաղող, 3 կգ անասնակեր և այլ մթերքներ ու 22 ուրլի դրամ⁴⁷: Իրենց ստացած աշխօրերի հաշվին կոլտնտեսականները 15000 ֆուլ հացահատիկ հատկացրին պաշտպանության ֆոնդի օգտին: Այս օրինակն, իհարկե, հատկանշական չէ ամբողջ հանրապետությանը, քանի որ կային լեռնային շրջաններ, որոնք հարկադրված էին աշխօրի դիմաց տալու 300—400 գ հացահատիկ: Մարտունու, Ազիդբեկովի, Ալազյազի շրջաններում 1943 թ. բաժանեցին 300—700 գ հացահատիկ, 17 գ յուղ, 20 գ պանիր, 630 գ անասնակեր և 11 ուրլի դրամ⁴⁸:

Այսպես էր վիճակը նաև Ալավերդու շրջանի Շնող գյուղի «Սվերդլովի» անվան կոլտնտեսությունում: Այդ կոլտնտեսությունում եթե 1941 թ. ամեն մի աշխօրին բաժանվեց 1,4 կգ հացահատիկ, 620 գ կարտոֆիլ, ապա 1943 թ. այն նվազեց, հասնելով 350 գ հացահատիկ, ոչ մի գրամ կարտոֆիլ, հետագա 1944—1945 թթ. հացահատիկը հասավ 700 գ, իսկ կարտոֆիլը՝ 200 գրամի⁴⁹: Իսկ նույն շրջանի «Սոց. ճանապարհ» կոլտնտեսությունը ուներ ավելի բարձր ցուցանիշներ, հետևաբար ցածր ցուցանիշները ոչ միայն կլիմայական պայմանների, այլև կոլտնտեսության ղեկավարների անբավարար ղեկավարման և աշխատուժի սխալ օգտագործման հետևանք էին:

Իհարկե, եղան առանձին կոլտնտեսություններ և շրջաններ, որ աշխօրին բաժանեցին միջինից ավելի բերք: Ինչպես վերևում ասացինք էջմիածնի շրջանը մեկ աշխօրին բաշխեց 2 և կես կգ հացահատիկ, Ղուկասյանի շրջանը միջին հաշվով բաշխեց 3 կգ հացահատիկ: Շրջանի առանձին կոլտնտե-

47 Հողի արևիվ, ֆ. 271, գ. 1, թ. 1,5:

48 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 1, թ. 22—23:

49 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 7, թ. 8:

սուբյուկտներ ստացան նույնիսկ ավելի բարձր բերք և աշխօրին վճարեցին ավելի շատ⁵⁰։

Այդ մասին են վկայում այն բաղմամբիվ հեռագրերը, որ շրջկոմների կողմից հասցեագրված են ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին բարտուղար Գրիգոր Հարությունյանին։ Ղափանի շրջանից հաղորդում են, որ շրջանի բոլոր կոլտնտեսություններն ու կոլտնտեսականները հացահատիկի պետական պարտավորությունները կատարելուց բացի, իրենց անձնական խնայողություններից կարմիր բանակի ֆոնդ են մուծել 15 հազ. փութ հացահատիկ⁵¹։ Արթիկի շրջանի կոլտնտեսականները ժամկետից շուտ պետական պարտավորությունները կատարելուց բացի հացամթիբման կայան են հանձնել 45140 փութ հացահատիկ⁵², իսկ Գուգարբի (Կիրովական) շրջանը՝ 1500 փութ հացահատիկ և 400 փութ կարտոֆիլ⁵³։

1944 թ. փետրվարի 4-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը քննության առնելով Հայաստանի գյուղատնտեսության վիճակի ու նրա խնդիրների հարցը, հանրագումարի բերեց հանրապետությունում պատերազմական շուրջ 3 տարիների ընթացքում կոլտնտեսությունների աշխատանքը և կոնկրետ միջոցառումներ մշակեց գյուղատնտեսության վիճակի հետագա բարելավման համար։ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը նշեց, որ Հայկական ՍՍՀ կոլտնտեսությունները հաղթահարելով պատերազմական տարիների դժվարությունները, գյուղատնտեսության զարգացման բնագավառում հասան զգալի հաջողությունների։ Կատարեցին պետությանը գյուղատնտեսական մթերքներ հանձնելու իրենց պարտավորությունները։ 1943 թ. պետական հանձնումների հացահատիկի պլանը կատարվեց 104, կարտոֆիլինը՝ 110,9, մսինը՝ 100,7, կաթինը՝ 100,5 % -ով։ Կոլտնտեսությունները պետական պարտավորու-

50 «Սովետական Հայաստան», 4 հունվարի 1944 թ.։

51 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 144, թ. 31։

52 Նույն տեղում, թ. 23։

53 Նույն տեղում, թ. 24։

թյուններից բացի, պաշտպանության ֆոնդ մուծեցին 123 հազ. փութ հացահատիկ և կարտոֆիլ⁵⁴։

Այնուհետև ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշման մեջ ասված է. «Ընդարձակվել են խաղողի և պտղատու ծառերի ալգիները։

Զգալիորեն ընդարձակվել է ոռոգելի տարածությունը, որը փոփոխություն է մտցրել գյուղատնտեսական կուլտուրաների տեսակների մեջ և հնարավորություն տվել ընդարձակելու տեխնիկական և արժեքավոր կուլտուրաների ցանքատարածությունը։

Հանրային անասնապահության զլխաքանակը 1940 թ. համեմատությամբ աճել է խոշոր եղջյուրավոր անասուններին՝ 2,9, ոչխարներին՝ 13,8, իսկ խոզերին՝ 3,4 % -ով⁵⁵։

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշման վերջում արձանագրված է, որ շնայած Հայաստանի կուլտնտեսություններն ու կուլտրնտեսականները պիտույության առջև կատարել են իրենց բոլոր պարտավորությունները գյուղատնտեսական մթերքների հանձնման գծով, բայց և այնպես այդ դրական աշխատանքների կողքին հանրապետության գյուղատնտեսության մեջ տեղ են գտել մի շարք լուրջ թերություններ, որոնք վերաբերում են հատկապես տեխնիկական կուլտուրաների բերքատվությանը, ՄՏ կայաններին և զարնանացանի աշխատանքների նախապատրաստմանը։

Հայաստանի գյուղատնտեսության հետագա զարգացմանը օգնելու նպատակով ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը համապատասխան միջոցառումներ և խնդիրներ առաջարկեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին.

1. Տեխնիկական կուլտուրաների (բամբակ, ծխախոտ, ճակնդեղ) բարձր բերք ստանալու նպատակով բավարարել Հայաստանի գյուղատնտեսությունը հանքային պարարտանյութերով։ Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության բազայի վրա ստեղծել համապատասխան ձեռնարկություններ և արտադրամասեր՝ հանքային պարարտանյութեր արտադ-

⁵⁴ Նույն տեղում, գ. 1, թ. 32։

⁵⁵ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 1, թ. 32—33։

ըելու համար: Իսկ մինչ այդ միութենական քիմիական արդյունաբերության և հողթողկոմատների լաբորատորիաների և հողաշարակից Հայաստանին տրամադրել 3 հազ. տոննա կալիի պարարտանյութ և 5 հազ. տոննա ցինամիդ-կալցիում:

2. Գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվության բարձրացման մյուս կարևոր միջոցառումը պատերազմի հետևանքով գործածության մեջ մտած արտերները գոթանով փոխարինելն էր: Այդ նպատակով Հայաստանին բաց թողնվեց 300 տ մետաղ՝ Նրեանի մեխանիկական գործարանում տարեկան 3 հազ. գոթան արտադրելու համար: Տեխնիկական կուլտուրաների մշակման համար հանրապետությունը պետությունից ստացավ X-35 տիպի 20 տրակտոր:

3. ՄՏ կայանների աշխատանքը բարձրացնելու նպատակով ուժեղացվեց վերանորոգման-տեխնիկական բազան և կայաններին կից կազմակերպվեցին 6 նոր մեքենատրակտորային արհեստանոցներ (Արտաշատի, Սևանի, Կիրովականի, Սիսիանի, Աշտարակի, Իջևանի): Նոր կազմակերպված արհեստանոցները շենքերով ապահովելու համար բաց թողնվեց մեկ միլիոն 500 հազ. ռուբլի և մետաղամշակման 52 հաստոց:

4. Խաղողի և պտղատու այգիների հետագա ընդարձակման և եղածի պահպանման նպատակով ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը Հայաստանի գյուղատնտեսական աշխատողների առջև խնդիր դրեց լայն պայքար կազմակերպել վնասատուների և զանազան հիվանդությունների դեմ: Այդ նպատակով միութենական կառավարությունը Հայաստանին բաց թողեց անհրաժեշտ քանակությամբ զանազան քիմիկատներ (պղնձարջասու, փարիզյան կանաչ, նիկոտին և այլն):

5. Հայաստանի կուսակցական և սովետական օրգանների կարևորագույն խնդիրներից մեկը ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը համարեց լեռնային խիտ բնակեցված շրջանների բնակչությանը հանրապետության ոռոգելի հողերի շրջանները վերաբնակեցնելը:

ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի «Գյուղատնտեսության վիճակը Հայաստանում» հարցի քննարկումից մեկ ամիս անց (1944 թ.

փետրվարի 29—մարտի 2-ը), ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի XVII պլենումը անդրադառնալով 1943 թ. գյուղատնտեսական տարվա արդյունքների ամփոփմանը, գարնանացանի աշխատանքների նախապատրաստմանը ու ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի փետրվարի 4-ի որոշման կենսագործման ուղղությամբ կատարած միջոցառումների հարցի քննարկմանը, արձանագրեց, որ Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը հաղթահարելով պատերազմական ժամանակաշրջանի դժվարությունները, հիմնականում կատարեց կուսակցության ու կառավարության կողմից 1943 թ. առաջադրված խնդիրը՝ կարմիր բանակին և բնակչությանը պարենամթերքով, իսկ արդյունաբերությանը՝ հումքով ապահովելու գործը:

Հայաստանի կոլտնտեսականները սովխոզների, ՄՏ կայանների աշխատողները, այնուհետև ասված է նույն տեղում, «կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ հաջողությամբ փակեցին 1943 թ. գյուղատնտեսական տարին,—և նախորդ տարվա համեմատությամբ հասան զգալի հաջողությունների: Ցանքատարածությունները 1940 թ. համեմատությամբ 1943 թ. աճեցին մոտ 39 հազ. հեկտարով: Ցանքատարածությունների աճման հետ մեկտեղ բարձրացավ բերքատվությունը: Հացահատիկային կուլտուրաների զծով աճեց 12 %-ով, կարտոֆիլինը՝ 25 %-ով: Աճեցին նաև կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտները. 1942 թ. 245 մլն. դիմաց՝ 1943 թ. նրանց եկամուտները հասան 397 մլն. ուրբու: 1943 թ. հանրապետություններում միլիոնատեր կոլտնտեսությունների թիվը հասնում էր 100-ի: Հանրապետությունում միջին հաշվով 1943 թ. բաշխվեց 1,8 կգ հացահատիկ, 800 գ կարտոֆիլ և այլ մթերքներ՝ 1,1 կգ»⁵⁶:

Հանրապետության կոլտնտեսությունները 1943 թ. պետական բոլոր պարտավորությունները կատարելուց բացի,

⁵⁶ ՄԼի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 1, թ. 4—6, 21:

աղատ վաճառքի կարգով պետությանը վաճառեցին 400 հազ. փութ հացահատիկ, 5000 տ կարտոֆիլ, կարմիր բանակի ֆոնդ մուծեցին 123 հազ. փութ հացահատիկ, կարտոֆիլ և գյուղատնտեսական այլ մթերքներ: Միայն պաշտպանական հեկտարներից հայ գյուղացին ռազմաճակատ ուղարկեց 30000 փութ հացահատիկ⁵⁷:

Հանրապետությունում 3485 հա-ով ավելացել է խաղողի և 5119 հա-ով պտղատու ծառերի տարածությունը: 1943 թ. վերջին խաղողի այգիների տարածությունը դարձավ 21.993 հա, իսկ պտղատու ծառերինը՝ 24,611 հա: Զգալի աշխատանք է տարվել այգիները դեպի նախալեռնային և լեռնային շրջանները շարժելու ուղղությամբ⁵⁸:

1940 թ. 180 հազ հա-ի փոխարեն ոռոգելի տարածությունը 1943 թ. դարձել է 198,8 հազ. հա⁵⁹: Աշխատող ձեռքերի պակասի հետևանքով պատերազմի առաջին տարիներին դադարեցվեցին մի շարք ջրանցքների (ներքին Զանգվի, Ուզունլարի, Գառնիի և Նորքի) շինարարական աշխատանքները: Հետագայում նրանք շարունակվեցին հիմնականում կոլտնտեսականների, բաղաքի բնակչության և ուսանողության ուժերով: Այնուհետև պլենումն արձանագրեց, որ հանրային անասնաբուծության զարգացման բնագավառում հանրապետության անասնապահները հասել են որոշ հաջողությունների: Աճել է անասունների գլխաքանակը (բացի ձիերից), մատղաշի խնամքը գտնվում է լավ վիճակում, կատարվում են պետական պարտավորությունները, ավելացել է աշխօրին հասանելիք կաթնամթերքի քանակը, բայց և այնպես շատ կոլտնտեսություններում կաթնամթերքն այնքան չէ, որ օգտագործվի ներկոլտնտեսային կարիքների համար: Մեկ ֆուրաժային կովից նախատեսված 700 լիտրի փոխարեն 1943 թ. ստացվել է 450 լիտր կաթ: Մեկ ֆուրաժային ոչխարից նախատեսված 50 լիտրի դիմաց ստացվել է

57 «Առաջ հանուն հայրենիքի», 18 մարտի 1943 թ.:

58 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 1, թ. 7:

59 Նույն տեղում, թ. 9:

38,4 լիտր կաթ⁶⁰։ Մեր կարծիքով այստեղ հաշվի չի առնվել Հայաստանում արժողավայրերի խիստ պակասը և պլանավորումը կատարվել է բարձր ցուցանիշներով։

Որպես թերություն պլենումը նշում է նաև այն, որ անասունների որոշ մասը ապահովված չէ ձմռան համար անհրաժեշտ շենքերով։ Պատերազմի հետևանքով գոմերի շինարարությունը մասամբ կրճատվեց։

Ինչ վերաբերում է տեխնիկական կուլտուրաներին, ճիշտ է, ցանքատարածությունները որոշ չափով ընդարձակվել էին, բայց բերքատվությունը, հատկապես բամբակինը, իջել էր նախապատերազմյան մակարդակից, որի պատճառը անհրաժեշտ քանակությամբ հանքային պարարտանյութեր չունենալն էր։

Պլենումը նշեց նաև այն փաստը, որ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը որպես թերություն նշել է լեռնային շրջանների խիստ հոտ մնալը մնացած շրջաններից։ Չնայած հանրապետության կուսակցական և սովետական օրգանների կողմից ձեռք էին առնվել համապատասխան բոլոր միջոցները ոռոգման, մեքենատրակտորային պարկի ուժեղացման, ավելի կայուն և բերքատու սերմերի օգտագործման, նոր կուլտուրաների օգտագործման նպատակով, այնուամենայնիվ հնարավոր չեղավ հասնել բերքատվության կայունության և կոլտնտեսականների նյութական բարեկեցության բարձրացմանը։

Նախ՝ լեռնային շրջանները համապատասխան քանակությամբ ցանքատարածություններ չունեին, երկրորդ՝ գտնվում էին կլիմայական անբարենպաստ պայմաններում և երրորդ՝ բնակչությունը համեմատաբար ավելի խիտ էր, քան ցածրադիր շրջաններում։ Այդ պատճառով ստացած բերքը անբավարար էր։ Օրինակ, Մարտունու շրջանում ամեն մի շնչին ընկնում էր 0,4 հա ցանք, Կամոյում՝ 0,5, իսկ Սևանում՝ 0,6 հա։

Ելնելով այս ամենից ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի XVII պլենումը որոշում է.

60 Նույն տեղում, թ. 13—14։

1. Հանձնարարել Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության ժողկոմատին՝ առաջիկայում գյուղատնտեսական կուլտուրաների, հատկապես տեխնիկական կուլտուրաների բարձր բերք ստանալու նպատակով ստեղծել հանքային պարարտանյութեր արտադրող համապատասխան ձևերով կուլտուրաներ և արտադրամասեր: Ընթացիկ տարում Ալավերդու պղնձաթթվային գործարանում բացել հատուկ արտադրամաս՝ սուլֆիդոսֆատ արտադրելու համար և հենց 1944 թ. թողարկել 20 հազ. տ սուլֆիդոսֆատ: Ընդարձակել Կիրովականի քիմիական գործարանի ցինամիդ-կալցիումի արտադրամասը, որը տարեկան թողարկելու է 10 հազար տոննա արտադրանք: Կիրովականում կառուցել ազոտի գործարան, որը տարեկան թողարկելու է 26 հազ. տ ամիակային պարարտանյութ:

2. Արորը գործածությունից հանել և նրա փոխարեն մասսայաբար օգտագործել գութան, դրա համար առաջարկել Նրեանի մեխանիկական գործարանին տարեկան աշտադրել 3 հազ. գութան:

3. ՄՏ կայանների աշխատանքը բարձրացնելու նպատակով ուժեղացվեց վերանորոգման—տեխնիկական բազան և առանձին կայաններին կից կազմակերպվեցին վեց նոր մեքենատրակտորային արհեստանոցներ: Անհրաժեշտ է նոր կազմակերպված արհեստանոցների համար հաշվայթել կամ կառուցել նոր շենքեր:

4. Խաղողի և պտղատու այգիների հետագա ընդարձակման և եղածի անվնաս պահպանման նպատակով 1944 թ. Սևանում կառուցել Նիկոտինի գործարան, որն ամբողջովին կբավարարի Հայաստանի գյուղատնտեսության պահանջները: Այդ նույն նպատակով ընդարձակել Ալավերդու պղնձարջառայի գործարանը:

5. ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշման համաձայն ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմն իր համապատասխան կազմակերպությունների և Հայկական ժողկոմսովետի միջոցով ծրագրեց լեռնային շրջանների բնակիչներին հանրապետության ցածրագիր, ո-

ռոգելի ցանցով ապահովված շրջանները վերաբնակեցնելու գործը: Այդ նպատակով շարունակվեցին մի շարք ջրանցքների դադարեցված շինարարական աշխատանքները և սկսվեցին Կոտայքի էլեկտրո-ջրհան կայանի և Թալինի խոշոր ջրամբարի կառուցումները, այն հաշվով, որ առաջիկա տարիներին այդ ռոգելի վերաբնակեցված շրջանների հողային ֆոնդը հասցվի 40 հազ. հեկտարի: Այս գործում մեծ անելիքներ ունեն նաև տեղափոխվող բնակիչները:

6. Անասնապահության գլխաքանակն ապահովելու, մատղաշը խնամքով պահելու և մթերատվությունը բարձրացնելու նպատակով առաջին հերթին անհրաժեշտ էր հանրապետության բոլոր կոլտնտեսություններն ապահովել անասունների ձմեռման համար հարմարավիտ շենքերով: Այդ նպատակով Կենտկոմը որոշում է հանձնարարել շրջանային կոմիտեներին, շրջանային սովետներին և առաջին հերթին հողօժողկոմատին և կոլտնտեսային վարչություններին՝ սկսելու անասնապահական նոր օբյեկտների կառուցման աշխատանքները: 1944 թ. ընթացքում կառուցել 360 անասնապահական օբյեկտ, որոնցից 90-ը խոշոր հեղյուրավոր անասունների, 81-ը՝ ոչխարների, 100-ը՝ խոզերի և 90-ը՝ թռչունների համար, որով հանրային ամբողջ հոտը կապահովվի անհրաժեշտ ձմեռանոցներով:

Ելնելով վերոհիշյալից, պլենումը իր որոշման վերջում նշեց. «Ղեկավարվելով ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի փետրվարյան պլենումի դիրեկտիվներով, 1944 թվականը դարձնել բարձր բերքի տարի՝ գյուղատնտեսական բոլոր կոլտնտեսների գծով, բարձրացնել անասնապահության մթերատվությունը և էլ ավելի զարկ տալ Հայաստանի գյուղատնտեսության հետագա զարգացմանը»:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը հետագա գործունեության ընթացքում իր կուսակցական կազմակերպությունների, տեղական սովետների և գյուղի աշխատավորների ակտիվ մասնակցությամբ անշեղորեն ձեռնամուխ եղավ վերոհիշյալ առաջադրանքների կատարմանը:

Ռազմաճակատում կարմիր բանակի փաշուն հաղթանակները, որոնք սկսվել էին Ստալինգրադի և Կուրսկի դուրացադնամարտերով, ավարտվեցին Բեռլինի աշխարհացունց ճակատամարտով՝ մեծ բեկում ու աշխատանքային խանդավառություն առաջ բերեցին թիկունքում: Պատերազմի հաղթական ավարտի շրջանը թիկունքի աշխատավորներից պահանջում էր կրկնապատկել ու եռապատկել աշխատանքային ուժերը: 1944—1945 թթ., ինչպես և պատերազմի նախորդ տարիներին ռազմաճակատն ու թիկունքն անխզելիորեն կապված էին միմյանց հետ: Կարմիր բանակի ամեն մի հաջողություն պայմանավորված էր սոցիալիստական պետության տնտեսության և հոգևոր ուժերի աճամբը, ռազմաճակատի յուրաքանչյուր նոր հաղթանակ ավելի ու ավելի էր ամրապնդում սովետական թիկունքը:

1944—1945 թթ. մեր ռազմական արդյունաբերության մեջ տեղի ունեցան նշանակալից հաջողություններ, որոնք նախադրյալներ ստեղծեցին պատերազմի հաղթական ավարտի համար: Ծանր ինդուստրիայի զարգացումը ոչ միայն ապահովում էր ռազմական տեխնիկայի սխառեմատիկ թողարկումը, այլև պայմաններ էր ստեղծում ժողովրդական ողջ տնտեսության զարգացման համար: Ռազմական տեխնիկայի արտադրության հետ մեկտեղ 1943 թ. կեսերից երկրի արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններ անցան գյուղատնտեսական գործիքների, մեքենաների, պահեստամասերի և զանազան քիմիկատների թողարկմանը:

Գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ արմատական բեկման տարի հանդիսացավ 1944 թվականը: Այդ ժամանակից սկսած գյուղ ուղարկվեցին տրակտորներ, ավտոմեքենաներ, վառելիքայուղ, պահեստամասեր և զանազան քիմիկատներ: Նյութատեխնիկական բազայի աճը չնայած շատ փոքր էր, բայց և այնպես ունեցավ իր դրական դերը բերքատվության բարձրացման գործում: Այսպես, ամբողջ Միություն մեջ, 1943 թ. համեմատությամբ 1944 թ. հացահատիկային կուլտուրաների համախառն բերքատվություն

աճեց 67%-ով, շաքարի ճականդերինը՝ 3 անգամ, բամբակինը՝ ավելի քան 56%-ով, կարտոֆիլինը՝ 57%-ով⁶¹:

Պատերազմի վերջին տարիներին զգալիորեն բարձրացավ կոլտնտեսային դաշտերի բերքատվությունը՝ ռազմաճակատից գյուղ վերադարձած հաշմանդամներին գյուղատնտեսական աշխատանքներում ներգրավման և ժամանակավորապես դադարեցված ջրանցքների շինարարության վերականգնման ու գործարկման շնորհիվ: Այդ նպատակով ավելացել էր կառավարության կողմից գյուղատնտեսությանը հատկացված գումարների չափը: Այսպես, եթե 1943 թ. Հայաստանի գյուղատնտեսությանը հատկացվել էր 12,6 մլն. ռուբլի, ապա 1944 թ. այն աճել ու հասել էր 21,7 մլն. ռուբլու: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1944 թ. մարտի 27-ի որոշմամբ սկսվել էին Աշտարակի շրջանի Համբերդի ջրանցքի շինարարական աշխատանքները⁶²: Նախատեսվում էր Հայաստանում 19%-ով ավելացնել ոռոգելի հողերի տարածությունը և 1940 թ. համեմատությամբ ցանքատարածությունները պատերազմի վերջին ընդարձակել 27 հազ. հեկտարով⁶³:

Բերքատվության բարձրացմանը խթանում էին նաև այլ միջոցառումներ: 1944 թ. հուլիսին ՍՍՀՄ ժողկոմխորհն ու ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշում կայացրին. «1944 թ. բերքահավաքի և գյուղատնտեսական մթերքների մթերումների մասին»⁶⁴, որի մեջ ասված է. «Կոլտնտեսությունները պարտավոր են... բերքը խստիվ պահպանել դեռ դաշտում չբազած ժամանակ, բերքահավաքը կալսելու, փոխադրելու և պահպանելու ժամանակ, որքան էլ առատ լինի բերքը այն պետք է հավաքվի ամբողջությամբ, մինչև վերջին հասկը»:

Այդ օրերին «Պրավդա» թերթը գրեց. «Կորուստներից

61 «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг.». (Краткая история), М., 1967, стр. 437—438.

62 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 14, թ. 94:

63 «Посевные площади СССР, Стат. сбор.», т. 1, Госстатиздат, М., 1957, стр. 129.

64 «Սովետական Հայաստան», 22, 23 հուլիսի 1944 թ.:

փրկված հացահատիկի և այլ մթերքների ամեն մի կիլոգրամը ամրապնդում է մեր հզորությունը, ավելացնում է մեր ուժերը՝ թշնամուն վերջնականապես ջախջախելու համար մղվող պայքարում...»⁶⁵։

Հայաստանի գյուղի աշխատավորները խորապես ըմբռնելով կուսակցության և կառավարության հրամայական պահանջը, միահամուռ միացան այդ կոշպահանջին և տեղերում ձեռք առան համապատասխան միջոցներ՝ բերքն անկորուստ հավաքելու համար։ Կոլտնտեսություններում բոլոր բրիգադները աշխատում էին գործավարձային սիստեմով, որի շնորհիվ հունձը կատարվում էր ավելի արագ և որակով։ Կալերում սահմանված էր 24 ժամյա հերթապահություն։ Կալված հացահատիկը նույն օրը մաքրվում, կալվում և փոխադրվում էր մթերման կայան կամ պահեստ։ Ամեն օր բերքահավաքի աշխատանքներին մասնակցում էին հազարավոր պիոներ-դպրոցականներ։ Այդ գործի ղեկավարությունը ղրված էր տեղի կոմերիտական կազմակերպությունների վրա։ Տասնյակ հազարավոր պիոներ-դպրոցականներ ոգևորված աշխատում էին հանրապետության կոլտնտեսային դաշտերում և իրենց ժրջան աշխատանքով մեծ օգնություն ցույց տալիս կոլտնտեսականներին։ Այդ գործում օրինակելի աշխատանք կատարեցին Արարատ (նախկին՝ Վեդի) շրջանի Թայվան գյուղի դպրոցականներն ու ուսուցիչները, որոնք Ավիդբեկովի անվան կոլտնտեսության դաշտերից հավաքեցին ավելի քան 20 տ հացահատիկ, իսկ Զիմանբենդում (նախկին՝ Ղարաբաղլար) բերքահավաքի աշխատանքներին մասնակցեցին շրջանի 60 ուսուցիչ և 1600 աշակերտ։

Կազմակերպված աշխատանքի օրինակ էին ցույց տալիս և հունձն անկորուստ հավաքում էջմիածնի, Շահումյանի, Հոկտեմբերյանի, Արտաշատի, Գորիսի և Կոտայքի շրջանների կոլտնտեսությունները։ Արտաշատի կուսըջկոմի կողմից ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմ ուղարկված հեռագրում նշվում է.

⁶⁵ «Правда», 20 июля 1944 г.

«Շրջանի կոլխոզնիկներն ու կոլխոզնիկուհիները, ոգևորված կարմիր բանակի հաջողություններով, նախորդ տարվանից 16 օր առաջ՝ հուլիսի 24-ին ավարտեցին հացահատիկային կուլտուրաների բերքահավաքը 3494 հա տարածությամբ, հացահատիկ հանձնելու տարեկան պլանը գերազանցաբար, պարտադիր հանձնումները կատարվեցին 100%-ով, կարմիր բանակի ֆոնդին կատարվող հատկացումները՝ 100%-ով, ՄՏ կայանների աշխատանքի բնավարձը՝ 103%-ով»⁶⁶:

Հոկտեմբերյանի շրջանի կուլտուրամեկերպությունների XVI կոնֆերանսն իր բանաձևում արձանագրեց. «Հաշվետու ժամանակամիջոցում զգալիորեն լայնացել են ցանքատարածությունները: 1940 թ. 2950 հա-ի դիմաց՝ 1944 թվականին հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունները հասել են 3935 հեկտարի, այսինքն աճել է 985 հա-ով, միջին բերքատվությունը հասել է 14—24 ց.: Հաշվետու ժամանակամիջոցում զգալիորեն բարձրացել է կոլտնտեսականներին հասանելի եկամուտը, իսկ կոլտնտեսությունները տնտեսապես ավելի են տարածվել, աճել են նրանց դրամական եկամուտները: 1940 թ. շրջանում եղած միլիոնատեր 5 կոլխոզի դիմաց 1943 թ. դարձել են 10 միլիոնատեր կոլտնտեսություն, իսկ 1945 թ. նրանց թիվը հասավ 15-ի»⁶⁷:

Հայաստանի բոլոր կոլտնտեսությունները միասին վերցրած հացի հանձնման 1944 թ. պետական պլանը կատարեցին 100,7%-ով⁶⁸: Նրանք պարտավորվեցին արտապահային կարգով կարմիր բանակի ֆոնդմուծել 200 հազ. փութ հացահատիկ: Այդ մասին նրանք իրենց պարտավորության մեջ գրեցին. «Կոլտնտեսականներս ու կոլտնտեսուհիներս հաստատ գիտակցում ենք, որ ստոր թշնամու վերջնական ջախջախման համար պահանջվում է ուժերի ավելի լարում և եռանդ, ավելի մեծ օգնություն մեր պանծալի կարմիր բա-

66 «Սովետական Հայաստան», 2 օգոստոսի 1944 թ.:

67 ՄԼԻ Հակակահան մասնահյուղի կուսարխիվ, ֆ. 90, ց. 4, գ. 348, ք. 13:

68 Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 34, գ. 40, ք. 379:

նակին: Մենք պաշտպանում ենք Սովետական Ուկրաինայի կոլտնտեսականների հայրենասիրական նախաձեռնությունը: Մեր կոլտնտեսությունները ստացել են բավական բերք և լրիվ հնարավորություն ունեն առանձնացնել ու լրացուցիչ հաց տալ կարմիր բանակի ֆոնդին: Մենք գիտենք, որ հացը զենք է մեր հայրենիքի թշնամու դեմ մղվող պայքարում: Մենք պարտավորություն ենք ստանձնում մինչև 1944 թ. նոյեմբերի 1-ը կարմիր բանակի հացի ֆոնդը մոծել 200 հազ. փութ լրացուցիչ հացահատիկ և ժամկետից շուտ մթերել գյուղատնտեսական և անասնապահական մթերքներ»⁶⁹: Հայաստանի կոլտնտեսականները պատվով կատարեցին ստանձնած այդ պարտավորությունները և Նոյեմբերի 30-ի տվյալներով կարմիր բանակին հատկացրին պլանից դուրս 200 հազ. փութ հացահատիկ⁷⁰:

Հանրապետության առաջավոր կոլտնտեսություններն աշխատում էին գործավարձային սխեմայով: Նրանց փորձը ցույց էր տալիս, որ գյուղատնտեսական աշխատանքներում կիրառվող գործավարձային մեթոդն ամենից ճիշտն էր, քանի որ նրա հիմքում ընկած էր կոլտնտեսականների, ընդհանրապես գյուղատնտեսական աշխատանքներում ընդգրկված աշխատողների անձնական շահադրգովածությունը, որը և բերքահավաքի հաջողության առաջին գրավականն էր: Բայց դժբախտաբար դեռևս կային կոլտնտեսություններ, որտեղ աշխատողների գործավարձային վարձատրության սխեման անտեսվում էր, որի հետևանքով էլ աշխատանքը տուժում էր: Այդպիսի կոլտնտեսությունների ղեկավարները մոռանում էին և չէին կենսագործում ՍՍՀՄ ժողկոմսովետի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշման այն մասը, ուր պարզ ու հստակ շարադրված էր. «Բոլոր կոլխոզներում և սովխոզներում ապահովել բերքը հավաքելու և մթերքները պետական մթերակայանները փոխադրելու աշխատանքի կազմակերպումը անհատական և փոքր խմբային (օղակա-

69 Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 33, գ. 40, թ. 380—382:

70 «Սովետական Հայաստան», 31 հոկտեմբերի 1944 թ.:

յին) գործավարձի լաշն կիրառման հիման վրա»։ Արթիկի շրջանի Հայրենյաց (նախկին՝ Սոնգյուբու) գյուղի կուլտուր-տեսուության № 3 բրիգադում միասին աշխատում էին 7 հնձվորներ։ Օրվա վերջին նրանց բոլորի աշխատանքը կուլտուրտեսության վարչությունը հաշվում էր միատեղ և յուրաքանչյուրին տալիս մեկ աշխօր։ Նույն այդ ձևով էին աշխատում նաև № 1 բրիգադի 7 հնձվորներն ու 9 փոցխողները։ Եվ զարմանալի չէ, որ նրանք բոլորն էլ թերակատարում էին իրենց օրվա առաջադրանքները։ Իսկ Սպիտակի, Ալավերդու և մի շարք այլ շրջաններում մեծ խզում էր լինում հնձի, փոխադրման և կալսման աշխատանքներում։ Սրանք իհարկե, եզակի օրինակներ էին և չէին կարող առանձին որակ տալ ընդհանուր գործին։

Հայկական սովետական սոցիալիստական հանրապետությունը ժամկետից շուտ 101,1 %-ով կատարեց 1944 թ. հացամթերումների տարեկան պլանը բոլոր գծերով (բացի բրնձից), այդ թվում պարտադիր հանձնումները կատարվեցին 100,7 %-ով, ՄՏ կայանների բնավարձը՝ 101,2 %-ով, կարմիր բանակի ֆոնդի հատկացումները 102,1 %-ով, սերմվարկի վերադարձումը 100 %-ով, հացահատիկի հանձնումը սովխողների կողմից 100 %-ով⁷¹։

Պատերազմի ընթացքում հացահատիկային կուլտուրաների ցանքերի և բերքահավաքի ընդհանուր պատկերը Հայաստանում հետևյալն էր⁷²։

Տարիներ	Ցանված էր (հազ. հեկտարով)	Հավաքված էր (հազ. հեկտարով)	Հավաքված էր բերք (հազ. ցենտներով)
1941 թվականին	—	332,9	2293,0
1942 »	332,6	320,9	1575,2
1943 »	358,6	329,5	1956,4
1944 »	356,6	344,8	2127,2
1945 »	354,1	335,7	2061,5

71 «Սովետական Հայաստան», 26 սեպտեմբերի 1944 թ.։

72 Ю. В. Арутюнян, Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, стр. 414, 416, 418, 420, 422.

Յանքատարածությունների ավելացման հետ մեկտեղ հանրապետության կոլտնտեսությունները, ինչպես ցույց է տալիս վերոհիշյալ աղյուսակը, պատերազմի տարիներին հասան որոշակի հաջողությունների նաև բերքատվության բնագավառում: Այսպես, 1940 թ. յուրաքանչյուր հեկտարից 8,3 ց. դիմաց 1944 թ. հավաքվեց 9,5 ց. հացահատիկ⁷³: Յանքատարածությունների ընդարձակման և բերքատվության բարձրացման շնորհիվ բավական ավելացան կոլտնտեսությունների համախառն արտադրանքի եկամուտները: Հացահատիկային կուլտուրաների ցանքերի տարածության ավելացման հետ միասին հետազգայում զգալի չափով ավելացավ նաև աշնանացանինը, եթե 1940 թ. աշնանացանի տեսակարար կշիռը կազմում էր հացահատիկային ցանքերի 40 %-ը- ապա 1945 թ. այն բարձրացավ մինչև 54 %-ի: Հետևաբար, ինչպես տեսնում ենք, տեղի ունեցավ թե՛ ցանքերի աճ և թե՛ բերքատվության: Այս ամենի շնորհիվ հացահատիկային կուլտուրաների համախառն բերքը 1940 թ. համեմատությամբ 1945 թ. ավելացավ ավելի քան 14 %-ով և կազմեց 3,22 մլն ցենտներ⁷⁴: Այդ ցուցանիշներն արդյունք էին 1945 թ. դարնանացանը կազմակերպված և ժամանակին կատարելուն: Հանրապետության Աշտարակի, Հոկտեմբերյանի, Ստեփանավանի, Գորիսի, Ախուրյանի, Աղինի և Սիսիանի շրջանների կուսակցական, կոմերիտական և սովետական կազմակերպություններն օրինակելիորեն կազմակերպեցին դարնանացանի աշխատանքները և ժամկետին ավարտեցին պատերազմի վերջին տարվա դարնանացանը: Այս գործում կոլտնտեսություններին մեծ օգնություն ցույց տվեցին ՄՏ կաշանները: Նախորդ տարվա համեմատությամբ նրանք կատարեցին 23000 հա ավելի վար և 1944 թ. 1500 հազ. տ-ի դիմաց 1945 թ. դաշտ փոխադրեցին 1608 հազ.

73 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 6, թ. 5, 6:

74 Հ. Ն. Թումանյան, Հայաստանի սոցիալիստական էկոնոմիկայի զարգացումը, Նրևան, 1962, էջ 180:

տ գոմադր, 3500 տ հանքային պարարտանյութի փոխարեն՝ 12 հազ. տ հանքային տարարտանյութ⁷⁵։

Սակայն կային շրջաններ, որոնք դեռևս չէին հասել նախապատերազմյան տարիների ցուցանիշներին և այդ հետևանք էր մի կողմից՝ աշխատող ձեռքերի, տեխնիկայի և վառելանյութի պակասի, իսկ մյուս կողմից՝ կուսակցական ու սովետական կազմակերպությունների որոշ ղեկավարների աշխատանքի սխալ ոճի⁷⁶։

* * *

Հայրենական պատերազմը բացասաբար անդրադարձավ խաղողագործության և պտղաբուծության զարգացման վրա, քանի որ այդ շրջանում կրճատվեցին դրանց տարածություններն ու մասամբ էլ նվազեց բերքատվությունը։ Բերքատվության ցածր ցուցանիշներն արդյունք էին այն բանի, որ պատերազմի հետևանքով խաղողագործական և այգեգործական կուլտնտեսությունները զրկված էին անհրաժեշտ գեղանյութերից, պարարտանյութերից և, ամենակարևորը՝ պատերազմի առաջին երկու տարում խիստ կերպով կրճատվել էին ոռոգման սխտեմի աշխատանքները։ Այս ամենը պատճառ դարձան, որ հանրապետության որոշ այգեգործական շրջաններում 1942 թ. տնկած խաղողի և պտղատու ծառերի տնկիները փչանան։ Հայաստանի կառավարությունը հարկադրված եղավ հարևան հանրապետություններից նոր տնկիներ բերել և այդ հաշվին միայն Նոյեմբերյանի ու Ալավերդու շրջաններին բաց թողնվեց 500000 նոր տնկի⁷⁷։ Պատերազմի առաջին երեք տարում տնկվեցին 3485 հեկտար խաղողի և 5119 հեկտար պտղատու ծառերի այգիներ⁷⁸։

Հայաստանի այգեգործները 1942 թ. պլանի համաձայն

75 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 7, թ. 15։

76 Նույն տեղում, ֆ. 14, ց. 2, գ. 196, թ. 7, 8, 9։

77 Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 32, գ. 42, թ. 19։

78 «Коммунист», 11 февраля 1944 г.

պետությունը հանձնեցին 25550 տ խաղող⁷⁹, իսկ 1943 թ., ոգևորված կարմիր բանակի քաջարի զորքերի նոր հաղթանակներով, որոշ շրջաններ հասան էլ ավելի մեծ հաջողությունների: Այսպես, Արտաշատի շրջանի վ. Արտաշատ գյուղի Սվերդլովի անվան կոլտնտեսությունը (նախագահ՝ Լենինի շքանշանակիր Գուրգեն Բաբաջանյան) 1943 թ. պետությունը հանձնեց 1900 տ խաղող և այգիների միջին բերքատվությունը հասցրեց 80 ցենտներին: Այդ նույն կոլտնտեսության եկամուտները տարեց-տարի գնալով աճում էին: Եթե 1941 թ. այն կազմում էր 25200 ռուբլի, ապա 1943 թ. համարյա կրկնապատկվեց և հասավ 45800 ռուբլու, իսկ 1945 թ. այն դարձավ 5.766 հազար ռուբլի⁸⁰:

1943 թ. ընթացքում Արտաշատի շրջանից 23 կոլտնտեսություններ դարձան միլիոնատեր, նրանց ընդհանուր եկամուտը հասավ 64 մլն 300 հազ. ռուբլու: Այդ կոլտնտեսությունները միջին հաշվով աշխօրին բաժանեցին 25 ու 70 կ. դրամ և գյուղատնտեսական այլ միջոցներ, 1942 թ. 9 ռուբլի 82 կոպեկի դիմաց⁸¹:

1943 թ. նոյեմբերի 15-ի ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմն իր XVI պլենումում անդրադառնալով ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1940 թ. սեպտեմբերի 6-ի ընդունած «Ջրանցքաշինարարական աշխատանքների վերակառուցման, այգեգործության և պտղաբուծության զարգացման ընթացքը Հայկական ՍՍՀ-ում» որոշման կենսագործման հարցին, ընդգծեց, որ այդ ուղղությամբ հանրապետությունում ծավալվել է զգալի աշխատանք: Չնայած պատերազմի հետևանքով ջրանցքաշինարարական աշխատանքները խիստ կրճատվել կամ կոնսերվացիայի էին ենթարկվել, բայց 1943 թ., երբ կարմիր բանակը սկսեց իր հաղթարշավը, վերսկսվեցին ներքին Զանգվի, Ադիյամանի, Թալինի, Ստա-

79 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 575, ց. 1, գ. 99, թ. 40:

80 ՏԵՍ Ստ. Կուրտիկյան, Միլիոնատեր կոլտնտեսությունները, Երևան, 1951, էջ 19:

81 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 36, ց. 6, գ. 68, թ. 4:

լինի անվան, Ուղունլարի ջրանցքների և Քանաքեռգէսի էլեկտրաջրհանկայանի շինարարական աշխատանքները:

Ջրանցքաշինարարության գործում իրենց խոշոր ներդրումն ունեն Հայաստանի կոլտնտեսականները, քաղաքի աշխատավորները և ուսանողները: Հայրենական պատերազմի ծանր օրերին Ալավերդու, Ստեփանավանի և Կալինինոյի շրջանների կոլտնտեսականների ուժերով ավարտվեց կռուվա ջրանցքի շինարարությունը⁸²: Նորքի ջրանցքի առաջին 10 կիլոմետրը կառուցվեց Երևան քաղաքի աշխատավորության և ուսանողության ուժերով: Ջրանցքաշինարարական աշխատանքներն ավելի ուժեղացան 1945 թ. և 1940 թ. համեմատությամբ ուսգելի հողերի տարածությունը ավելացավ 27 հազար հեկտարով⁸³:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի XVI պլենումը արձանագրեց, որ այդիների պահպանման և զանազան վնասատու միջատների դեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ է ուժեղացնել քիմիական նյութերի, ծծմբաթթվի, կալցիումի, նիկոտինի, սուլֆատի, ֆորմալինի, պղնձարջասպի արտադրությունը: 1944 թ. համար նախատեսված էր արտադրել 1500 տ ծծմբաթթու, 123 տ կալցիում, 30 տ նիկոտին-սուլֆատին, 15 տ ֆորմալին և անհրաժեշտ քանակությամբ պղնձարջասպ⁸⁴:

Հայաստանի այգեգործական շրջանները ձեռնամուխ եղան Կենտկոմի սույն որոշումների կենսագործմանը: Հոկտեմբերյանի շրջկոմի V պլենումը (1943 թ. դեկտեմբեր) անդրադառնալով այդ հարցին, նշեց, որ շրջանի կոլտնտեսություններում տնկվել է 478,5 հա խազողի և 107,5 հա պտղատու այգի, համեմատաբար բարձրացել է այգիների բերքատվությունը: 1942 թ. 33 ց դիմաց 1943 թ. յուրաքանչյուր հեկտարից ստացվել է 45 ց. խազող, իսկ պտղատու

82 Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 33, գ. 73, թ. 74:

83 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. VIII, Երևան, 1970, էջ 106:

84 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 10, թ. 10:

այգիների բերքատվությունը 1941 թ. 26,5 ց. դիմաց՝ 1943 թ. դարձել է 37 ց.:

Համեմատաբար ավելացել էր նաև սովխոզների խաղողի և ստղատու այգիների բերքատվությունը: Շրջանի առանձին գյուղեր, ինչպես Արմավիր, Հայկավան (նախկին՝ Թաբաղիբի), Այգեհատ (նախկին՝ Ղուղիզիդան) ստացել էին 70—80 ց. խաղողի բերք, իսկ № 2 սովխոզը և մի քանի այլ կոլտնտեսություններ մեկ հեկտար պտղատու այգուց՝ 45—68 ց. բերք⁸⁵:

Արտաշատի շրջկոմի հաշվետվության մեջ նշված է, որ 1943 թ. շրջանի կուսակցական կազմակերպությունների և կոլտնտեսային աշխատավորների կատարած բարեխիղճ աշխատանքի շնորհիվ ստացվեց բարձր բերք: Խաղողի 3500 հա բերքատու տարածության յուրաքանչյուր հեկտարից հավաքվեց 70 ց. խաղող 1942 թ. 45 ց. դիմաց⁸⁶, Այգ գործում ինչպես վերևում արդեն նշել ենք, առաջնությունը պատկանում է Վ. Արտաշատ գյուղի Սվերդլովի անվան կոլտնտեսությանը:

Այգեգործության և խաղողագործության ասպարեզում բարձր ցուցանիշների հասավ էջմիածնի շրջանի Լենինի շքանշանակիր «Անաստված» կոլտնտեսությունը: Կոլտնտեսության այգեգործական օղակի օղակավար Ավետիս բիձան (Ավետիս Հարությունյան) պատերազմի ընթացքում մեկ հեկտարից ստանում էր 130—140 ց. խաղող, բացառությամբ 1945 թվականից, երբ աշնան ու գարնան ցրտահարության հետևանքով ստացավ 125 ց խաղող: 64 ամյա Ավետիս բիձան անդադրում աշխատում էր այգիներում և ստացած եկամտից ու իր անձնական խնայողություններից 1944 թ. պետական ռազմական փոխառություն բաժնեգրվեց 10000 ռուբլի, իսկ 1945 թ.՝ 5000 ռուբլու չափով⁸⁷:

Պատերազմի տարիներին շարունակվում էին զարգանալ խաղողագործությունը և պտղաբուծությունը. դրանց ար-

85 Նույն տեղում, ֆ. 90, ց. 4, գ. 271, թ. 27:

86 Նույն տեղում, ֆ. 36, ց. 6, գ. 68, թ. 9:

87 ՀՊՊ կարենետի արխիվ, ֆ. 271, գ. 10, թ. 1—2:

տաղրանքի արժեքը 1945 թ. կազմեց 18,5 մլն. ռուբլի՝ 1940 թ. համեմատությամբ աճելով 18 %-ով⁸⁸։ Նույն չափով ավելացավ նաև խաղողի աչգիների տարածությունը։ Այն աճեց ի հաշիվ հանրապետության հյուսիսային շրջանների։ Այնտեղ, ուր դարեր շարունակ հայ գյուղացին զբաղվում էր միմիայն հացահատիկի մշակմամբ և անասնապահությամբ, սկսեց աճեցնել խնձոր, տանձ, խաղող։ Այգեգործները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում խաղողի և պտղատու աչգիների մշակմանն ու խնամքին, որի շնորհիվ ասպհովվեց բարձր բերքի ստացումը, մեկ հեկտարից միջին հաշվով հավաքվեց 88 ց խաղող և 60 ց միրգ։

* * *

Հայրենական պատերազմի ընթացքում բավական ընդարձակվեցին բանջարաբուստանային կուլտուրաների, հատկապես կարտոֆիլի ցանքատարածությունները։ Հողի աշխատավորը լավ հասկացավ պատերազմի հրամայական պահանջը։ Նա զգաց, «որ ինչպես ամենուր, այնպես էլ գյուղատնտեսության մեջ անհրաժեշտ էր փնտրել և գտնել գեֆիցիտային նյութերի ու մթերքների, այդ թվում առաջին հերթին հացի փոխարինիչները»։ Ուժեղ զարկ տրվեց կարտոֆիլի մշակմանը։ 1941 թ. գեկտեմբերին Համկ(բ)Կ Կենտկոմը և ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհը որոշում կայացրին լայնորեն օգտագործել քաղաքամերձ ամեն մի ազատ տարածություն, որպես անհատական և կոլեկտիվ օգտագործման օժանդակ տնտեսություն, որի հետևանքով ցանքատարածությունները 1942 թ. 17,759 հա-ից 1943 թ. հասան 18,565 հեկտարի⁸⁹։

Գյուղատնտեսության մեջ կարտոֆիլի սերմացուի փոխարեն, ակադեմիկոս Լիսենկոյի առաջարկությամբ, սկսեցին

88 Հ. Ե. Թումանյան, Հայկական ՍՍՌ-ի էկոնոմիկան Հայրենական պատերազմի շրջանում և նրա զարգացումը ետպատերազմյան առաջին հնգամյակում, Երևան, 1953, էջ 36։

89 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 163, ց. 12, գ. 46, թ. 2—7։

օգտագործվել կարտոֆիլի աչքերը: Հայաստանում այդ մեթոդն առաջին անգամ սկսեց փորձարկել և կիրառել Արմֆանի կենսաբանական ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատող Տիրան Տեր-Սահակյանը: Տեր-Սահակյանի մեթոդի⁹⁰ էությունը հետևյալն էր. կարտոֆիլի թարմ պալարների զազաթային մասը վաղօրոք ծլեցնելու միջոցով ամռանը նորից ցանել և լրացուցիչ բերք ստանալ: Պատերազմի ժանր օրերին կարտոֆիլի բերքատվության բարձրացման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ վերոհիշյալ մեթոդի կիրառումը:

Հեկ կենտոմի բյուրոն 1944 թ. դեկտեմբերի 17-ին քննարկեց Տեր-Սահակյանի մեթոդով հանրապետության երեք շրջաններում (Նոր Բայազետ, Աշտարակ, Հոկտեմբերյան) փորձնական կարտոֆիլ աճեցնելու հարցը: Փորձը տվեց դրական արդյունք: Հետագայում Տեր-Սահակյանի մեթոդը լայնորեն կիրառվեց ինչպես հիմնական, այնպես էլ օժանդակ տնտեսությունների կողմից: Կարտոֆիլի բերքատվությունը բարձրացավ մեծ մասամբ մինչև պատերազմը Վորոնեժի մարզում աճեցրած «Լորխ» տեսակ կարտոֆիլի միջոցով: 1943 թ. Հայաստանի կարտոֆիլի ցանքերի 93,3 % -ը կազմում էր «Լորխ» տեսակը:

1941 թ. դեկտեմբերյան որոշման համաձայն, ինչպես ամբողջ միության, այնպես էլ Հայաստանի բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկությունների և տրանսպորտի բանվոր-ծառայողներին տրամադրվեցին համապատասխան բանակությամբ հողակտորներ՝ անձնական կարիքները բավարարելու համար: Պատերազմի պայմաններում այդ օժանդակ տնտեսությունները մեծ օգնություն ցույց տվեցին թե՛ քաղաքային բնակչությանը և թե՛ էվակու-հոսսվողներին: Հստ քաղաքների բանջարաբոստանային կուլտուրաներից ցանքատարածությունների պատկերը հետևյալն էր. Երևան քաղաքին տրամադրված էր 230 հա, Լենինականին՝ 2146, Կի-

⁹⁰ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 296, թ. 17—20:

րովականին՝ 144, Ալավերդուն՝ 170, իսկ Ղափանին՝ 110 հա տարածություն⁹¹:

Կարտոֆիլը լինելով այն հիմնական կուլտուրան, որը լրացնում էր հացի պակասը, ինչպես տեսնում ենք, պատերազմի տարիներին լայն տարածում գտավ Հայաստանում: Հայաստանի կոլտնտեսություններն ու սովխոզները հասան կարտոֆիլի մշակման բարձր ցուցանիշների: Այսպես, օրինակ, Ստեփանավանի շրջանի Սվերդլով գյուղի Մռավյանի անվան կոլտնտեսության Սարիբեկ Ղուկասյանի բրիգադան սլանով նախատեսված 510 փութի դիմաց 1943 թ. հեկտարից ստացավ 2500 փութ կարտոֆիլի միջին բերք⁹²: Բարձր բերք ստացան ինչպես Ստեփանավանի շրջանի, այնպես էլ Կալինինոյի, Կրասնոսելսկի, Մարտունու, Ասլարանի շրջանների կոլտնտեսությունները:

1944 թ. հանրապետության կոլտնտեսություններն ու սովխոզները երկրին տվեցին 11500 տ կարտոֆիլ և 15300 տ ալյուրանշարեղեն⁹³:

Հայրենական պատերազմի տարիներին գրեթե կրկնապատկվեց բանջարաբուստանային կուլտուրաների ցանքատարածությունը: Նրանց տարածությունները 1940 թ. 12 հազ. հեկտարից 1945 թ. հասան 22 հազ. հեկտարի, որից կարտոֆիլի ցանքատարածությունները 1940 թ. 7,080 հեկտարից 1945 թ. հասան 14,600 հեկտարի: Ցանքատարածությունների ընդարձակման հետ մեկտեղ աճեց նաև կարտոֆիլի բերքատվությունը: Եթե 1940 թ. հանրապետությունում մեկ հեկտարից միջին թվով ստացվում էր 79,7 ց բերք, ապա 1945 թ. այն հասավ 100,0 ցնտներին⁹⁴:

91 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 35, թ. 16:

92 «Սովետական Հայաստան», 22 հոկտեմբերի 1943 թ.:

93 ՄԼԻ. Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 37, թ.

97:

94 Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 37, գ. 1 ա, թ. 29:

Սովետական երկրի գյուղի աշխատավորները ստիպված էին մեծ դժվարություններ հաղթահարել նաև անասնապահության զարգացման բնագավառում: Պատերազմը մեծ վնաս էր հասցրել անասնապահությանը: Հիտլերականներն իրենց զավթած շրջաններում ոչնչացրել էին միլիոնավոր անասուններ և հաղարավոր հեկտարներով արոտավայրեր: Կերի համար օգտագործվող ցանքատարածությունները նախապատերազմյան շրջանի համեմատությամբ կրճատվել էին համարյա երկու անգամ: Ինչ խոսք, այս ամենը բացասաբար էր անդրադարձել թիկունքային հանրապետությունների, այդ թվում նաև Հայաստանի վրա: Հայաստանն իր սուղ միջոցներից մեծ քանակությամբ քաշող ուժ և խոշոր ու մանր եղջյուրավոր անասուններ էր ուղարկել ռազմաճակատ: Ժամանակը պահանջում էր մոբիլիզացնել անասնապահների աշխատանքը:

Ռազմաճակատ մեկնածներին փոխարինեցին նորերը, թիկունքում մնացած հովիվները աշխատեցին կրկնակի, եռակի լարվածությամբ, խնամելով միաժամանակ ռազմաճակատ մեկնած ընկերների հոտը: Այսպես, օրինակ, Ալավերդու շրջանի Ծաթեր գյուղի հովիվներից Գ. Ավետիսյանը մեկնեց ռազմաճակատ, իսկ մյուսը՝ Ղազարյանը հանձն առավ խնամել ընկերոջ 600 ոչխարից բաղկացած հոտը: Անասնապահական աշխատանքներին օգնում էին նաև թռչակառու ծերունիները: Նրանք փոխարինում էին իրենց որդիներին, եղբայրներին և մյուս հարազատներին: 85-ամյա Պատվական Վիրաբյանի որդին երբ մեկնում է բանակ, ծերունին, որը 20 տարի հովվություն էր արել և անցել հանդստի, ցանկություն է հայտնում ստանձնել իր պարտականությունները:

Նախապատերազմյան տարիներին Հայաստանի կոլտնտեսությունները մեծ հաջողություններ էին ձեռք բերել հանրային անասնապահության զարգացման, անասունների ցեղային կազմի բարելավման և մթերատվության բարձրացման բնագավառում: Պատերազմի շահերը պահանջում էին ավել-

լի արագ թափով և լայն մասշտաբով զարգացնել անասնաբուծությունը, կրկնապատիկ և եռապատիկ ավելի միս, յուղ, պանիր, բուրդ, կաշի արտադրել, պատերազմի ժամանակվա տեմպերով ավելացնել անասնաբուծական ֆերմաների ապրանքայնությունը: Իսկ այս ամենին հասնելու համար անհրաժեշտ էր առաջին հերթին լավ կազմակերպել անասունների ձմեռումը (շենքերի նախապատրաստումը, կերի ապահովումը, կադրերի բնորոշությունը և աշխատանքի ճիշտ կազմակերպումը): Հայաստանի շատ կոլտնտեսությունների ժամանակին ձմեռամուխ եղան անասունների ձմեռման նախապատրաստման աշխատանքներին: Ստեփանավանի շրջանի Ուռուտ գյուղի միլիոնատեր կոլտնտեսությունը 1941 թ. դեռ հոկտեմբեր ամսին կուտակել էր մեծ քանակությամբ անասնակեր, գոմերը լրիվ վերանորոգել ու պատրաստել էր ձմեռման համար: Զմռանը լավ էին նախապատրաստվել նաև Ղուկասյանի, Աղիզբեկովի շրջանների կոլտնտեսությունները: Թերեւս պետք է նշել, որ մի շարք շրջաններ անպատրաստ դիմավորեցին պատերազմի առաջին տարվա ձմռանը: Նույն վիճակն էր տիրում նաև Միության մյուս հանրապետություններում ու մարզերում:

Այդ պատճառով ՍՍՀՄ ժողկոմսովետը և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1942 թ. մարտին որոշում կայացրին կոլտնտեսություններում ու սովխոզներում մատղաշի պահպանման և անասունների գլխաքանակն ավելացնելու ձեռնարկումների մասին: Այս որոշումը մարտական ծրագիր դարձավ բոլոր կուսակցական, սովետական կազմակերպությունների և գյուղական աշխատավորության համար: Այդ որոշման ոգով մարտի վերջին երեւնում հրավիրվեց սոցիալիստական անասնաբուծության առաջավորների հանրապետական խորհրդակցություն: Խորհրդակցության մասնակիցները քննություն առնելով ժողկոմսովետի և Կենտկոմի մարտյան որոշումը, իրենց հարուստ փորձի հիման վրա կոնկրետ միջոցառումներ նշեցին՝ սոցիալիստական անասնաբուծության հետագա վերելքի համար: «Պրավդա» թերթն այդ օրերին իր էջերում գրեց. «Սովետական երկիրը և ամենից առաջ կար-

միւր բանակը բարձր պահանջներ են ներկայացնում կոլխո-
զային-սովխոզային անասնաբուծութեանը: Կոլխոզները և
սովխոզները կոչված են թիկունքին և ռազմաճակատին ան-
ասնաբուծական արտադրանք մատակարարել՝ հարաճուն
չափերով: Բացի դրանից կոլխոզները և սովխոզները պետք է
լրացնեն այն կորուստները, որ անասնաբուծութեանը կրեց
մեր մարզերի ու հանրապետութիւնների մի մասը գերմա-
նական զավթիչների կողմից ժամանակավորապես օկուպա-
ցիայի ենթարկելու հետեանքով»⁹⁵:

Անասնաբուծութեան առաջավորների հանրապետական
խորհրդակցութիւնը նշեց. բանի որ «մատուցող հանրային
հոտի վերարտադրութեան հիմնական աղբյուրն է, հարկա-
վոր է վճռական միջոցներ գործադրել մատուցանելի խնամքն
արմատապես բարելավելու համար: Պայքարն անասնաբու-
ծութեան զարգացման պետական պլանի կատարման հա-
մար—պայքար է ռազմաճակատին ակտիվ ու դորձուն ա-
ջակցութիւն ցույց տալու համար, գերմանաֆաշիստական
օկուպանտների ջախջախումն արագացնելու համար»⁹⁶:

ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի մարտյան
որոշումը կարևոր խթան հանդիսացավ 1942 թ. սոցիալիս-
տական անասնաբուծութեան զարգացման և երկրին ու ռազ-
մաճակատին ավելի շատ միս ու կաթնամթերք տալու հա-
մար:

1942 թ. ամռանը, երբ Կովկասյան լեռնաշղթան դար-
ձավ պատերազմի թատերաբեմ, Հյուսիսային Կովկասից
Անդրկովկասյան հանրապետութիւնները էվակուացվեցին
նաև մեծ թվով անասուններ: Հայաստան էվակուացվեցին
Ստալինոպոլի երկրամասի «Բոլշէիկ» և «Պուտ խլեբարոբա»
կոլտնտեսութիւնների, ինչպէս նաև Գրոդնոու մսի կոմբինա-
տի և Կրասնոդարի ԴՅԿ-ի անասունները՝ թվով 102 ձի, 257
խոշոր եղջուրավոր անասուն և 1053 ոչխար⁹⁷:

95 «Правда», 13 марта 1942 г.

96 «Սովետական Հայաստան», 31 մարտի 1942 թ.:

97 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 52, թ.

1942 թ. նոյեմբերի 9-ին ՀՍՍՀ ժողկոմխորհը որոշում էր դրուել էվակուացված անասունների ընդունման, տեղավորման և պահպանման հատուկ հանձնաժողով ստեղծելու մասին: Հանձնաժողովի նախագահ նշանակվեց ժողկոմսովետի նախագահ Արամ Փիրուզյանը: Այդ գործում աչքի ընկավ Հոկտեմբերյանի շրջանը, որը նախօրոք պատրաստված գոմերում պահեց ցեղային անասուններին, ժամանակին ապահովելով նրանց կերով, պահպանելով գլխաքանակը, մատղաշի աճը, վերջում մեծ կազմակերպվածությամբ այդ անասուններն հտ ուղարկվեցին իրենց տերերին:

Անասնաբուծության զարգացման գործում վճռական դեր խաղաց նաև Կենտկոմի և ժողկոմխորհի «Կոլտնտեսականներին լրացուցիչ վարձատրման մասին» հայտնի որոշումը, որը մեծ ոգևորություն և անձնական շահագրգռվածություն առաջացրեց կոլտնտեսականների շրջանում: Նրանք սկսեցին էլ ալիլի բարեխղճությամբ, պատասխանատվության զգացումով վերաբերվել իրենց հանձնարարված գործին, և նրանցից շատերը հասան բարձր ցուցանիշների: Այսպես, Ալավերդու շրջանի Ուզունլար գյուղի կոլտնտեսության անասնապահ-կթվոր Պատվական Միրտչյանը 12 մայր կովից ստացավ 12 հորթ և պլանով նախատեսված 1500 լիտր կաթի դիմաց՝ 2600 լիտր կաթ: Կալինինոյի շրջանի Սարատովկա գյուղի «Կոլեկտիվնի տրուզ» կոլտնտեսության կթվորուհի Աննա Պետրովնան 9 կովից ստացավ 9 հորթ 3205 լիտր կաթ: Գորիսի շրջանի Բրուն գյուղի հովիվ Գրիգոր Հովհաննիսյանը 990 կգ բրդի փոխարեն խուզեց 1420 կգ, պլանը կատարելով մոտ 150%-ով: Ազիզբեկովի շրջանի Կարմրաշեն գյուղի կոլտնտեսության կթվորուհի Արաքսյա Զաքարյանը 3050 լիտր կաթի դիմաց ստացավ 5728 լիտր, այսինքն իր նորման գերակատարեց 80 %-ով: Ստեփանավանի շրջանի Յաղգան գյուղի կոլտնտեսության ախոռապահ Իվան Կարակալաչևը 14 ձիուց ստացավ 14 մտրուկ⁹⁸: Իհարկե, այս ցուցանիշները կարող էին ալիլի բարձր

⁹⁸ Նույն տեղում, ց. 31, գ. 9, թ. 167—171:

լինել, եթե բոլոր կոլտնտեսությունները աշխատեին նույն տեմպերով և բարեխղճությամբ: Հանրապետության առաջավոր կոլտնտեսականների կողքին դեռևս կային ցածր ցուցանիշներ ունեցող կոլտնտեսություններ (Կարմիրի, Իջևանի, Ղափանի, Դիլիջանի, Մարտունու շրջանների որոշ կոլտնտեսություններ), որի հետևանքով հանրապետության անասունների գլխաքանակը 1941 թ. համեմատությամբ 1942 թ. շատ նվազեց: Եթե 1941 թ. վերջին հանրապետությունում կար 292,3 հազար գլուխ խոշոր եղջյուրավոր անասուն, որից միայն 54,5 հազար գլուխ կովեր, 32,3 հազար գլուխ խոզ, 681,2 հազար մանր եղջյուրավոր անասուն, 101,5 հազար թռչուն, 26,4 հազար ձի, ապա 1942 թ. վերջին այն իջավ, և, հետևաբար, չկատարվեց ՍՍՀՄ Ժողովոմսովետի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի մարտյան որոշումը: Պատկերը բավական տխուր էր. խոշոր եղջյուրավոր անասունների գծով պլանով նախատեսված 340,9 հազ. դիմաց փաստորեն ստացվեց 269,5 հազ. գլուխ, որից կովեր՝ 66,0 հազ. դիմաց 47,8 հազ. գլուխ, մանր եղջյուրավոր անասուններ՝ 960,0 հազ. դիմաց 640,6 հազ. գլուխ, թռչուններ՝ 120,0 հազ. դիմաց 93,6 հազ. գլուխ⁹⁹: Այսինքն, 1942 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ պետական պլանն ամբողջ հանրապետությունում չկատարվեց: Անասունների գլխաքանակի անկման պատճառներից մեկն էլ 1942 թ. անբերրիությունն էր, որն առաջին հերթին շատ ծանր ազդեց անասնապահության զարգացման վրա: Անասունները զրկված էին խտացված կերից, խիստ կրճատվեց քուսպի, ցորենի թեփի մատակարարումը, կարտոֆիլը դադարել էր անասնակեր լինելուց, այն հիմնականում օգտագործվում էր որպես սնունդ: Խտացված կերը երբեմն փոխարինվում էր կոշտ և հեղուկ կերով, որը բացասաբար էր ազդում անասունների գլխաքանակի պահպանման և աճի վրա:

Եվ երբ 1943 թ. մարտին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի XV պլենու-

⁹⁹ «Правда», 13 марта 1942 г., Ю. В. Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, М., 1963, стр. 426, 428.

մը նորից անդրադարձավ կոլտնտեսություններում և սով-
խողներում անասունների գլխաքանակի ավելացման և մթե-
րատվության բարձրացման հարցին, իրավացիորեն նշեց, որ
չնայած առանձին շրջանների (Ամասիայի, Շամշադինի, Սի-
սիանի, Գորիսի) կոլտնտեսությունները անասնապահության
զարգացման գործում հասել էին որոշակի հաջողությունների,
բայց և այնպես հանրապետությունում անասունների գլխա-
քանակի պատկերը դեռևս զոհացուցիչ չէր: Գյուղատնտե-
սության մեջ տեղ գտած մի շարք դժվարություններն առա-
ջացրել էին անասունների գլխաքանակի անկում: Կոլտնտե-
սականները գործադրում էին ամեն մի հնարավոր միջոց
անասունների գլխաքանակն ապահովելու և մթերատվու-
թյունը բարձրացնելու համար: Մթերատվության ասպարե-
զում նրանք հասան զգալի հաջողությունների: Մի շարք
շրջաններ նույնիսկ գերակատարեցին մսամթերման եռամ-
սյա պլանը: Մեկ կովի միջին կաթնատվությունը նախապա-
տերազմյան մակարդակի համեմատությամբ բարձրացավ
14 %-ով, ոչխարներինն ու այծերինը՝ 7 %-ով: Այս բնագա-
վառում բարձր ցուցանիշների հասավ Ստեփանավանի շրը-
ջանը: Լոռու տոհմային անասնաբուծական սովխոզը¹⁰⁰ մեծ
դեր խաղաց կովերի ցեղի բարելավման, կաթի և յուղի
արտադրություն ավելացնելու գործում: Տնտեսությունը
տարիներ շարունակ ինչպես Ստեփանավանի, այնպես էլ
հանրապետության մյուս շրջանների կոլտնտեսություններին
մատակարարել է շվից և սիմենտալ ցեղի կովեր:

Ստեփանավանի շրջանի անասնապահները բարձր ցու-
ցանիշների հասան նաև մանր եղջյուրավոր անասունների՝
մերինոս և կարակուլ ցեղերի բազմացման գործում, իհարկե,
պահպանելով նաև տեղական բալբաս, մաշեկ և կարաբաղ
ցեղատեսակները: Պատերազմական չորս տարիների ընթաց-
քում Ստեփանավանի շրջանի բոլոր 20 կոլտնտեսություննե-
րում խոշոր եղջյուրավոր անասունների գլխաքանակն ավե-
լացավ 1036-ով, մանր եղջյուրավոր անասուններինը՝

¹⁰⁰ Այս տնտեսությունը կազմակերպվել է 1922—1923 թթ.:

8607-ով, իսկ խոզերինը՝ 127-ով: Շրջանում ընդարձակվեց անասնաբուծական ֆերմաների թիվը և պատերազմի վերջում հասավ 120-ի, որոնք մեծ հաջողությունների ձեռք բերին նաև կերի արտադրության գծով: Անասունների գլխաքանակի ավելացման, մատղաշի աճեցման և պահպանման հետ միասին Ստեփանավանի անասնաբուծները քրտնաջան աշխատանք կատարեցին մթերատվության բարձրացման ուղղությամբ: Որոշակի հաջողությունների հասան շրջանի Կաթնաղբյուր, Ագարակ, Ուռուծ, Գյառգյառ, Կուրթան գյուղերի կուտնտեսությունները: Անասնաբուծության զարգացման բնագավառում ծավալված սոցիալիստական մրցության մեջ Ստեփանավանի շրջանը ճանաչվեց հաղթող և ՍՍՀՄ Ժողովուհուրի որոշմամբ 1943 թ. շրջանին հանձնվեց Պաշտպանության պետական կոմիտեի փոխանցիկ Կարմիր դրոշը և դրամական մեծ պարգև¹⁰¹: Շրջանի աշխատավորները համառ ու լարված աշխատանքով այդ դրոշը պահեցին իրենց ձեռքում պատերազմի ամբողջ ընթացքում: Նույնպիսի բարձր ցուցանիշների հասան նաև Գորիսի, Թալինի, Կամոյի, Սիսիանի, Արթիկի, Ղուկասյանի շրջանների անասնապահները: Եթե Կամոյի շրջանում ոչխարների ու այծերի գլխաքանակն ավելացավ 18 %-ով, Սիսիանում՝ 23 %-ով, ապա Արթիկում այն հասավ 33,1 %-ի¹⁰²: Խոզերի հղջյուրավոր անասունների գլխաքանակը Գորիսում ավելացավ 7,8 %-ով, Արթիկում՝ 16,2 %-ով¹⁰³:

Ղուկասյանի շրջանի անասնապահները 1943 թ. դեկտեմբերի 15-ի տվյալներով պետական պարտավորությունները կատարեցին խոշոր հղջյուրավոր անասունների գծով 100,5 %-ով, մանրերինը՝ 102 %-ով, խոզերինը՝ 105 %-ով: Կովկիթ-անասնապահ Հոռոմ Պետրոսյանը 8 տարի շարունակ խնամել է 8 կով և ոչ մի տարի մատղաշի անկում չի տվել, նախատեսված 7,5 ց կաթի դիմաց ստացել է 8,2 ց: 8 տարվա ընթացքում աճեցրել է 54 անասուն, իսկ Հերիբ-

101 ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 279, գ. 2, թ. 68:

102 «Սովետական Հայաստան», 7 ապրիլի 1944 թ.:

103 Նույն տեղում:

նազ Անտոնյանը 4 տարի շարունակ խնամել է 7 կով, աճեցրել է 26 անասուն և չունի մատղաշի անկում: Ոչխարների միջին կաթնատվությունը շրջանում նախատեսված 45 լիտրի դիմաց հասավ 52 լիտրի: Նախատեսված 16000 տ անասնակերի դիմաց շրջանը կուտակեց 22000 տ անասնակեր, 2100 տ սիլոս, 120 տ քուսպ¹⁰⁴: 1944 թ. շրջանն ուներ 10465 գլուխ խոշոր եղջյուրավոր անասուն, 15285 գլուխ մանր եղջյուրավոր անասուն, 1134 խոզ և 406 ձի:

Հայաստանի անասնապահական կարևոր շրջաններից էր Կալինինոն: 1944 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ շրջանն ուներ 24 կուտնտեսություն և մեկ կոռվա ցեղային սովխոզ: Դրանք բոլորը միասին ունեին 16103 գլուխ խոշոր եղջյուրավոր անասուն, 15347 մանր եղջյուրավոր անասուն, 1748 խոզ և 912 ձի¹⁰⁵:

Կովերի կաթնատվության բարձրացման և մատղաշի աճեցման ուղղությամբ զգալի աշխատանք տարավ Հրազդանի շրջանի Աթարբեկյան գյուղի կուտնտեսությունը: Կուտնտեսության կթվորուհի Սաթիկ Գևորգյանը պատերազմի առաջին հրկու տարում կաթնապրանքային ֆերմայում աճեցրեց 32 կով և երինջ: Հոգատարությամբ խնամելով կովերին, նա օրավուր բարձրացնում էր նրանց կաթնատվությունը: Եթե 1941 թ. կթվորուհին 10,5 ց դիմաց ստացավ 14,5 ց կաթ, իսկ հորթերի միջին քաշը 85-ից հասցրեց 95-ի և 110 կգ-ի, ապա 1942 թ. կովի միջին կաթնատվությունը հասցրեց 15,5 ց և որպես լրացուցիչ վարձատրություն ստացավ 80 կգ պանիր, տարեկան վաստակելով 300—400 աշխօր: Այդ բոլորի հետ մեկտեղ նա պատրաստել էր երիտասարդ որակյալ շատ կադրեր:

Իջևանի շրջանը ևս անասնապահական շրջան է, ուր իր հատուկ տեղն ունի «Կարմիր կյանք» կուտնտեսության արոտատեղին (յայլաղը): Տարիներ շարունակ այն ղեկավարում էր հին չոբան Հովհաննես Մովսիսյանը, որի երեք որդի-

104 «Սովետական Հայաստան», 4 հունվարի 1944 թ.:

105 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 130, ց. 5, գ. 42, թ. 41—42:

ները զոհվեցին Լենինգրադը պաշտպանելիս: Կոլտնտեսու-
թյան արոտատեղում մինչև պատերազմը աշխատում էին
110 անասնապահ: 1944 թ. նրանց թիվը նվազեց՝ հասնելով
58-ի: Մեծ մասը մեկնեցին ռազմաճակատ և նրանց փոխա-
րինեցին ծերունի հայրերը, անչափահաս որդիները, անգամ
կանայք: Ռազմաճակատ մեկնածներից 16-ը արժանացել
էին կառավարական շքանշանների և մեդալների, իսկ 10-ը
ընկել էին քաջի մահով¹⁰⁶:

Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ գյուղը Հայաստանի մեծ գյու-
ղերից է: Այն Հայրենական պատերազմի տարիներին ռազ-
մաճակատ ուղարկեց իր 458 զավակներին, որոնցից շատերը
պատերազմի տարբեր հատվածներում դարձան ճանաչված
զորահրամանատարներ և հերոսներ: Թիկունքում մնացած
Խնձորեսկցիները ևս պատվով կատարեցին իրենց վրա դր-
ված պարտականությունները: Ոչխարաբուծության գծով
Խնձորեսկ գյուղի ֆերման համարվում էր առաջավոր ֆեր-
մա: Նա ապահովված էր այդ գործին դիտակ մարդկանցով:
Վերջինների բարեխիղճ ու ազնիվ աշխատանքի շնորհիվ
ֆերմայի ոչխարների զվաքանակը պատերազմի տարինե-
րին աճեց և հասավ 7200-ի: Միայն 1943 թ. ֆերման 2673
մայր ոչխարից ստացել էր 2966 դառ և չորս ամսվա կաթ-
նատվության շրջանում ստացել ու մշակել էր 75 հազ. լիտր
կաթ: Մտնելով սոցիալիստական մրցության մեջ, ֆերմայի
հովիվները մինչև ամառվա վերջը ամեն մի մայր ոչխարից
ստացան՝ 55-ի փոխարեն 60 լիտր կաթ: Բարձր էր նաև նույն
ֆերմայի բրդատվության նորման: Նախատեսված 5700 կգ
փոխարեն 4000 ոչխարի միայն առաջին խուղից ստացվեց
6200 կգ բուրդ:

Պատերազմական տարիների դժվարությունները հաղ-
թահարելու ուղղությամբ հայ անասնաբուծների առաջին
քայլերը սպակվեցին հաջողությամբ և Հայկական ՍՍՀ Գերա-
զույն սովետը նրանց ոգևորելու նպատակով իր 1943 թ. մա-
յիսի 4-ի հրամանագրով անասնաբուծության բնագավառի

106 «Комсомольская правда», 18 января 1944 г.

36 աշխատողների պարգևատրեց Գերագույն սովետի պատվոգրով¹⁰⁷։ Պարգևատրվածների թվում էին Սաթենիկ Աբովյանը (Ալավերդի), Երվանդ Բարսեղյանը, Քսենիա Յակիմովան (Կալինինո), Վարսենիկ Պապյանը (Ստեփանավան), Առաքել Միրբայելյանը (Թալին), Ղուկաս Հովհաննիսյանը (Աշտարակ), Վաղո Սահակյանը (Աղին) և ուրիշներ։

Ամփոփելով անասնապահության զարգացման 1943 թ. արդյունքները ՍՍՀՄ Հողագործության ժողովմատին ուղարկված հատուկ զեկուցագրում նշված էր. «Հայաստանի կոլտնտեսությունները բնթացիկ տարվա 10 ամսում (1943 թ. նոյեմբերի մեկը) հասել են անասնապահության հետագա աճի զգալի հաջողությունների։ Անասունների գլխաքանակն ավելացել է. խոշոր եղջուրավոր անասուններինը՝ 3,5 % -ով, մանրերինը՝ 16,2 % -ով, խոզերինը՝ 2,2 % -ով։ Պետական պարտավորությունները կատարված են՝ ոչխարներին ու այծերինը 101,6 % -ով, խոզերինը՝ 103,3 % -ով, խոշոր եղջուրավոր անասուններինը՝ 95,3 % -ով»¹⁰⁸։ Անհամեմատ վատ էր վիճակը թռչնաբուծության բնագավառում, սլանով նախատեսված 120000-ի դիմաց առ 1-ը նոյեմբերի աճեցված էր ընդամենը 94643 գլուխ, այսինքն սլանը կատարված էր 79% -ով¹⁰⁹։

Կարմիր բանակի կարիքները բավարարելու հետևանքով, 1942 թ. ինչպես Միության մյուս հանրապետություններում, այնպես էլ Հայաստանում նվազագույն չափերի հասավ ձիերի գլխաքանակը։ Այդ պատճառով ՍՍՀՄ ժողովմատին և ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1943 թ. մայիսին հատուկ որոշում կայացրին կոլտնտեսություններում և սովխոզներում ձիերի գլխաքանակն ավելացնելու, նրանց խնամքն ու պահպանումը բարելավելու միջոցառումների մասին։ Գյուղի աշխատավորները մեծ ջանքեր գործադրեցին ձիաբուծության զարգացման ուղղությամբ։ 1944 թ. ձիերի ընդհանուր զըլ-

107 «Սովետական Հայաստան», 8 մայիսի 1943 թ.։

108 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 52, թ.

22։

109 Նույն տեղում, թ. 24։

խաբանակը Հայաստանում 17,4 հազ. էր, իսկ 1945 թ. այն դարձավ 19,0 հազ., չհասնելով 1941 թ. մակարդակին, երբ մենք ունեինք 26,4 հազ. գլուխ ձի¹¹⁰:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը սխտեմատիկ կերպով իր պլենումների նիստերում քննարկում էր գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի, այդ թվում անասնապահության հետ կապված հարցերը: 1944 թ. ապրիլի 29-ին ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ բյուրոյում լսվում է Թալինի շրջանի անասնապահական ֆերմաների վիճակի մասին հարցը, որտեղ և նշվում է. «Պատերազմի տարիներին անասունների գլխաքանակի աճման գործում Թալինի շրջանի կոլտնտեսությունները հասել են զգալի հաջողությունների: 1941 թ. համեմատությամբ 1944 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով խոշոր եղջյուրավոր անասունների գլխաքանակն աճել է 24,2 %-ով, որից կովերինը՝ 90 %-ով, ոչխարներինն ու այծերինը՝ 32,2 %-ով, գառներինն ու ուլերինը՝ 37 %-ով»¹¹¹: Այնուհետև բյուրոն արձանագրում է, որ չնայած նախորդ տարիների համեմատությամբ կար ալսպիսի աճ և զգալիորեն կրճատվել էր մատղաշների աճի անկումը, բայց և այնպես 1944 թ. առաջին եռամսյակում դեռևս քնկած էր անասունների գլխաքանակը և իշեցված մթերատվությունը: Նույնն էր վիճակը նաև Կիրովականի, Սևանի, Ղափանի, Նդեղնաձորի և Կարմիրի շրջաններում:

Դրանց հակառակ, Կալինինոյի, Ստեփանավանի, Հոկտեմբերյանի, Կամոյի շրջանները հասան որոշակի հաջողությունների, որը և հասցրեց ամբողջ հանրապետությունում անասնապահության զարգացման բարձր ցուցանիշների:

Հոկտեմբերյանի շրջանում ոչ միայն աճել էր անասունների գլխաքանակը, այլև նրանց մթերատվությունը: 1940 թ. 3682 գլուխ խոշոր եղջյուրավոր անասունների փոխարեն 1944 թ. շրջանի կոլտնտեսություններում կար արդեն

110 Ю. В. Арутюнян, Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, стр. 426.

111 Մի շախմատի մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 37, թ. 68:

4217 գլուխ, և 19904 գլխի փոխարեն 23669 գլուխ մանր եղջյուրավոր անասուն¹¹²;

1944 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Հայաստանի 1035 կոլտնտեսությունները միասին վերցրած ունեին 4925 անասնապահական ֆերմա: Դրանից՝ 669 կոլտնտեսություն ունեին՝ 4-ական, իսկ 366-ը՝ 3-ական ֆերմա¹¹³:

1944 թ. ընթացքում անասնապահության բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունների, ինչպես և անասունների ձմեռումը լավ կազմակերպելու և մատչալի պահպանման համար Հայկական ՍՍՀ արժանացավ Պաշտպանության պետական կոմիտեի փոխանցիկ Կարմիր դրոշին: Իսկ 1945 թ. Պաշտպանության պետական կոմիտեի փոխանցիկ Կարմիր դրոշ հանձնվեց նաև Կալինինոյի շրջանին: Ինչ վերաբերում է Ստեփանավանի շրջանին, ապա այդ բնագավառում նա պատերազմի ամբողջ ընթացքում իր ձեռքում պահեց Պաշտպանության պետական կոմիտեի փոխանցիկ Կարմիր դրոշը:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի XXII պլենումը անդրադառնալով «Անասնապահության զարգացման պետական պարտավորությունների կատարման ընթացքին և անասունների արտադրողականության հետագա բարձրացման ձեռնարկումների հարցին» նշեց, որ «Պատերազմի տարիներին Հայաստանի անասնապահները ժամանակին կատարեցին պետական պարտավորությունները և անշեղորեն կենսագործելով կուտակելության և կառավարության դիրեկտիվները ոչ միայն չպակասեցրին անասունների գլխաքանակին, այլև այդ հարցում հասան որոշակի հաջողությունների»: ՍՍՀՄ Վիճակագրական վարչության տվյալները համաձայն Հայաստանի կոլտնտեսություններում 1941 թ. հունվարի 1-ի համեմատությամբ 1945 թ. հունվարի 1-ին խոշոր եղջյուրավոր անասունների գլխաքանակն աճեց 11203-գլխով, կամ 3,7 % -ով, ոչխարներինն ու այծերինը՝ 196136 գլխով կամ 29,8 % -ով, ձիերինը՝ 1009 գլխով կամ 5,4 % -ով:

¹¹² Նույն տեղում, ֆ. 90, ց. 8, գ. 348, թ. 15:

¹¹³ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 33, գ. 1, թ. 12:

1945 թ. հանրապետության 54700 զուլա կովից ստացված է 43400 հորթ, այսինքն 100 կովից 79 հորթ, նախորդ տարիների 71-ի դիմաց: Կամ 404000 ոչխարից ու այծից 330000 զառ և ուլ կամ 100 ոչխարից 82 զառ նախորդ տարվա 88-ի դիմաց: Կամ 8000 մայր խոզից 19,338 խոճկոր, 4753 նոսրիցից 2628 մորուկ¹¹⁴:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանում փորձեր կատարվեցին բազմացնելու անասունների ազնվացեղ տեսակներ: 1945 թ. խոշոր հղջուրավոր անասունների կազախ ցեղից հաշվվում էր 815 զուլա, սեմենտալ ցեղից՝ 4634 զուլա, շվից ցեղից՝ 24585 զուլա, նեմկա ցեղից՝ 463 զուլա, ընդամենը՝ 30496 զուլա¹¹⁵: Իսկ մանր հղջուրավոր անասուններից բալբաս ցեղատեսակի ոչխարներ 6631 զուլա, մազկա ցեղից՝ 162505 զուլա, կարաբաղ ցեղից՝ 69369 զուլա: Այծեր կարակուլ ցեղից՝ 6367 զուլա, անգորական այծեր՝ 7048 զուլա¹¹⁶: Ազնվացեղ տեսակի անասունների առկայությունը նպաստում էր անասունների թե՛ մթերատվության և թե՛ բրդատվության բարձրացմանը:

Հայաստանի կոլտնտեսականները 1942 թ. մեծ հաջողությունների հասան նաև կերի արտադրության գծով: Խոտհոնձի պլանը 1942 թ. կատարվեց 125,9 %-ով, այսինքն, 80 հազ. հա ավելի, քան 1941 թ., և մթերվեց 36 հազ. տ խոտ ավելի, քան 1941 թվականին¹¹⁷: 1943 թ. խոտի ցանքատարածությունները հասան 251 հազ. հեկտարի: Չնայած մինչ պատերազմյան շրջանում անասունների պահպանման համար ծավալված էր գոմերի ուժեղ շինարարություն, պատերազմի հետևանքով այն մասամբ կրճատվեց և այնպես ստացվեց, որ շատ կոլտնտեսություններ չունեին անասունների ձմեռման անհրաժեշտ շենքեր: Համկ(բ)Կ Կենտկոմի

114 Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 34, գ. 8, թ. 82—83:

115 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 163, ց. 13, գ. 176, թ. 1—5:

116 Նույն տեղում, թ. 7—11:

117 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 11, թ.

1944 թ. փետրվարի 4-ի որոշումից հետո զարկ տրվեց անասնապահական նոր օբյեկտների շինարարությանը: 1944 թ. Հայաստանում սկսեցին կառուցել 360 շենք, որից 90-ը՝ խոշոր եղջյուրավոր անասունների, 81-ը՝ ոչխարների, 100-ը՝ խոզերի և 9-ը՝ թռչունների համար¹¹⁸:

* * *

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ սլատերազմի տարիներին Հայաստանում լայն ծավալ ստացավ տեխնիկական կուլտուրաների, հատկապես ծխախոտի, բամբակի ու շաքարի ճակնդեղի մշակությունը, որը պետական բացառիկ նշանակություն ունեցող մեծ գործ էր: Կուսակցական, սովետական բոլոր կազմակերպություններն իրենց առաջնահերթ խնդիրը համարեցին՝ կազմակերպել այդ գործն այնպես, որ սահմանված ժամկետին հավաքվի և պետությանը հանձնվի բամբակի, ծխախոտի ու շաքարի ճակնդեղի ամբողջ բերքը: Հայաստանում պատերազմի տարիներին աճեցվեցին ծխախոտի նոր սորտեր և 1940 թ. համեմատությամբ ծխախոտի պլանտացիաներն ավելացան 50 %-ով, իսկ շաքարի ճակնդեղինը՝ 100 %-ով¹¹⁹: Մշակվում էր նաև բամբակ, վուշ և այլն:

Շաքարի ճակնդեղի բերքի 1942 թ. պլանը Հայաստանի համար նախատեսված էր 304 հազար ցենտներ: Այդ կապակցությամբ մարտ ամսին լենինականում կայացավ ճակնդեղացան կոլտնտեսականների հանրապետական հավաք: Հավաքին մասնակցում էին Կիրովականի, Ախուրյանի, Սպիտակի, Ղուկասյանի, Արթիկի և Ամասիայի շրջանների առաջավոր ճակնդեղագործները: Վերջիններս կոչ արեցին բոլոր ճակնդեղագործներին՝ 1942 թ. դարձնելու շաքարի ճակնդեղի բերքատվության բարձրացման ռեկորդային տարի: Դեմշենկոյական շարժման ծավալումը ցույց տվեց, որ ագրոտեխնիկական միջոցառումների ճիշտ կիրառման շնոր-

¹¹⁸ Նույն տեղում ց. 33, գ. 1, թ. 14—15:

¹¹⁹ «Коммунист», 11 февраля 1944 г.

հիվ հնարավոր էր ստանալ բարձր բերք: Սպիտակի և Ախուր-
յանի ճակնդեղագործները մեկ հեկտարից ստանում էին
237—240 և 250—500 ց. ճակնդեղ: Սպիտակի շրջանի 21
կոլտնտեսությունները սեղմ ժամկետում ավարտեցին 630
հա շաքարի ճակնդեղի և 50 հա ճակնդեղի սերմացուի բեր-
քահավաքը: Միայն 1942 թ. նրանք պետությունը հանձնեցին
73840 ցենտներ ճակնդեղ¹²⁰: Շրջանի ճակնդեղագործներից
Անահիտ Հարությունյանը, Բավական Աճեմյանը, Վարդուշ
Միրզոյանը և Օֆիկ Չոբանյանը 180 քմ-ի փոխարեն օրա-
կան հավաքում էին 250 քմ. ճակնդեղ: Ախուրյանի շրջանից
Սիրուշ Ալվազյանն առանձին հեկտարներից ստանում էր
մինչև 500 ց. ճակնդեղ:

Սակայն բերված օրինակները հատկանշական չէին ամ-
բողջ հանրապետության համար: Ընդհանուր ցուցանիշներն
ամփոփելիս պարզվեց, որ Հայաստանը ճակնդեղի գծով
1942 թ. պլանը չի կատարել: Նախատեսված 200 ց. դիմաց
հեկտարից հավաքված էր ընդամենը 47,5 ց. ճակնդեղ: Այդ
կապակցությամբ ՍՍՀՄ Սննդարդյունաբերության ժողկո-
մատը դրում է, որ «Բերքատվության այսպիսի ցածր ցուցա-
նիշը ապացուցում է այն փաստը, որ կոլտնտեսությունները
չեն կիրառում ագրոտեխնիկական կանոնները շաքարի
ճակնդեղի մշակման գործում և այդ հարցում կոլտնտեսու-
թյուններին Հայաստանի հողօգտագործման ու ճակնդեղի բա-
զան գործարար օգնություն ցույց չեն տալիս¹²¹:

Հետագայում ձեռք առնվեցին համապատասխան միջո-
ցառումներ՝ 1943 թ. պլանը կատարելու համար: Եվ ճակն-
դեղագործները հասան որոշակի հաջողությունների: 1943 թ.
հանրապետության ճակնդեղագործները երկրին տվեցին
29210 տ շաքարի ճակնդեղ¹²²: Իսկ 1944 թ. Հայաստանի

120 «Սովետական Հայաստան», 10 հոկտեմբերի 1943 թ.:

121 Մլի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 81, թ.

177:

122 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 33, գ. 198, թ. 47:

կոլտնտեսությունները 1943 թ. համեմատությամբ 10 օր առաջ ավարտեցին շաբաթի ճակնդեղի ցանքը¹²³:

Շաբաթի ճակնդեղի ցանքատարածությունները հիմնականում բնդարձակվեցին պատերազմի տարիներին և 1940 թ. 1600 հա-ի դիմաց 1945 թ. հասան 3000 հա-ի¹²⁴:

* * *

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին բարձր ցուցանիշների հասան հանրապետության ծխախոտագործները: Այդ բնագավառում հատկապես աչքի ենկան Շամշադինի, Իջևանի և Ալավերդու շրջանները: Շամշադինի շրջանը 1942 թ. նախատեսված 735 տ. ծխախոտի պլանի դիմաց տվեց 935 տ. կամ պլանը կատարեց 119 %-ով, իսկ 1943 թ. 800 տ. դիմաց տվեց 1000 տ. ծխախոտ: Ծխախոտի տերեփաքաղն առանձնապես հաջող էր ընթանում շրջանի Ղրդի, Նավուր, Մոսեսգեղ գյուղերում, որոնք հավաքել էին 7000—9000 թելամետր ծխախոտ: Ռեկորդային ցուցանիշների հասան Ալավերդու շրջանի Ծաղկաշատ, Ճոճկան, Ուղունլար գյուղերը: Շրջանի Մալխի 1-ի անվան կոլտնտեսության ծխախոտագործներ Անտոնյանը, Մանվելյանը, Խեչեկյանը իրենց օրվա առաջադրանքները կատարում էին 150—160 %-ով, իսկ օղակավարուհի Հովհաննիսյանը 25 թելամետրի փոխարեն օրական հավաքում էր 35 թելամետր ծխախոտ:

Ծխախոտով զբաղվող շրջաններից մեկը Իջևանն էր: 1942 թ. շրջանում ծխախոտացան տարածությունները 670 հեկտար էին, իսկ 1943 թ. նրանք դարձան 816 հա, սահմանված ժամկետից 50 օր շուտ պետությանը հանձնվեց ավելի քան 35 հազ. փութ ծխախոտ: Շրջանի Խաչթառակ գյուղից Ա. Էվանյանի բրիգադը պլանով նախատեսված 17 տ. ծխախոտի փոխարեն պետությանը հանձնեց 21 տ: Օղակավար Աղավնի Գուլակյանի օղակը 4200 կգ փոխարեն հանձնեց 6100 կգ: Սոփ գյուղի կոլտնտեսությունից № 3 բրիգադը

123 «Правда», 17 мая 1944 г.

124 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 37, դ. 1 ա, թ.

(բրիգադիր Աշոտ էլարյան) 4500 կգ փոխարեն հանձնեց 7500 կգ ծխախոտ, իսկ օղակավար Հերիք Մկրտումյանը 2275 կգ փոխարեն 4000 կգ: Սկսած և Ուլունթալա գյուղերի ծխախոտագործները աշխատում էին մեծ եռանդով: Ուլունթալայից Ս. Հովհաննիսյանն իր օրական նորման կատարում էր 200—225 % -ով: Շրջանում ծխախոտագործական 38 օղակների թվով 423 կոլտնտեսուհիներ լրացուցիչ վարձատրություն են ստացել 34539 ռուբլի¹²⁵:

Պատերազմի տարիներին ծխախոտի մշակմամբ սկսեցին զբաղվել լեռնային և նախալեռնային շատ շրջաններ, որի հետևանքով ցանքատարածությունները 1940 թ. 5029 հա-ի փոխարեն ընդարձակվեցին և 1945 թ. հասան մոտ 8000 հա-ի¹²⁶:

Հայաստանում մշակվող տեխնիկական կարևոր կուլտուրաներից էր բամբակը: Չնայած պատերազմի ընթացքում հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածություններն ավելացնելու հետևանքով բամբակի ցանքատարածություններն զգալիորեն կրճատվեցին (17 հազ. հեկտարի փոխարեն 1943 թ. ցանեցին ընդամենը 13.517 հազ. հեկտար)¹²⁷, բայց և այնպես, հանրապետության բամբակագործները մեծ ջանք գործադրեցին բամբակի բարձր բերք ստանալու համար: Չէ՞ որ պատերազմի տարիներին բամբակի նշանակությունն ավելի բարձրացավ: Բամբակը պետք էր թե՛ արդյունաբերությանը որպես հումք և թե՛ ռազմաճակատին, առավելապես հոսպիտալների պահանջները բավարարելու համար: Բամբակացան շրջանների կուսակցական կոմերիտական և սովետական բոլոր կազմակերպությունները, կոլտնտեսությունների ղեկավարները և անձամբ կոլտնտեսականները տքնաջան աշխատանք էին տանում բամբակն անվնաս աճեցնելու, բերքն անկորուստ հավաքելու համար:

125 «Սովետական Հայաստան», 18 հունվարի 1944 թ.:

126 Գր. Հարությունյան, Հաշվետու ղեկուցում ՀԿ(Բ)Պ XIV համագումարում ՀԿ(Բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեի աշխատանքի մասին, Ե., 1948, էջ 41:

127 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 163, ց. 12, գ. 47, թ. 17:

էջմիածնի շրջանի «Անաստված» կոլտնտեսութեան դաշտավարական բրիգադը մեղաւակիր Մարիամ Եղիազարյանի գլխավորութեամբ հասավ բարձր ցուցանիշների: Այսպէս, եթե բրիգադը 1941 թ. մեկ հեկտարից հավաքել էր 25 ց. ապա 1943 թվականին այն հավաքեց 31 ցնետներ բամբակ¹²⁸: Բրիգադի անդամներն օրական չանաքում էին 90—120 կգ բամբակ: Նույն կոլտնտեսութունում բամբակի բարձր բերք էր աճեցնում նաև Հայաստան Ամիրյանի բրիգադը: Այս բրիգադից Օֆիկ Ղազարյանի օղակը հասավ ռեկորդային ցուցանիշների, 18 ց. դիմաց 1943 թ. ստացավ 43—44 ց. բամբակ, որի համար Ղազարյանը պարգևատրվեց ՀԼԿՆՄ Կենտկոմի պատվոգրով անվանական ժամացույցով, իսկ օղակը կոլտնտեսութեան վարչութեան կողմից՝ 5000 ռուբլի զբամով¹²⁹:

Բամբակագործութեամբ զբաղվող կոլտնտեսութուններից առաջավոր էր համարվում էջմիածնի շրջանի Արգավանդ (նախկին՝ Զաֆարապատ) գյուղի կոլտնտեսութունը: Պատերազմի տարիներին ջաֆարապատցիները սիստեմատիկ կերպով մշակում էին 65 հա բամբակի տարածութուն, որը ժամանակին կուտրիվացիայի էին ենթարկում, քաղհանում, ջրում, պայքար կազմակերպում բամբակենու հիվանդութիւնների դեմ: Նրանք միջին հաշվով հեկտարից ստանում էին 21—27 ց. բամբակ:

Բամբակագործութեան զարգացման բնագավառում առաջավոր շրջաններից էին նաև Հոկտեմբերյանի և Արտաշատի շրջանները: Բամբակի աճեցման բնագավառում բարձր ցուցանիշների հասան Արտաշատի շրջանի Այգեղարդ (Դարդալու) գյուղի «Փարիզյան կոմունա» կոլտնտեսութեան բամբակագործները: Նրանք այդ տեմպով շարունակեցին աշխատել նաև պատերազմից հետո և իրենց լավագույն աշխատանքի շնորհիվ արժանացան կառավարական բարձր պարգևի:

128 ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 271, գ. 15, թ. 1:

129 Նույն տեղում, գ. 9, թ. 1:

Բամբակագործության զարգացմանը խթանեց ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1944 թ. փետրվարի 4-ի որոշումը: Այդ որոշման ոգով, ինչպես վերևում ենք հիշատակել, հանրապետության գործարաններում սկսվեցին թողարկվել անհրաժեշտ քիմիական պարարտանյութեր՝ տեխնիկական կուլտուրաների, առաջին հերթին բամբակի մշակման համար:

1944 թ. Հայաստանի որոշ շրջաններ և առանձին կոլտնտեսություններ, այդ թվում էջմիածնի շրջանի Մրգաշատ (նախկին՝ Վերին Այլանլու) կոլտնտեսությունն առաջին անգամ սկսեցին եգիպտական բամբակի մշակումը: Բամբակագործերը հարկադրված եղան հաղթահարելու զգալի դժվարություններ, որոնք կապված էին նոր սորտի մշակման եղանակի հետ, սակայն, հակառակ սպասածի, առաջին տարվա արդյունքները շատ գոհացուցիչ էին, բամբակի հումքի հանձնման տարեկան պլանը կատարված էր 150 % -ով¹³⁰: Բայց գոհացուցիչ չէին 1945 թ. ցուցանիշները: 1945 թ. հոկտեմբերի 18-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը քննության առավ «Հայկական ՍՍՀՄ-ում բամբակի բերքահավաքի ընթացքը և մթերատվության վիճակը» հարցը և իր ընդունած որոշման մեջ արձանագրեց, որ «Հայկական ՍՍՀ-ում բամբակի հավաքման և մթերման գործում կան լուրջ ուշացումներ: Հոկտեմբերի 10-ի դրությամբ դեռևս հավաքված է պլանի միայն 18 %-ը և մթերված է 7 հազ. տ բամբակ, կամ 0,6 հազ. տոննայով պակաս, քան 1944 թ. նույն ժամանակը¹³¹:

* * *

Մեղվաբուծությունը գյուղատնտեսության եկամտաբեր ճյուղերից է: Հայաստանն իր բնակլիմայական բարենպաստ պայմանների շնորհիվ դարեր ի վեր եղել է մեղվաբուծությանը զբաղվող կարևոր օջախներից մեկը: Հայրենական պատերազմի սկզբին Հայաստանի 1035 կոլտնտեսություններից 722-ը զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ և ունեին 44

¹³⁰ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 14, ց. 2, գ. 160 թ. 29—30:

¹³¹ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 34, գ. 29, թ. 9—11:

հաղ. մեղվաբուծության: 1943 թ. անբարենպաստ տարի էր մեղվաբուծության համար: Հայաստանի շրջաններից շատերում ոչ միայն բերք չստացվեց, այլև նշան աչնախի տնտեսություններ, որտեղ մեղվի ընտանիքները չկարողացան նույնիսկ իրենց լրիվ պաշարով ապահովվել: Չնայած Հայկական ՍՍՀ ժողկոմխորհը 1943 թ. ընթացքում ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ, այնուհանդերձ 1944 թ. գարնանը մեղվի ընտանիքների անկումը կազմեց 15,4%¹³²: Այդ տարիներին մեղվաբուծության մեջ լայնորեն կիրառվում էր անվանի մեղվաբույծ Անդրանիկ Կոթոլյանի մեթոդը:

Այդ մեթոդի կիրառման շնորհիվ Հայաստանում յուրաքանչյուր մեղվաբուծության խմբից ստացվում էր 20-ից՝ 60, նույնիսկ 80 կգ մեղր: Կոթոլյանի մեթոդն ավելի դրական արդյունք տվեց մեր Միության մի բանի՝ այլ շրջաններում ու մարզերում, ուր յուրաքանչյուր փեթակից միջին հաշվով ստացվել էր 118 կգ մեղր: Սակայն դա ընդհանուր երևույթ չէր և մեղվաբուծության զարգացումը Հայաստանում դեռևս լավ վիճակում չէր գտնվում:

Մեղվաբուծության զարգացման վիճակը վատ էր հատկապես Ստեփանավանի շրջանի Գյուլագարակ, Պուշկինո, Հոբարձի և Կիրովի կոլտնտեսություններում: Շրջկոմի բյուրոն 1945 թ. հաճախ անդրադարձնալով վերոհիշյալ կոլտնտեսություններում մեղվաբուծական ֆերմաների դրության հարցին, արձանագրում էր, որ հիշյալ մեղվաբուծական ֆերմաներն ապահովված չեն արկղներով, անհրաժեշտ քանակությամբ մոմաթերթերով, ծածկոցների պակասության պատճառով մեղվաբուծական ֆերմաները ոչ միայն չեն կաղմակերպել նոր ընտանիքներ, այլև վտանգի տակ են դրել հին մեղվաբուծության ընտանիքների անկորուստ պահպանումը: Տվյալ ֆերմաներում սանիտարական վատ պայմանների հետևանքով մեղուների մեծ մասը վարակվել են փթախտ կոչվող հիվանդությամբ: Պարզ էր, որ այսպիսի պայմաններում անիմաստ էր մտածել մեղվաբուծության նորմալ զարգացման և

¹³² Նույն տեղում, ց. 33, գ. 374, թ. 163:

պլանների կատարման մասին: Ելնելով այս ամենից, շրջ-
կոմի բյուրոն առաջարկում է վերոհիշյալ գյուղերի տեղական
սովետներին և կոլտնտեսային վարչություններին շուտա-
փույթ կերպով հողամասեր հատկացնել, հատուկ մեղվանոց-
ներ կառուցել և ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ
մեղվաբուծությունը հետագայում զարգացնելու ուղղու-
թյամբ¹³³:

Այս ամենը պատճառ դարձան, որ հանրապետությունում
պատերազմի տարիներին դանդաղ տեմպերով զարգացավ
մեղվաբուծությունը և 1945 թ. մեղվաբնտանիքների թիվը
հազիվ հասավ 47500-ի¹³⁴:

* * *

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ղգալի աշ-
խատանք էր ծավալվում նաև շերամապահության գծով: Բո-
ժոժի բերքատվությունը բարձր էր հատկապես Մեղրու, Ղա-
փանի, Քանաքեռի և այլ շրջաններում: Հայմետաքս տրեստի
կառավարիչի հաղորդագրությամբ հանրապետությունում
1944 թ. բոժոժի նախատեսված 160000 կգ պլանի դիմաց
հոկտեմբերի 19-ին արդեն հավաքված էր 160531 կգ¹³⁵:

1944 թ. Հայաստանում կար 1192 հա տարածությամբ
թթի տնկարան և 2247 հազ հատ տնկած ծառ:

Բոժոժի մթերման գծով Հայաստանը Միության մեջ
գրավեց առաջին տեղը և շահեց ՍՍՀՄ տեքստիլ արդյունա-
բերության ժողկոմատի և ՀԱՄԿԽ-ի փոխանցիկ Կարմիր
դրոշմ¹³⁶: Քանի որ բոժոժի հավաքման գործը Հայաստանում
դրված էր լավ հիմքերի վրա, Հայկական ՍՍՀ ժողկոմսո-
վետը 1945 թ. ապրիլին հատուկ որոշում կայացրեց Հայաս-
տանում թթենու մշտական յոթ տնկարան կազմակերպելու
մասին: Այդ տնկարանները կազմակերպվեցին Արտաշատի,
Շահումյանի, Ալավերդու, Իջևանի, Ղափանի, Գորիսի և Մեղ-

133 Նույն տեղում, ֆ. 13, ց. 3, գ. 73, թ. 19ա—20:

134 Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 37, գ. 1ա, թ. 30:

135 Նույն տեղում, ց. 33, գ. 374, թ. 1:

136 «Սովետական Հայաստան», 24 հուլիսի 1945 թ.:

րու շրջաններում: Բացի այդ, որոշվեց Եղեգնաձորում, Շամ-
շաղինում և Հոկտեմբերյանում յուրաքանչյուր հեկտար տա-
րածության վրա կատարել թթենու ցանքս, իսկ Արարատի
շրջանի Դավալու գյուղի կոլտնտեսության տնկարանին կից
կազմակերպել թթենու մայրացուների պլանտացիաներ՝ մեկ
հեկտար տարածությամբ¹³⁷: Վերոհիշյալ որոշումը կիրառվեց
և տվեց իր դրական արդյունքները:

Զնայած 1945 թ. գարնան կլիմայական անբարենպաստ
պայմաններին, Հայաստանի շերամապահները հաղթահարե-
ցին բոլոր դժվարությունները և կազմակերպված աշխատան-
քի շնորհիվ հասան աչքի ընկնող հաջողությունների: Նույն-
իսկ այնպիսի շրջանում, ինչպիսին Կոտայքն էր, որտեղ թը-
թենու տերևի մեծ մասը ցրտահարվել էր և որդերի կերակ-
րումը մեծ դժվարություն էր հարուցում, այնպես կազմա-
կերպվեց դործը, որ բոժոժի մթերման պլանը ոչ միայն կա-
տարվեց, այլև գերակատարվեց: Որդերի կերակրման շրջա-
նին զուգադիպած ցրտերը հետ զցցեցին թթենու տերևի աճը
հատկապես Մեղրու, Գորիսի և Ղափանի շրջաններում: Սա-
կայն դա չխանգարեց գործին: Այդ շրջանի շերամապահների
համառ աշխատանքի շնորհիվ ժամանակին կատարվեց բո-
ժոժի մթերման պլանը: Ավելին, եթե Միության մեջ գրենա-
յի միջին բերքատվությունը կազմում էր 40—41 կգ, ապա
Հայաստանում այն հասնում էր 55 կգ-ի, առանձին շրջան-
ներում (Մեղրի, Կոտայք և այլն) այն հասնում էր նույնիսկ
62—66 կգ-ի: Մեղրու «Նոր կյանք» կոլտնտեսությունը
1945 թ. պետությունը հանձնել էր 10 հազ. կգ բարձրորակ
բոժոժ, երկրին տալով պլանից դուրս կես տոննայից ավելի
բոժոժ, և միջին բերքատվությունը մեկ տուփից հասցնելով
ավելի քան 66 կգ-ի: Առանձին կոլտնտեսականներ (Ղ. Եսա-
յանը, Ա. Միրզոյանը, Ն. Պողոսյանը և շատ ուրիշներ) մեկ
տուփ գրենայից տվեցին 80—90 կգ բոժոժ, որն այդ ժամա-
նակի համար համարվում էր ռեկորդային:

Հայաստանում շերամի կուլտուրայի հայտնի վարպետ

137 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 1127ա, թ. 26—27:

էր համարւում էջմիածնի շրջանի Նոր Եվդոկիա գյուղի հնագույն շերամապահ Պ. Պշկչյանը: Նա իր սեփական միջոցներով 1945 թ. կառուցեց մի շերամատուն: Այնտեղ նա կերակրում էր կոլտնտեսության 3 տուփ գրեհայի և յուրաքանչյուր տուփից ստանում էր 85 կիլոգրամ սերմացու բոժոժ: Շերամապահության բարձր բերքի լավագույն վարպետներ կային նաև Կոտայքի, Աշտարակի, Գորիսի, Ղափանի, Արտաշատի շրջաններում:

Պլանների կատարումից բացի, Հայաստանը հայտնի էր նաև իր բոժոժի բարձր որակով: Շնորհիվ այդ բանի, սովետական իշխանության հաստատման առաջին իսկ տարիներից Հայաստանում կազմակերպվել էր գրեհայի արտադրություն:

Շերամապահությունը մեծ եկամուտներ էր բերում կոլտնտեսություններին: Եթե նկատի առնենք կուլտուրայի մշակման կարճատե բնույթը (մոտ մեկ ու կես ամիս), ապա դրա շահավետությունն ավելի պարզ կլինի: Այսպես, Մեղրու «Նոր կյանք» կոլտնտեսությունն իր հանձնած բոժոժի դիմաց պետությունից ստացավ մոտ 400 հազ. ռուբլու դրամ և 350 հազ. ռուբլու արժողությամբ արդյունաբերական ապրանքներ¹³⁹:

* * *

Նախորդ տարիների համեմատությամբ Հայաստանի կոլտնտեսությունները 1944 թ. բարձր բերք ստացան, ավելացավ ինչպես կոլտնտեսությունների ներտնտեսային կարիքների համար ծախսված մթերքների, այնպես էլ կոլտնտեսականների աշխօրերի վրա բաշխված մթերքների քանակը: Օրինակ, եթե 1943 թ. բերքից կոլտնտեսությունների ներտնտեսային կարիքների վրա ծախսված դաշտավարության և այգեգործության մթերքների քանակը կազմում էր 1.167.514 ց., ապա 1944 թ. այն դարձավ 1.191.353 ց.: Եթե 1943 թ. բերքից աշխօրերի վրա բաշխված մթերքների քա-

¹³⁹ «Սովետական Հայաստան», 24 հուլիսի 1945 թ.:

նակը կազմում էր 1.618.199 ց, ապա 1944 թ. այն կազմեց 1.850.789 ցենտներ¹⁴⁰;

Պարզ է, որ համեմատական չափով պետք է աճելն նաև կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտները, որոնք արդյունք էին շուկա գուրս բերվող մթերքների վաճառքի: Եթե 1943 թ. կոլտնտեսությունները շուկայում վաճառել են 28.074 ց. հացահատիկ, 81.553 ց. բանջարեղեն, ապա 1944 թ. նրանք շուկա հանեցին 43.588 ց. հացահատիկ և 99.606 ց. բանջարեղեն¹⁴¹: Զգալիորեն բարձրացել էին կոլտնտեսությունների ընդհանուր եկամուտները: Եթե 1943 թ. հանրապետության կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտները կազմում էին 397 մլն ուրլի, ապա 1944 թ. հասան 580 մլն ուրլու¹⁴²: 1940 թ. 1 կգ 727 գ հացահատիկի, 282 գ կարտոֆիլի և գյուղատնտեսական այլ մթերքների դիմաց Հայաստանի կոլտնտեսությունները 1945 թ. միջին հաշվով ամեն մի աշխօրին բաժանեցին 2 կգ 63 գ հացահատիկ, 597 գ. կարտոֆիլ, ինչպես նաև գյուղատնտեսական այլ մթերքներ¹⁴³:

Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը պատերազմի տարիներին կատարեց պետական պարտավորությունները, հայրենիքին տալով 9 մլն փութ հացահատիկ, 4,6 մլն փութ բամբակ, 960 հազ. փութ ծխախոտ, 6 մլն փութ շաքարի ճակնդեղ, 228 հազ. փութ բուրդ, 35 մլն ձու¹⁴⁴:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին կոլտնտեսություններն ամրապնդվեցին թե՛ կազմակերպչորեն և թե՛ տնտեսապես: Հայաստանի կոլտնտեսություններն ու կոլտրնտեսականները պատվով կատարեցին այն դժվարագույն առաջադրանքը, որ դրված էր նրանց առջև: Կոլտնտեսային կարգը դիմացավ պատերազմի բոլոր փորձություններին,

140 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 1159, թ. 4—5:

141 Նույն տեղում:

142 ՄԼԻ Հալկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 6, թ.

143 Նույն տեղում, ց. 37, գ. 1ա, թ. 30—31:

144 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1961, № 1, էջ 197:

պատերազմից դուրս եկավ և՛ քաղաքականապես և՛ բարոյապես է՛լ ավելի ամրապնդված:

Սակայն պատերազմի տարիներին, ինչպես Միության մյուս հանրապետություններում, այնպես էլ Հայաստանում տեղի էին ունեցել գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության խախտման դեպքեր¹⁴⁵⁻¹⁴⁷: Այդ էր պատճառը, որ պատերազմից հետո, 1946 թ. սեպտեմբերի 19-ին, ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեցին «Կոլխոզներում գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության խախտումները վերացնելու միջոցառումների մասին: Որոշման մեջ նշված էր, որ Միության համարյա բոլոր շրջաններում կան գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության լուրջ խախտումներ, որոնք արտահայտվում են հատկապես աշխօրերի սխալ ծախսումով, կոլտնտեսությունների հանրային հողերի հափշտակումով, կոլտնտեսային սեփականության վատնումով, կուսակցական և սովետական շատ աշխատողների չարաշահումներով, ինչպես նաև գյուղատնտեսական արտելի գործերի կառավարման դեմոկրատական հիմունքների խախտումով: Մինիստրների սովետը և Կենտկոմը խիստ քննադատության ենթարկելով նրման երևույթները, որոշեցին մատնանշված խեղաթյուրումները և գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության խախտումները դատապարտել որպես հակակոլտնտեսային և հակապետական, իսկ մեղավորներին ենթարկել դատական պատասխանատվության, որպես քաղաքական հանցագործների¹⁴⁸:

ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի սույն որոշումը քննարկվեց միութենական, երկրամասային, մարզային, քաղաքային և շրջանային կազմակերպությունների ակտիվի ժողովներում, կոնֆերանսներում և այլն: Նրման ժողովներ տեղի ունեցան նաև Հայաստանի բոլոր շրջ-

145—147 ՀՀՍՇՊԿ, արխիվ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 1159, թ. 6, 7, 8, 15—19, 57:

148 Մանրամասնությունները տե՛ս «ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետի և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1946 թ. սեպտեմբերի 9-ի որոշումը («Սովետական Հայաստան», 21 սեպտեմբերի 1946 թ.):

ջաններում¹⁴⁹։ Ակտիվի ժողովների մասնակիցները միահամուռ միանալով Սեպտեմբերյան պլենումի վերոհիշյալ որոշմանը, խիստ քննադատության ենթարկեցին տեղերում գոյություն ունեցող գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության կոպիտ խախտման դեպքերը։ Նրանք նշեցին՝ աշխօրհրի շռայլման, ավելի հաստիքների պահման, կոլտնտեսային հողերի շռայլման, կոլտնտեսային ունեցվածքի անօրինական ծախսման կամ անվճար ընդհանուր եկամուտից բաց թողնման բազմաթիվ դեպքեր։ Նման օրինակներ արձանագրվեցին գրեթե բոլոր շրջաններում։

Սակայն այս ամենը որակ չէին կազմում։ Դրանք չէին կարող արգելակել այն ընդհանուր հայրենասիրական շարժմանը, որ գոյություն ուներ ժողովրդական հոծ զանգվածներում։ Սովետական ժողովուրդը կարողացավ հաղթահարել ամեն տեսակի զրկանքներ ու դժվարություններ և ձեռք բերել փայլուն հաղթանակներ։

Բարձր գնահատելով Հայաստանի աշխատավորների անձնուրաց աշխատանքը, սովետական կառավարությունը 361 հազ. մարդու պարգևատրեց «Կովկասի պաշտպանության համար» և «1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում աշխատանքային արիության համար» մեդալներով։ Դրանց համարյա կեսը հայ աշխատավոր գյուղացիությունն էր։

Այսպիսով, Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ աշխատավոր գյուղացին ճիշտ հասկացավ իր խնդիրը։ Պատերազմի ընթացքում պայքարը հացի, մսի և գյուղատնտեսական այլ մթերքների համար վճռական նախապայմանն էր թշնամու դեմ տարած հաղթանակի գործում։ Եվ նա այդ խնդիրը պատվով կատարեց։ Իր ազնիվ ու անձնուրաց աշխատանքով կարողացավ հասնել նշանակալի հաջողությունների և իր համեստ ավանդը ներդրեց հաղթանակի մեծ ու դժվարին գործում։

¹⁴⁹ Միի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 35, գ. 183, 201, 207, 214, 218, 232, 241, 253 և այլն։

ՍՍՀՄ ժողովոմսովետը և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը «1945 թվի բերքահավաքի և գյուղատնտեսական մթերքների և մթերումների մասին» հաղորդագրության մեջ նշեցին, որ «Հայրենական պատերազմի շրջանում, Կոլխոզային գյուղացիության հոգատարության շնորհիվ՝ կարմիր բանակը պարենամթերքի պակասություն չզգաց: Կոլխոզները և սովխոզները բանվորներին և մտավորականներին մատակարարում էին պարենամթերք, իսկ արդյունաբերությանը՝ հումք, ապահովում էին ռազմաճակատի համար սպառազինություն և հանգերձանք պատրաստող գործարանների ու ֆաբրիկաների նորմալ աշխատանքը: Կոլխոզային գյուղացիությունը ակտիվորեն ու Հայրենիքի հանդեպ իր պարտքի լիակատար դիտակցումով կարմիր բանակին օժանդակում էր թշնամու դեմ հաղթանակ ձեռք բերելու գործում»¹⁵⁰:

ԴԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցությունը հանդիսացավ սովետական ժողովրդի բոլոր ուժերի մոբիլիզացման և ռազմաճակատին ցույց տրվող համաժողովրդական օգնության կազմակերպիչը: Նա սովետական ողջ ժողովրդի և նրա հարազատ բանակի ոգեշնչող ու ղեկավարող ուժն էր:

Հայրենական մեծ պատերազմը փաստորեն հասարակական-քաղաքական տարբեր կառուցվածք ունեցող՝ սոցիալիստական և ֆաշիստական պետությունների միջև մղվող պայքար էր: Դա միայն ռազմական և տնտեսական պատերազմ չէր, այլ նաև երկու միանգամայն հակադիր գաղափարախոսությունների պայքար: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության գործունեության կարևորագույն ուղղություններից մեկը նրա գաղափարական աշխատանքն էր թե՛ ռազմաճակատում և թե՛ թիկունքում:

¹⁵⁰ «Правда», 17 июля 1945 г.

Պատերազմի առաջին օրերից ՍՄԿԿ Կենտրոնական Կոմիտեն ամբողջ եռանդով իրագործում էր ուժերի կազմակերպումը ագրեսորին հակահարված տալու համար: Կենտկոմի անդամները, զորահրամանատարներն ու տնտեսական գործիչները զխավորելով որոշակի տեղամասեր և ղեկավարվելով կուսակցության Կենտկոմի ու սովետական կառավարության ցուցումներով, տեղեկում լուծում էին կազմակերպչական, ռազմական և տնտեսական անհետաձգելի հարցեր:

1941 թ. հունիսի 29-ի հայտնի դիրեկտիվներով, կոմունիստական կուսակցությունը մերկացրեց գերմանական իմպերիալիստների հանցագործ մտադրությունները և կոչ արեց սովետական ժողովրդին՝ ամբողջ աշխատանքը վերակառուցել պատերազմի պահանջներին համապատասխան, կազմակերպել համակողմանի օգնություն ռազմաճակատին: «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» լողունգը դարձավ սովետական մարդկանց կյանքի ու աշխատանքի հիմնական նպատակը: Բնակչության մեջ մեծ թափ ստացան քաղաքական-մասսայական աշխատանքները, որոնց հիմքում ընկած էին սոցիալիստական Հայրենիքի պաշտպանության գործում բարոյական գործոնի նշանակության մասին Վ. Ի. Լենինի և կուսակցության որոշումները: Վ. Ի. Լենինը բարձր գնահատելով ժողովրդի գիտակցական մակարդակի դերը պատերազմական պայմաններում գրում էր. «Ամեն տեսակ պատերազմում հաղթանակը վերջին հաշվով պայմանավորվում է այն մասսաների ոգով լիճակով, որոնք ռազմի դաշտում թափում են իրենց արյունը: Համոզմունքը պատերազմի արդարացիության նկատմամբ, իրենց եղբայրների բարօրության համար իրենց կյանքը զոհաբերելու անհրաժեշտության գիտակցությունը բարձրացնում է զինվորների ոգին ու նրանց ստիպում անասելի դժվարություններ կրել»¹⁵¹:

Կուսակցության և կառավարության կողմից պրոպա-

151 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 154:

գանդիստական մեծ աշխատանք ծավալվեց ժողովրդական լայն խավերի մեջ, կոչ արվեց անխնա պայքար ծավալել թիկունքում եղած դասալիքների, խուճապահարների դեմ։ Կուսակցությունն էր համախմբում ժողովրդական մասսաներին, ուղղություն տալիս և ոգևորում նրանց։ Կուսակցության մեջ էր ժողովուրդը տեսնում հաղթանակի մեծ գրավականը։

Բնակչության մեջ տարվող գաղափարական աշխատանքի գլխավոր խնդիրն էր՝ սիստեմատիկորեն բարձրացնել սովետական մարդկանց գիտակցությունը, հասնել այն բանին, որ սովետական յուրաքանչյուր մարդ խոր կերպով հասկանար իր անձնական պարտավորությունը Հայրենիքի նկատմամբ, պատերազմի ելքի գործում և կարողանար իր ավանդը ներդնել գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ մղած պայքարում։ Կուսակցության և կառավարության կողմից պահանջվում էր բաղաժանան աշխատանքը վարել շաղկապված, յուրաքանչյուր գործարանի, ֆաբրիկայի, կոլտնտեսության, սովխոզի, հիմնարկ-ձեռնարկության կոնկրետ արտադրողական առաջադրանքների կատարման հետ, նըպաստելով աշխատավոր մասսաների մեջ հոգևոր ու բարոյական բարձր հատկանիշների (հայրենասիրություն, կարգապահություն, հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունն արյան գնով պաշտպանելու պատրաստակամություն) դաստիարակման մեծ ու պատասխանատու դործին։

1941 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին կայացան միութենական հանրապետությունների, երկրամասերի ու մարզերի կոմիտեների բյուրոների նիստեր, ու պլենումներ՝ նվիրված գաղափարական աշխատանքների վերակառուցմանը։ Երկրի կուսակցական բոլոր կազմակերպություններն ընդունեցին համապատասխան որոշումներ։ Այդ որոշումների համաձայն պահանջվում էր. առաջավոր կոմունիստներից ազիտատորներ ուղարկել հիմնարկ-ձեռնարկությունները, կոլտնտեսություններն ու սովխոզները, նպատակ ունենալով մոբիլիզացնել թիկունքի աշխատավորների ուժերը՝ ռազմական պատվերներն ու արտադրական պլանները կատարե-

լու համար, ծավալել քաղմասսայական լայն աշխատանք բնակչության շրջանում՝ նրանց դաստիարակելով սովետական հայրենասիրության ոգով: Այդ օր-շումների հիման վրա մեր անժայրածիր երկրի բոլոր անկյուններում ստեղծվեց ագիտատորների լայն ցանց: Ամենուրեք ագիտ-կոլեկտիվները համալրվում էին կուսակցական, սովետական ղեկավար աշխատողներով, գիտության, գրականության ու արվեստի անվանի գործիչներով: Ագիտացիոն աշխատանքին, որ ներկայացնում էր կուսակցության և ժողովրդական լայն մասսաների միջև հղած կապի ամենամասսայական ձևը, տրվեց առաջնակարգ նշանակություն: Այդ օրերին «Պրավդա» թերթը գրեց. «Ագիտատորի խոսքը պետք է մեր օրերին հնչի իբրև մարտական կոչ՝ Հայրենիքը պաշտպանելու, թշնամուն ոչնչացնելու համար»¹⁵²:

Վերածվելով առաջատար ագիտացիոն կետերի, քաղաքական աշխատանքների կազմակերպչական կենտրոնների դարձան կուսակցական 5000 կաբինետներ, որոնք գործում էին մեր երկրի քաղաքներում ու շրջկենտրոններում: Այդ ագիտկետներում անցկացվում էին դասախոսություններ, ղեկուցումներ, կոնսուլտացիաներ և սեմինարներ պրոպագանդիստների ու ագիտատորների համար: Այնտեղ նրանց տրվում էին պլակատներ՝ լոգունգներ, գրքեր գրքուկներ, թերթեր, ամսագրեր՝ ագիտացիոն աշխատանքն ավելի տպավորիչ դարձնելու համար: Այդ օրերին Մ. Ի. Կալինինն իր «Կուսակցական մասսայական աշխատանքների մի քանի հարցեր» հոդվածում գրում էր, որ ագիտատորներն իրենց պարապմունքները պետք է պատսիվ ձևով չանցկացնեն, բավարարվելով միայն թերթերի ընթերցումով, այլև ղրուլցի ձևով, հարց ու պատասխանի ձևով, ղանազան կամպանիաների անցկացման միջոցով: Կուսակցական աշխատողը կամ պրոպագանդիստը, գրում էր նա, պետք է լինի վերին աստիճանի համեստ և ոչ թե ցուցամոլ, մասսայի մեջ իրեն պահի ոչ որպես քարոզող, այլ որպես սովորող, խոր-

¹⁵² «Правда», 17 июля 1941 г.

հըրդակցող, պետք է լինի բացառիկ ազնիվ, անկեղծ և հավասար վերաբերմունք ունենա բոլոր մարդկանց նկատմամբ¹⁵³:

Պատերազմի սկզբից երկու շաբաթ անց բաղմասսայական աշխատանքներում ընդգրկվեցին Մոսկվայում ավելի քան 80 հազար, Տամբովի մարզում՝ 20 հազար ագիտատոր: Հայաստանում այդ օրերին հաշվվում էր մոտ 4 հազար ագիտատոր¹⁵⁴: Սովետական Միությանում չկար մի անկյուն, որտեղ չհասներ կուսակցության կենդանի խոսքը: 1942 թ. երկրում արդեն կար 3 միլիոն ագիտատոր ու պրոպագանդիստ¹⁵⁵:

Կուսակցությունը մեծ ուղադրություն էր դարձնում երկաթգծի կոլեկտիվի մեջ տարվող բաղմասսայական աշխատանքներին: Պատերազմի սկզբում էվակուացված բնակչությամբ էշելոնները մեծ հոսանքով շարժվում էին ղեպի արևելք և ետ վերադառնում բեռնավորված զինվորներով, զինամթերքով և ռազմական տեխնիկայով: Հաճախ կայարաններում հոծ բաղմություն էր կուտակվում և հնարավոր էր նրանց բոլորին միանգամից տեղափոխել թիկունք: Նըրանք օրերով տեղեկություն չէին ստանում ռազմաճակատում տիրող դրության մասին: Այս ամենը հաշվի առնելով ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1941 թ. նոյեմբերի 16ին հատուկ նամակ ուղարկեց միութենական, երկրամասային և մարզային կոմիտեներին՝ «երկաթուղային կայարանների ագիտիկների աշխատանքների մասին»: Նամակում առաջարկվում էր արմատապես լավացնել կայարանային ագիտիկների աշխատանքը և պահանջվում էր «միջոցառումներ ձեռնարկել, որպեսզի ամեն մի կայարանի ագիտիկն ունենա կենտրոնա-

153 М. И. Калинин, О коммунистическом воспитании. Избранные речи и статьи, 3 изд., Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», М., 1947, стр. 119—131.

154 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 881, թ. 2:

155 «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 2, М., 1961, стр. 567.

կան ու տեղական վերջին թերթերը, ցուցատախտակների վրա փակցված լինեն սովինֆորմբյուրոյի հաղորդագրությունները, քաղաքական հարցերի շուրջ տրվեն համապատասխան տեղեկանքներ, աշխատանքները պետք է վարեն պատրաստված ազիտատորները և պրոպագանդիստները, պետք է գործի ռադիոն»¹⁵⁶։

Քաղմասսայական նշանակալից աշխատանք էին տանում կուլտուրավորական հիմնարկները։ Պատերազմի նախօրերին Սովետական Միությանում հաշվվում էր 118 հազ. կուլտուրայի պալատ, ակումբ, խրճիթ-ընթերցարան և 95 հազ. մասսայական գրադարան։ Պատերազմի հետևանքով դրանց մի մասը մնացին թշնամու կողմից ժամանակավորապես զավթած տեղամասերում, մի մասը վերածվեց հոսպիտալի, էվակուացվածների հանրակացարանի, գիշերօթիկ դպրոցների։ 1941 թ. երկրորդ կեսին երկրում մնացին ընդամենը 59 հազ. ակումբային հիմնարկություն և 48 հազ. մասսայական գրադարան¹⁵⁷։

Վերոհիշյալ հիմնարկները մեծ աշխատանք կատարեցին։ Նրանք հաճախ համերգներ էին տալիս զինվորական մասերում, հոսպիտալներում, գործարանների արտադրամասերում, կոլտնտեսություններում։ Իրենց աշխատանքները հայրենասիրական ոգով վերակառուցեցին նաև գրադարանները, որտեղ հաճախ կազմակերպվում էին պատերազմի ընթացքի մասին հաղորդող, ռազմաճակատում սովետական զինվորների սխրագործությունների մասին պատմող, ինչպես և ժողովրդի անցյալի հերոսական ավանդույթները զերվատող ցուցափեղկեր և ցուցահանդեսներ։

Պատերազմի օրերին զաղափարական աշխատանքում բացառիկ դեր խաղացին մամուլը և ռադիոն։ Սովետական ամեն մի մարդ իր աշխատանքային օրը սկսում և ավարտում էր թարմ թերթերի ընթերցումով կամ վերջին լուրերի հաղորդագրությամբ։ Ունկնդիրները մեծ ուշադ-

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 568։

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 569։

րությամբ էին լսում կուսակցության և կառավարության ղեկավար գործիչների ելույթները, դրությունը ռազմաճակատում հատուկ թողարկումները, նամակներ ճակատից հաղորդումները: Է՛լ ավելի մեծացավ մամուլի կոլեկտիվ կազմակերպչի և մարտական պրոպագանդիստի դերն ու նշանակութունը: Բոլոր քաղաքներում, գյուղերում, գործարաններում, ուսումնական հաստատություններում, անգամ կենտրոնական փողոցներում կանգնեցվեցին ցուցափեղկեր, որտեղ փակցվում էին օրվա թերթերը, որպեսզի բոլորը հնարավորութուն ունենային ընթերցելու, քանի որ թղթի պակասության հետևանքով կրկնակի կրճատվել էր թերթերի տպարանակը: Առանձնապես դաստիարակչական և կազմակերպչական մեծ դեր էր կատարում ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի օրդան «Պրավդա» թերթը: «Պրավդա»-ի առաջնորդող հոդվածներում Կենտկոմի և սովետական կառավարության ցուցումներով ու որոշումներով դրվում էին հերթական կոնկրետ առաջադրանքներ, բացահայտվում էին երկրի ներքին և միջազգային հարցերը: «Պրավդան» սովետական մարդկանց դաստիարակում էր հայրենիքին, կոմունիստական կուսակցության գործին մինչև վերջ հավաստարիմ լինելու ոգով, կոչ էր անում սովետական ժողովրդին հաստատ պայքարի ելնել թշնամու դեմ, նրանց մեջ խորացնում ջերմ հայրենասիրության և անձնազոհության ղգացումներ: Այդ ուղղությամբ մեծ գործ կատարեցին նաև տեղական թերթերն ու հրատարակչությունները:

Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը մեծ ուշադրություն էր նվիրում պրոպագանդիստական կադրերի պատրաստմանը և ամենօրյա ղեկավարություն էր ցույց տալիս նրանց աշխատանքներին: Կենտկոմի 1942 թ. փետրվարյան որոշման համաձայն երկրի խոշորագույն կենտրոններում՝ Մոսկվայում, Սվերդլովսկում, Կուլեբիշևում, Նովոսիբիրսկում, Տաշքենդում, Թբիլիսիում բացվեցին պրոպագանդիստների պատրաստման երկամսյա դասընթացներ: 1942 թ. ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմին կից պրոպագանդայի և ագիտացիայի վարչությունում ստեղծվեցին

պրոպագանդիստական 10 խումբ, որոնց կազմի մեջ մտան հայտնի պրոպագանդիստներ, կուսակցական աշխատողներ, զինվորականներ, զիտնականներ:

Ժողովրդի մոբիլիզացման գործում մեծ նշանակություն ունեցան սովինֆորմբյուրոյի հաղորդագրությունները, հակաֆաշիստական կոմիտեների (համասլավոնական, երիտասարդական, կանանց) ստեղծումը, հակաֆաշիստական միտինգների անցկացումը և այլն:

* * *

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին բնակչության մեջ զաղափարական հսկայական աշխատանք ծավալեց ՍՄԿԿ-ի մարտական ջոկատներից մեկը՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը:

1941 թ. հուլիսին, ինչպես մեր անծայրածիր Հայրենիքի մյուս հանրապետություններում, այնպես էլ Հայաստանում կայացավ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենում՝ նվիրված քաղաքական աշխատանքների վերակառուցմանը: Այդ պլենումից հետո հանրապետության պրոպագանդիստներն ու ագիտատորները ժողովրդական լայն մասսաներին ծանոթացրին կուսակցության առաջադրանքներին ու պահանջներին, Սովինֆորմբյուրոյի հաղորդագրություններին, Պրավդա» թերթի առաջնորդողներին, մեր կուսակցության ու կառավարության որոշումներին, ռազմաճակատի և թիկունքի առաջավորների սխրանքներին, թիկունքի աշխատողների հայրենասիրական նախաձեռնություններին: Այդ աշխատանքների մեջ ընդգրկվեցին հանրապետության կուսակցական, սովետական, կոմերիտական, պրոֆմիութենական աչքի ընկնող գործիչներ, գիտություն, արվեստի և կուլտուրայի բոլոր ներկայացուցիչները:

1941 թ. հոկտեմբերի 30—31-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի VIII պլենումը քննարկելով պատերազմի պայմաններում հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունների կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի ղրվածքը, նշեց, որ պատերազմի առաջին իսկ օրից Հայաստանի կուսակցական

կազմակերպությունները զգալի գործ են կատարել մասսա-
յական-քաղաքական աշխատանքները կազմակերպված
անցկացնելու ուղղությամբ, ուժեղացվել են ռազմաճակատին
ցույց տրվող օգնության և թիկունքի ամրապնդման ուղղու-
թյամբ ձեռնարկած միջոցառումները: Ժամանակին և լրիվ
կատարվել են հանրապետության առաջադրանքները ինչպես
մարդկային ուժի, այնպես էլ ռեսուրսների մոբիլիզացման
դժով: Արդյունաբերական ձեռնարկությունները ժամանակին
փոխադրվել են ռազմական պատվերների կատարմանը: Ժա-
մանակին ավարտվել են նաև գյուղատնտեսական աշխա-
տանքները և պետական պարտավորությունները: Ալենուհետև
պլենումի բանաձևում նշվում է, որ «բնակչության մեծա-
մասնությունն ընդգրկված է ռազմական ուսուցման մեջ,
ինչպես ընդհանուր ռազմուսի և ժողովրդական աշխարհա-
զորի սխտեմում, այնպես էլ ուրիշ մասսայական-պաշտ-
պանական խմբակներում: Հաջող են կազմակերպված երկրի
պաշտպանության ֆոնդի ստեղծումը և կարմիր բանակի
համար տաք հագուստի հավաքումը: Մեծ աշխատանք է
տարվել վիրավոր և հիվանդ կարմիրբանակայիններին ու
հրամանատարներին օգնություն ցույց տալու ուղղու-
թյամբ»¹⁵⁸:

Պլենումը այդ դրական աշխատանքների կողքին նշում է
մի շարք լուրջ թերություններ, որոնք դեռևս գոյություն ու-
նեն կուսակցական-քաղաքական պրոպագանդայի բնագա-
վառում: Հատկապես նշվեց գյուղում տարվող քաղաքական-
մասսայական աշխատանքի ցածր մակարդակը:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի VIII պլենումը կուսակցական կազմա-
կերպությունների առջև խնդիր դրեց՝ ուշադրության կենտ-
րոնում դնելով քաղաքական աշխատանքը, է՛լ ավելի ուժե-
ղացնել ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունը, թիկուն-
քը ամրապնդելու նպատակով բարձրացնել բնակչության
զգոնությունը, սերտ կապ հաստատել հանրապետության տա-

¹⁵⁸ «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Сборник документов и материалов», Е., 1975, стр. 94—95.

րածքում գտնվող զորամասերի, հոսպիտալների հետ և ներանց ցույց տալ բաղմակողմանի օգնություն:

Հանրապետության բոլոր քաղկոմներն ու շրջկոմներն իրենց աշխատանքները վերակառուցեցին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի VIII պլենումի ոգով և հանդես բերեցին մեծ կազմակերպվածություն՝ ռազմաճակատի կարիքների հետ կապված հարցերը զործարար կերպով լուծելու համար:

Կուսակցական կազմակերպություններն օգտագործում էին քաղաքական ագիտացիայի ու պրոպագանդայի նորանոր ձևեր: Պատերազմի հետևանքով առաջացած նոր ձևերից մեկը կուսակցական խոշոր կազմակերպությունների, հիմնարկ-ձեռնարկությունների և ուսումնական հաստատությունների կապն էր տնային կառավարչությունների հետ: Այդ փորձն առաջինը կիրառեց Մոսկվայի Կուլբիշևի շրջկոմը, այն շուտով տարածվեց մեր երկրի նաև մյուս շրջաններում:

Տնային կառավարչություններին կցված ագիտատորները սխտեմատիկ կերպով բնակչությանը տեղյակ էին պահում ռազմաճակատի և թիկունքի դրություն մասին, մասնակցում էին տվյալ շրջանում անցկացվող մասսայական միջոցառումներին: Շատ քաղաքներում քաղմասսայական աշխատանքների կենտրոնը դարձան տնային կարմիր անկյունները: Քաղաքական աշխատանք էր տարվում նաև ումբաստատարաններում:

Ագիտացիոն-դաստիարակչական գործունեության մեջ կարևոր դեր խաղաց ցուցադրական ագիտացիան: Մեծ տարածում գտավ «Հաղորդագրությունների տախտակ», «Մըրցության օրագիր», «Կայծակ» պատի թերթերի լույս ընծայումը: Շատ գործարաններում սահմանվեց «Արտագրության ճակատային կոշման արժանի» տարբերանշան, որը ամրացվում էր այն բանվորի դագաձին, ով պարբերաբար գերակատարում էր առաջադրանքները: Որոշ գործարաններում օգտագործվում էր «Կայծակ» պլակատի ձևը, նվիրված առաջավոր բանվորի, բրիգադի, արտագրամասի առջև դրված խնդրի կատարման արդյունքների վերհանմանը: Լուրջ ու-

շաղրությունն էր դարձվում արտադրական ագիտացիային։ Ագիտատորների միջոցով արտադրական ձևոնարկություններում անցկացվում էր արտադրության առաջավորների փորձի փոխանակում։ Մեծ աշխատանք էր տարվում պլանները գերակատարելու և խնայողության ուժիմն արմատավորելու համար։

Իրագործվում էին VIII պլենումի որոշումները, ՀԿԿ Կենտկոմի ագիտամասսայական աշխատանքներում հատուկ տեղ էր հատկացվում ռազմապաշտպանական հարցերին։ Այդ կապակցությամբ Կենտկոմը սերտ կապեր հաստատեց Հայաստանի տարածքում ձևավորված կամ տեղակայված ու ռազմաճակատում գտնվող հայկական զինվորիկների հետ։ Հաճախ Կենտկոմը լավագույն կամավոր-պրոպագանդիստների գործուղում էր այս կամ այն զորամաս՝ ագիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանք ծավալելու նպատակով։ Այդ կարգով միայն 1942 թ. շուրջ 200 պրոպագանդիստներ տարբեր ժամկետներում ուղարկվեցին հայկական զորամասերը¹⁵⁹։ Առաջին խումբը՝ բաղկացած 53 մարդուց, մեկնեց 390-րդ հայկական զինվորի 1942 թ. հունվարին, երկրորդ խումբը՝ հայկական 89-րդ և 408-րդ զինվորիկները։ Գալով հայկական միավորումները, այդ պրոպագանդիստները մայրենի լեզվով հայ զինվորների համար անցկացնում էին քաղմասսայական պարասյուներներ, զրույցներ հայ ժողովրդի դարավոր պատմությանից, հայ զորավարների, հերոսների քաջագործություններից և նրանց օրինակով ոգևորում ունկընդիրներին կատարելու նորանոր սխրագործություններ։ Այդ պրոպագանդիստներից շատերը բուլղեիկյան կրակոտ խոսքը շուրթերին դոճվեցին մեր հայրենիքի պաշտպանության հերոսամարտերում։ Նրանցից էին՝ Մարկ Նալբանդյանը, Հայկ Սոխիկյանը, Երեմ Խաչատրյանը, Հայկ Միքայելյանը և շատ ուրիշներ։

Գաղափարական աշխատանքների ծավալման գործում

¹⁵⁹ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 30, գ 48, 304, ք. 201—203, 230—233 և 304—306։

իրենց կարևոր դերն ունեին տեղական թերթերն ու ամսագրերը: Նրանք պաշտոնական հաղորդագրություններից բացի տպագրում էին նաև իրենց համապատասխան շրջանի աշխատանքային առօրյայի, հայրենակիցների խիղախուլյունների մասին, մեծ ոգևորություն առաջացնելով թիկունքի աշխատողների մեջ:

Պատերազմի տարիներին արմատական վերակառուցման ենթարկվեց նաև հրատարակչական աշխատանքը: 1942 թ. սկսեցին թողարկվել սերիական գրքույկներ Հայրենական մեծ պատերազմի և անցյալի զորավարների ու հերոսների կյանքի ու սխրագործությունների մասին: Դրանք նվիրված էին սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի, Գայլ Վահանի, Դավիթ Բեկի, Լորիս Մելիքովի, Տեր-Ղուկասովի, Հայրենական պատերազմում անմահացած հերոսներ Նեյսոն Ստեփանյանի, Հունան Ավետիսյանի, Սերգեյ Օհանյանի, Սերգեյ Բուռնազյանի, Սարգիս Մարտիրոսյանի, Ղուկաս Մազոյանի, Զահան Կարախանյանի և ուրիշների կյանքին ու մարտական գործունեությանը:

Այդ ժամանակից է վեր գործում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետը, որը տարիների ընթացքում մեծաքանակ փաստաթղթեր հավաքելուց բացի դարձել է հանրապետությունում Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության ուսումնասիրման գիտական կարևոր օջախներից մեկը:

* * *

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին քաղաքական-մասսայական մեծ աշխատանք է տարվում նաև գյուղական շրջաններում: Ինչպես նշվեց, 1941 թ. հոկտեմբերին, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի VIII պլենումը քննարկելով պատերազմի պայմաններում հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունների կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի վիճակի հարցը, իրավացիորեն արձանագրեց, որ գյուղում տարվող քաղաքական-մասսայական աշխատանքը գտնվում է ցածր մակարդակի վրա: Պլենումը գյուղական շրջաննե-

րի կուսակցական կազմակերպությունների առջև խնդիր դրեց ուշադրության կենտրոնում պահել քաղաքական աշխատանքը, բոլոր միջոցներով բարձրացնել բնակչության զգոնությունը և է՛լ ավելի ուժեղացնել ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունը: Այդ պլենումից հետո ամբողջովին վերակառուցվեց գյուղում տարվող գաղափարական աշխատանքի ղրվածքն ու շրջանային կուսակաբինետների գործունեությունը: Ամենուրեք կազմակերպվեցին ագիտկետեր և ագիտերիզադներ, որոնց կազմի մեջ մտնող ագիտատորները, գիտություն, գրականության և արվեստի գործիչները սխտեմատիկ զրույցներ էին անցկացնում սովինֆորմբյուրոյի հաղորդագրությունների, ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում տիրող դրության, արտադրության առաջավորների մասին, հաճախ նրանք լույս էին ընծայում պատի թերթեր, «Իլլիշովկաներ», «Կայծակ» պլակատներ:

Գյուղական վայրերում տարվող ագիտացիոն աշխատանքները նոր թափ ստացան ռազմական բարձր բերքի համար համամիութենական սոցիալիստական մրցության ծավալման կապակցությամբ: Պատերազմական իրադրությունը պահանջում էր կոլտնտեսություններում, ՄՏ կայաններում և սովխոզներում նոր ձևով կազմակերպել աշխատանքը: Եվ այդ ամենը կուսակցությունը հարկադրված էր կատարել արտակարգ ծանր պայմաններում, քանի որ աշխատողների զգալի մասը մեկնել էր ռազմաճակատ: Այսպես, միայն Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության շարքերում պատերազմի սկզբում հաշվառման մեջ գտնվող 36849 անդամ-թեկնածուից 1941—1943 թթ. սովետական շարքերը համալրեցին 20 հազ. հոգի¹⁶⁰: Հետևաբար թիկունքում մնացած համեմատաբար փոքրաթիվ անդամներով նապետք է հաղթահարեր պատերազմի հետ կապված ամեն մի դժվարություն:

Պատերազմի առաջին ամիսներից սկսած գյուղական

¹⁶⁰ Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1967, էջ 520:

բնակչության մեծ մասը ղորակոռվեց գործող բանակ, որի հետեանքով գյուղում աշխատող ձեռքերի խիստ պահանջ էր զգացվում: Այդ ուղղությամբ մեր կողմից արված հետազոտությունները վկայում են այն մասին, որ Հայաստանի գյուղական վայրերից ռազմաճակատ էր ուղարկվել ավելի քան 100 հազ. մարդ և գյուղատնտեսական աշխատանքների ծանրությունը ամբողջովին մնացել էր կանանց, անչափահասների ու ծերերի ուսերին:

Նույնիսկ եղան գյուղեր, որոնց բոլոր տղամարդիկ մեկնեցին ռազմաճակատ: Ալավերդու շրջանի Օձուն գյուղը ուղարկել էր 757 մարդ, Իջևանի շրջանի Բերդ գյուղը՝ 653, Սևրաբը՝ 574, Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ գյուղը՝ 445 մարդ և այլն¹⁶¹:

Քանի որ ռազմաճակատ մեկնած կոմունիստների մոտ 40 % -ը գյուղական վայրերից էին, և գյուղերում զգալիորեն պակասել էր կոմունիստների թիվը, ուստի ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1941 թ. նոյեմբերի 17-ի որոշմամբ նպատակահարմար գտավ ՄՏ կայաններում և սովխոզներում ստեղծել քաղբաժիններ¹⁶²: Քաղբաժինները մեր երկրի համար նորություն չէին: Ամեն անգամ, երբ ծանր դրություն է ստեղծվում մեր երկրի համար, կոմունիստական կուսակցությունը դիմում է այդ քայլին: Դրանք կուսակցական ղեկավարման արտակարգ օրգաններ են, որոնց առջև խնդիր է դրվում՝ վճռականորեն բարելավել քաղաքական-տնտեսական աշխատանքը գյուղում, բարձրացնել կոլտնտեսությունների ու սովխոզների դերը և ուժեղացնել կուսակցական վերահսկողությունը նրանց նկատմամբ: 1930-ական թվականներին քաղբաժիններին առաջադրվեց նախ՝ վճռական պայքար մղել կուլակային տարրերի դեմ և ապա՝ սոցիալիստական մըրցություն ծավալել բոլոր կոլտնտեսություններում, ՄՏ կա-

161 Մանրամասնությունները տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կարխնտի արխիվում պահվող շրջանների ցուցակների ամփոփումներում:

162 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 30 գ. 38 գ, ք. 11:

յաններում և սովխոզներում: Քաղբաժինները կարճ ժամանակում իրենց շուրջը կարողացան համախմբել գյուղի ակտիվին և նրանց մասնակցութեամբ վճռեցին կոլտնտեսային շինարարութեան հետ կապված շատ հարցեր:

Հայրենական պատերազմի ժամանակ, երբ նոր դժվարութիւններ առաջացան գյուղատնտեսական աշխատանքներում, կոմունիստական կուսակցութեւնը դարձյալ դիմեց քաղբաժինների ստեղծմանը: Այդտեղ աշխատելու համար ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը մոբիլիզացրեց փորձված կուսակցական և սովետական աշխատողների, որոնք մեծ դեր խաղացին գյուղատնտեսութեան առջև ծառացած խնդիրները լուծելու գործում: Քաղբաժինների հիմնական խնդիրներից էին՝ ՄՏ կայանների, սովխոզների բանվորների ու ծառայողների և կոլտնտեսականների շրջանում քաղաքական աշխատանքի բարձրացումը, պետական պարտավորութիւնները ժամանակին կատարելու և գերակատարելու ուղղութեամբ տարվող աշխատանքի կարգավորումը: Քաղբաժինները պրոպագանդիստների, ագիտատորների և հրատարակված թերթիկների միջոցով մասսայականացնում էին մրցութեւնում հաղթող կոլտնտեսութեւնների, սովխոզների, ՄՏ կայանների և նրանց աշխատողների առաջավոր փորձը: Քաղբաժնի պետը ՄՏԿ-ի կամ սովխոզի ղիրեկտորի քաղաքական գծով տեղակայն էր, որի վրա դրվում էր կուսակցական ու կոմերիտական կազմակերպութեւնների ղեկավարութեան և կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի ողջ պատասխանատվութեւնը: Բացի այդ, նա ղիրեկտորի հետ համասարապես պատասխանատու էր պլանների, պետական պարտավորութեւնների կատարման, ղանազան քաղաքական կամպանիաների կազմակերպման ու անցկացման համար: ՄՏ կայաններում ու սովխոզներում գործող քաղբաժինները կարևոր դեր խաղացին գյուղատնտեսութեան վերակառուցման գործում: Դաշտային աշխատանքները հաջող կազմակերպելու նպատակով քաղբաժինները ցանքից առաջ անցկացնում էին կոլտնտեսութեան նախագահների, բրիգադավարների ու օղակավարների սեմինար պարապմունքներ, կազմակերպում

էին տրակտորիստների դասընթացներ, նշանակում էին ագիտատորներ՝ ամեն մի բրիգադի և օղակի համար առանձին: Հրատարակում էին մարտական թերթիկներ, ագիտատորներն անցկացնում էին զրույցներ և ընթերցումներ, քննարկում էին արտադրական հարցեր, լավագույնների փորձը փոխանցում բոլորին: Քաղբաժինները ոչ պակաս ղեկավարութուններ էին հաղթահարում նաև բերքահավաքի և գյուղատնտեսական ապրանքների մթերման ժամանակ:

Քաղբաժինները պահպանվեցին մինչև 1943 թ. կեսերը: Իրենց գոյության ընթացքում նրանք մեծ դեր խաղացին կոլտնտեսականների, ՄՏ կայանների բանվորների քաղաքական գիտակցութունը, աշխատանքային ակտիվութունը բարձրացնելու գործում: Քաղբաժինները լուրջ օգնութուն ցույց տվեցին կադրերի ինչպես քաղաքական դաստիարակման, այնպես էլ նրանց որակավորման գործին: Հանրապետության բոլոր կոլտնտեսութուններն ու սովխոզները պատրաստեցին ավելի քան 15 հազ. տրակտորիստ, կոմբայնավար ու մեխանիկ: Մեխանիզատորական տեխնիկումներն ու ղեկավարողները ավարտեցին 114 տրակտորիստ, 40 բրիգադիր, 120 կոմբայնավար և 20 մեխանիկ:

1942 թ. գարնանը «Պրավդա» թերթը կոչ արեց. «Առավելագույն ուշադրութուն դարձնել կադրերի պատրաստման գործին»: Կուսակցական կազմակերպութունների կողմից մեծ աշխատանք տարվեց կուսակցության շարքերը համալրելու ուղղությամբ:

Շուտով մեր կուսակցության շարքերը համալրվեցին նոր մարզկանցով, որոնք փոխարինեցին ռազմաճակատ մեկնածներին: Եվ կթե պատերազմի առաջին շորս ամսում Հայաստանի կոմկուսակցության շարքերն ընդունվեցին 1286 մարդ¹⁶³, ապա հետագա 1942—1945 թթ. նրա շարքերն են ընդունվել 14665 անդամության թեկնածու և 11442 մարդ թեկնածութունից փոխադրվել են անդամ¹⁶⁴:

¹⁶³ Նույն տեղում, գ. 17, թ. 8:

¹⁶⁴ Տե՛ս «Հայաստանի կոմկուսակցության պատմության ուրվագր-ծիր», Երևան, 1967, էջ 555:

Կուսակցական կազմակերպությունների այսպիսի աճը ցույց է տալիս Հայաստանի կուսկազմակերպությունների հետագա կազմակերպվածությունը և նրա կապերի ամրապնդումը մասսաների հետ:

Կուսակցության ու կառավարության 1942 թ. օգոստոսի 18-ի որոշման համաձայն ՄՏ կայաններին կից բացվեցին տրակտորիստների պատրաստման կարճատև դասընթացներ: Այդ դասընթացներում յուրաքանչյուր աշակերտ ստանում էր օրական մեկ աշխօր, վարպետը յուրաքանչյուր աշակերտի համար՝ ամսական 10 աշխօր, իսկ երեքամսյա դասընթացներն ավարտելուց հետո՝ 15 աշխօր որպես պարգև¹⁶⁵: Վերոհիշյալ որոշումը մի կողմից օժանդակեց նոր կադրերի պատրաստմանը, իսկ մյուս կողմից անձնական շահագրգռվածություն առաջ բերեց վարպետների մեջ՝ ավելի շատ և որակյալ կադրեր պատրաստելու համար: Այս գործում հսկայական աշխատանք կատարեցին Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները: Բավական է նշել այն փաստը, որ միայն 1943 թ. ՄՏ կայանների և շրջանային հողաբաժինների միջոցով պատրաստվեցին 7925 մասնագետ, որից 858-ը կանայք էին¹⁶⁶: Գյուղատնտեսությունը մեծ թվով կադրեր էր ստանում նաև բուհերից և տեխնիկոմներից: 1943 թ. մեխանիզատորական դասընթացներն ավարտեցին 1858 տրակտորիստ, 198 կոմբայնավար, 84 կալսող¹⁶⁷, որոնք ՄՏ կայանները ապահովեցին անհրաժեշտ մեխանիզատորական կադրերով: Կոլտնտեսային մասսայական կադրեր էին պատրաստվում նաև շրջաններում: Այսպես, միայն 1945 թ. հունվարի մեկից մինչև ապրիլի 10-ը Շամշադինի շրջանում պատրաստվեցին 20 տրակտորիստ, 30 մեխանի-

165 ԽՆՀ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 29, թ. 24:

166 ԶՊՊԿ արխիվ, ֆ. 259, դ. 1, թ. 18:

167 «Правда», 13 февраля 1944г.

զատոր, 63 դաշտավարական բրիգադիրներ, 74 ծխախոտի օդակավարներ և այլն, թվով 540 մարդ¹⁶⁸;

Պատերազմի տարիներին Հայաստանում պատրաստվեց մասսայական որակավորում ունեցող 58 հազար մասնագետ¹⁶⁹։ Միայն 1943—1944 թթ. 700 մարդ առաջ քաշվեցին որպես կոլտնտեսության նախագահներ, 350 կուսակցական կազմակերպության քարտուղարներ¹⁷⁰։ Ղեկավար աշխատանքի առաջ քաշվեցին նաև զգալի թվով կանայք։

Քանի որ բերքահավաքը պատերազմի պայմաններում համարվում էր ռազմատնտեսական կարևոր առաջադրանք, այդ պատճառով բերքահավաքի օրերին ամենուր քաղաքական-մասսայական լայն կամսյանիա էր ծավալվում։ Գյուղի կուսակցական, կոմերիտական կազմակերպությունները և սովետական տեղական օրգանները զլխավորում էին կոլտնտեսային գյուղացիության արտադրական և քաղաքական ակտիվությունը, մոբիլիզացնում նրա բոլոր ուժերը՝ բերքն արագ ու անկորուստ հավաքելու, մթերումները նշված ժամկետում հանձնելու համար։ Հողի աշխատավորները դաշտ էին դուրս գալիս այն հաստատ համոզմամբ, որ ինչքան ավելի արագ ու անկորուստ հավաքվի բերքը և սահմանված ժամկետում պետությունը հանձնվի այն, այնքան ավելի կապահովվի մեր հաղթանակը։

1942 թ. հուլիսի 14-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը քննարկելով «Ագիտացիոն պրոպագանդիստական աշխատանքների վիճակի մասին Պեմգայի մարզում» հարցը, նշեց, որ մարզում ագիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանքները ղեկն շեն բավարարում պատերազմական ժամանակի պահանջները։ Որոշման մեջ նշվեց, որ մարզի կուսակցական կազմակերպությունները թուլացրել են իրենց ուշադրությունը

168 Մի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 132, թ. 4։

169 «Սովետական Հայաստանի տնտեսական զարգացումը 1920—1960, թթ.», էջ 260։

170 «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ուրվագծեր», Երևան, 1967, էջ 543։

բնակչության մեջ տարվող քաղաքական ազդեցության ներկատմամբ և աշխատանք չեն տանում կադրերի գաղափարական-քաղաքական դաստիարակության ուղղությամբ: Միաժամանակ Համկ(բ)Կ Կենտկոմը դիմեց բոլոր կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարներին, նրանց ուղարկությունը բեկեռելով այդ կարգի թերությունների վերացման և ժողովրդի քաղաքական դաստիարակության գաղափարական մակարդակի բարձրացման վրա:

Մեկ ամիս անց Համկ(բ)Կ Կենտկոմի պրոպագանդայի և ազդեցության վարչությունը կրկին դիմեց կուսակցական բոլոր կազմակերպություններին, սոցիալիստական մրցությունը գլխավորելու նպատակով քաղմասսայական աշխատանքների ծավալման կապակցությամբ անցկացնել կուսակցական դռնբաց ժողովներ, արտադրական-տնտեսական ակտիվի նիստեր և այլն:

Այդ նույն ժամանակ պրոպագանդայի և ազդեցության վարչությունը կուսակցական կազմակերպություններին ուղարկեց «Հիշեցում ազդեցատորին վառելանյութի և էլեկտրաէներգիայի խնայողության համար պայքարելու մասին» և «Հիշեցում ազդեցատորին աշխատանքի մասին հրկաթուղային տրանսպորտը երկրորդ ռազմական ձմեռման նախապատրաստելու մասին» որոշումները: Իսկ 1942 թ. վերջին ամիսներին ազդեցատորների փորձը, պրոպագանդայի և ազդեցության վարչությունը մշակեց «Հիշեցում ազդեցատորին այն մասին, թե ինչպես անցկացնել զրույցը»¹⁷¹:

1942 թ. նոյեմբերի 5-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի XII պլենումը¹⁷² կրկին անդրադարձավ կուսակցական կազմակերպությունների մասսայական-քաղաքական աշխատանքներին և նշեց, որ զգալիորեն աճել է աշխատավորության քաղաքական և արտադրական ակտիվությունը, միաժամանակ բացահայտելով այդ ասպարեզում տեղ գտած մի շարք թերություն-

171 «История Великой Отечественной войны Советского Союза», М., 1961, т. 2, стр. 567.

172 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 11, թ. 12—13:

ներ: Պլենումը բոլոր քաղկոմներին, շրջկոմներին, ՄՏ կայանների և սովխոզների քաղբաժիններին առաջարկեց վերացնել մասսայական-քաղաքական աշխատանքում ցուցաբերած ձեռնարկները, պարտավորեցրեց քաղկոմների, շրջկոմների քարտուղարներին և բյուրոյի անդամներին, ՄՏ կայանների ու սովխոզների քաղբաժինների պետերին, տեղական սովետների ղեկավարներին՝ ամիսը 3 անգամ մասսաների առջև հանդես գալ ղեկուցումներով, դասախոսություններով ու զրույցներով:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի շրջաբերականի հիման վրա 1943 թ. ապրիլին Պրոպագանդայի և ագիտացիայի վարչությունը գյուղական վայրերն է ուղարկում «Գյուղական ագիտատորի տեղեկագիր գարնանացանի համար» զրույցներ, որով ցույց էր տրվում, թե պատերազմական պայմաններում ինչպես պետք էր քաղմասսայական ամբողջ աշխատանքը կենտրոնացնել քաղաքական-տնտեսական հիմնական խնդիրների կատարման վրա: Գյուղական ագիտատորը աշխատում էր բոլորի հետ հավասար, միաժամանակ անցկացնում էր թերթերի կոլեկտիվ ընթերցում, զրույցներ՝ քաղաքական և ագրոտեխնիկական թեմաների շուրջը: Ագիտատորը սոցիալիստական մրցության կազմակերպիչն էր, նա հաշվառման էր ենթարկում մրցության արդյունքները:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի XIV սլենումի որոշմամբ 1943 թ. գարնանացանի աշխատանքներին մասնակցեցին քաղաքներից մեկնած 400 ագիտատոր¹⁷³: Վերջիններս անցկացրեցին սեմինար պարապմունքներ՝ տեղական ագիտատորների համար: Կոնկրետ օգնություն ցույց տրվեց տեղում այս կամ այն թեմայի շուրջ զրույցը հետաքրքիր և բովանդակալից անցկացնելու գործին:

Քաղմասսայական աշխատանքների բարեհաջող կազմակերպման ուղղությամբ ձեռք առած բոլոր միջոցները վճռական դեր խաղացին գարնանացանի անցկացման գործում: Հայկական ՍՍՀ որոշ շրջաններում գարնանացանը

¹⁷³ Նույն տեղում, ց. 32, գ. 11, թ. 26—27:

կատարեցին շատ սեղմ ժամկետում և բարձր որակով: Այսպես, Ստեփանավանի շրջկոմը գարնանացանից 10 օր առաջ դաշտավարական բոլոր բրիգադները ապահովեց ագիտատորներով: Գարնանացանի գործնական աշխատանքների առաջին օրերին ավելի քան 256 ագիտատոր քաղաքական-մասնաշաղկապային աշխատանք ծավալեցին բրիգադներում: Ապրիլ ամսին գյուղական ագիտատորներին համար շրջկոմը կազմակերպեց 19 ղեկուցում, կապված 1943 թ. գարնանացանի անցկացման հետ: Կուշշրջկոմի պրոպագանդիստներն ամեն օր լինում էին կոլտնտեսության ղաշտերում և գործնական օգնություն էին ցույց տալիս ագիտատորներին՝ ագիտացիան ավելի բովանդակալից և գործոն դարձնելու համար:

Էջմիածնի շրջանում կար 432 ագիտատոր: Շրջանում լավագույն ագիտատորի համբավ էին վայելում Մանգասարյանը (Ֆրանգանոցից), Սարգսյանը (Հայթաղից): Շրջանում կազմակերպվել էր 430 դասախոսություն, որին մասնակցել էին ավելի քան 13 հազար կոլտնտեսական¹⁷⁴:

Քաղաքական ագիտացիայի գործում մեծ դեր խաղացին շրջանային թերթերը և ստորին մամուլը՝ պատի թերթերը, «Իլլիչովկաները», ագիտթերթիկները և ցուցադրական ագիտացիայի մյուս ձևերը: Խրախուսելի աշխատանք կատարեց Ախուրյանի «Կոլտնտեսական» շրջանային թերթը: Թերթի խմբագրությունը (խմբագիր՝ Վարդգես Նորյան) պարբերաբար հրատարակում էր ագիտթերթիկներ, հատուկ համարներ, նվիրված առանձին կոլտնտեսությունների և կոլտնտեսականների օրինակելի աշխատանքներին (սահմանափակ տպաքանակով): Շրջանային լավագույն թերթերից էին նաև Հրազդանի՝ «Լենինի դրոշով» և Շահումյանի՝ «Նոր կյանք» թերթերը¹⁷⁵:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, ֆ. 14, ց. 2, գ. 116, թ. 23:

¹⁷⁵ Տե՛ս Վ. Մ. Ամիրբեկյան, Հայաստանի մամուլը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 1971, էջ 157—160:

Հանրապետությունում ազիտացիայի բոլոր միջոցները ուղղված էին սեղմ ժամկետում և առանց կորստի առատ բերք հավաքելու, պետական բոլոր պարտավորությունները ժամանակին կատարելու նպատակի իրականացմանը:

Քաղաքական, տնտեսական և ռազմապաշտպանական միջոցառումների անցկացման գործում տեղական սովետները, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունները դարձան կուսակցական կազմակերպությունների իսկական օգնականները: Ղեկավար ցուցումներ և անհրաժեշտ օգնություն ստանալով կոմունիստական կուսակցության կողմից, լենինյան կոմերիտմիությունը, որը ղեկավարում էր թիկունքի և ռազմաճակատի միլիոնավոր երիտասարդների, պատերազմի տարիներին հանդես եկավ հայրենասիրական շատ ու շատ գործերի նախաձեռնությամբ:

Դեռևս պատերազմի առաջին շրջանում Մ. Ի. Կալինինը Կուլբիշև քաղաքի կոմերիտմիության ակտիվի ժողովում արտաբանած իր ճառում ասել է. «Պետք է հասկանալ, որ պատերազմը խաղալիք չէ, այլ շատ ծանր փորձություն: Պատահական չէ, որ պատերազմում մարդը խակ պատանուց արագորեն վեր է ածվում հասուն մարդու, ռազմիկի... կոմերիտական կազմակերպությունները, ամեն մի կոմերիտական, պետք է իրեն և ողջ երիտասարդությանը նախապատրաստի պատերազմին մասնակցելու, իրեն ներքնապես նախապատրաստի պատերազմի բոլոր դժվարություններն ու թշնամու նենգություններն հաղթահարելու համար»¹⁷⁶: Հետագայում անդրադառնալով գյուղական երիտասարդության հարցերին, Մ. Ի. Կալինինը նշում է, որ կոմերիտմիությունը գյուղում մեծ ուժ է և այն պետք է կազմակերպել: Լավ կազմակերպված կոմերիտմիությունն իր հոսեից կարող է տանել ոչ միայն երիտասարդությանը, այլև մեծահասակներին, կանանց: Նա գրում էր, որ խրամատում գտնվող ռազմիկին պետք է օգնել ամեն ինչով, որպեսզի ռազմիկն ունենա

¹⁷⁶ М. И. Калинин, О коммунистическом воспитании, М., 1947, стр. 108.

էներգիա, կռվելու ցանկութիւնն և առույգ ոգի, պետք է նրան լավ կերակրել, սնել: «Ուրեմն, դուք ունեք երկու հիմնական առաջադրանք,— գրում է նա,— առաջինը ավելի լավ ցանկել, երկրորդը՝ հավաքել հզոր բերք: Դրանում կարտահայտվի ձեր ծառայութիւնը հայրենիքին, ձեր օգնութիւնը ռազմաճակատին, ձեր ամենաէֆեկտիվ մասնակցութիւնը ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում»¹⁷⁷:

Մ. Ի. Կալինինի այս խոսքերը ոգևորեցին մեր երկրի, այդ թիւում Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիութեան անդամներին: Շատ ու շատ կոմերիտականներ կամավոր մեկնեցին ռազմաճակատ և կյանքի գնով պաշտպանեցին մեր հայրենիքը: Պատերազմի միայն առաջին երեք ամսում Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպութիւններից ռազմաճակատ մեկնեցին 20000 կոմերիտականներ, իսկ ամբողջ պատերազմի ընթացքում սովետական բանակի շարքերը համալրեցին 70237 կոմերիտական¹⁷⁸:

Կազմակերպութիւններ կային, որոնք բանակ էին ուղարկել կոմերիտականների 70—80 %-ը: Բնորոշ է Կիրովականի կոմերիտական կազմակերպութեան օրինակը, որն իր 3200 անդամներից 2100-ին ուղարկեց ռազմաճակատ¹⁷⁹: Պատերազմի առաջին և երկրորդ տարում Կիրովականի շրջանի բոլոր կոլտնտեսութիւններում ստեղծվեցին կոմերիտական կազմակերպութիւններ, որոնց լավագույն աշխատանքի շնորհիվ պատերազմի երրորդ տարում կազմակերպութեան անդամների թիվն արդեն գերազանցեց մինչ պատերազմյան թվին, իսկ սկզբնական կազմակերպութիւններն ավելացան 25-ով, նույն պատկերն էր համարյա ՀԼԿԵՄ բոլոր կազմակերպութիւններում: Միայն 1942/1945 թթ. Հա-

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 114:

¹⁷⁸ «Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիութեան պատմութիւն», Ե., 1968, էջ 207:

¹⁷⁹ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 48, ց. 18, գ. 292, թ. 107—108:

յատատանի ԼԿԵՄ շարքերն ընդունվեցին 20000 պատանիներ և աղջիկներ¹⁸⁰։

1942 թ. պատերազմի ահեղ օրերին, երբ գերմանական զավթիչները Կովկասի դարպասների տակ էին, Պաշտպանության ժողովի կարգադրությամբ Հայաստանից 2584 կոմերիտական աղջիկներ ուղարկվեցին հակաօդային պաշտպանության ջոկատները¹⁸¹, դրա հետ միասին ավելի ու ավելի շատ կոմերիտականներ էին ընդգրկվում գյուղատնտեսական աշխատանքներում։ Այսպես, եթե 1942 թ. գյուղատնտեսական աշխատանքներում ընդգրկված էին 23 հազար կոմերիտական, 1944 թ. նրանց թիվը հասավ 29 հազարի, իսկ 1945 թ. նրանք արդեն դարձան 34 հազար, պիոներ-դպրոցականների թիվը նույն ժամանակաշրջանում 70 հազ. հասավ 103 հազ.-ի¹⁸²։ Փոխարինելով ռազմաճակատ մեկնած իրենց հարազատներին և հաղթահարելով պատերազմի հետևանքով առաջացած դժվարությունները, հազարավոր տղաներ ու աղջիկներ տիրապետեցին գյուղատնտեսական մի քանի մասնագիտությունների։ Այսպես, միայն 1943 թ. հանրապետության ՄՏ կայանների համար պատրաստվեցին 7925 երիտասարդ մեխանիզատորներ, որից՝ 355 կոմբայնավար, 442 կալսիչ, 804 մեխանիկ, 24 տրակտորիստ, 59 ավտովարորդ, 14 փականագործ, 24 խառատ և այլն։ Այդ նույն դասընթացները 1944 թ. ավարտեցին 14451 երիտասարդ, իսկ 1945 թ. մեկ ու կես անգամ ավելի¹⁸³։

Տարեցտարի աճում էր երիտասարդական տրակտորային բրիգադների թիվը։ Եթե 1943 թ. դրանցում աշխատում էին 1299 կոմերիտական երիտասարդ, ապա 1944 թ. հանրապետության 1784 տրակտորիստներից 1662-ը կոմերիտական էին։ Եթե 1944 թ. հանրապետությունում կար 54

¹⁸⁰ ՏԵՍ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», էջ 555։

¹⁸¹ ՄԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 48, ց. 18, գ. 416, թ. 2։

¹⁸² Նույն տեղում, թ. 8։

¹⁸³ Նույն տեղում, գ. 292, թ. 130։

երիտասարդական տրակտորային բրիգադ, ապա 1945 թ. նրանց թիվը հասավ 64-ի: Հայաստանում գործում էին նաև գյուղատնտեսական գործիքների հավաքման ու վերանորոգման կոմերիտական-երիտասարդական բրիգադներ, որոնց միջոցով եթե 1943 թ. վերանորոգվեց 34221, ապա 1944 թ.՝ 65700 գյուղատնտեսական գործիք: Բոլոր բրիգադներում կոմերիտականները ցույց էին տալիս գերազանց աշխատանքի օրինակներ: Աշխատանքային բարձր ցուցանիշների հասավ Նոյեմբերյանի շրջանի երիտասարդական-տրակտորային բրիգադը: Կոմերիտական Վարշամ Թումանյանի ղեկավարությամբ տրակտորների վերանորոգումն ավարտվեց ժամկետից երկու ամիս շուտ, իսկ տրակտորային ամբողջ պարկի վերանորոգումն ավարտվեց 1942 թ. դեկտեմբերի 31-ին, որի համար արժանացավ ՍՍՀՄ գյուղատնտեսության մինիստրության փոխանցիկ Կարմիր զրոշին¹⁸⁴:

Մտնելով սոցիալիստական մրցության մեջ եղբայրական Վրաստանի և Ադրբեջանի կոմերիտական կազմակերպությունների հետ, Հայաստանի կոմերիտականները ապահովեցին իրենց ակտիվ մասնակցությունը գյուղատնտեսական աշխատանքներում: 1943 թ. տնտեսական տարում կոլտնտեսություններում և ՄՏ կայաններում աշխատող 25019 կոմերիտականներ միասին վաստակեցին 5650735 աշխօր, միջին թվով յուրաքանչյուրը վաստակելով 225,9 աշխօր¹⁸⁵ աչն ղեկավարում, երբ հանրապետությունում աշխօրերի պարտադիր մինիմումը 120 աշխօր էր:

Հայաստանի կոմերիտականները մեծ աշխատանք էին կատարում գյուղի աշխատավորությանը լենինյան գաղափարներին հաղորդակից դարձնելու ուղղությամբ: Պատերազմի տարիներին Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիության Կենտկոմը իր 7500 ազիտատորների միջոցով ազիտացիոն-մասսայական լայն աշխատանք ծավալեց գյուղա-

¹⁸⁴ Տե՛ս «Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիության պատմություն», էջ 258:

¹⁸⁵ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 48, ց. 12, գ. 310, Թ. 80:

կան շրջաններում: Կոմերիտական ազիտատորները բացի ազիտացիոն աշխատանքից, որպես բրիգադի անդամներ աշխատում էին կոլտնտեսային դաշտերում և անձնական օրինակ ծառայում մյուսների համար: Միայն 1943 թ. Բուհերի 445 կոմերիտական ազիտատորներ վաստակեցին 40090 աշխօր, որը նվիրեցին պաշտպանության ֆոնդին: Այդ գործում հատկապես աչքի ընկան Երեանի պետական համալսարանի և պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանողուհիներ Նուշիկ Մելիքյանը, Կիմա Խաչատուրյանը, Պարզիկ Դովլաթյանը, Գոհար Հակոբյանը, Լենա Ինճիկյանը և շատ ուրիշներ¹⁸⁶: Նրանք պարբերաբար ազիտացիոն-մասսայական աշխատանք էին կատարում բրիգադներում, օգակներում, ֆերմաներում, հրատարակում էին պատի թերթեր, «Իլլիւզիաներ», ինչպես նաև կազմակերպում էին գրական-գեղարվեստական ժամանցներ:

Քաղմասսայական լավագույն աշխատանք էին ծավալում նաև տեղի ազիտատորները: Վարդենիսի (նախկին՝ Բասարգեշար) շրջանում պատերազմի տարիներին կային 235 կոմերիտական ազիտատորներ: Սրանցից օրինակելի պարապմունքներ էին անցկացնում Արամայիս Հայրապետյանը, Վալի Ուղուեր, Իմրան Իբրահիմովը, Կարապետ Սահակյանը և ուրիշներ¹⁸⁷, որոնք իրենց զրույցներով գրավում էին ոչ միայն կոմերիտականներին և երիտասարդներին, այլև մեծահասակներին:

Հայաստանում կոմերիտականները ժրաջան աշխատանք կատարեցին նաև հանքային պարարտանյութերը դաշտ փոխադրելիս: Եթե 1943 թ. նրանք փոխադրեցին ընդամենը 432872 տ պարարտանյութ, ապա 1945 թ. 927040, այսինքն երկու անգամ ավելի:

Գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվությունը բարձրացնելու նպատակով կազմակերպվեցին երիտասար-

¹⁸⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 31, գ. 28, թ. 32—35:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, ֆ. 48, ց. 18, գ. 177, թ. 1:

դական-կոմերիտական բարձր բերքի օղակներ: 1943 թ. Հայաստանում կար ալյուրի 775 օղակ, որտեղ ընդգրկված էին 8410 կոմերիտականներ ու երիտասարդներ, իսկ հետագայում, 1945 թ. ալյուր օղակների թիվը հասավ 1648-ի, իսկ նրանցում ընդգրկվածների թիվը՝ շուրջ 15000-ի¹⁸⁸:

Բարձր բերքի երիտասարդական-կոմերիտական օղակներից առավել աչքի ընկան Թալինի շրջանի Աշնակ գյուղի երիտասարդական օղակը, որը 12 ց. փոխարեն հեկտարից ստացավ 33 ց. հացահատիկ, ինչպես նաև Արթիկի շրջանի Սպանդարյան (նախկին՝ Ղուլիջա) և Գորիսի շրջանի Գորիս գյուղերի երիտասարդական օղակները: 1943 թ. բերքահավաքի աշխատանքներին կոմերիտականների ու երիտասարդների ակտիվ մասնակցությունն ապահովելու համար Աշտարակի շրջանի ԼԿՍՄ կազմակերպությունը և Արթիկի շրջանի Գետափ գյուղի կազմակերպությունը արժանացան ՀամԿԵՄ Կենտկոմի պատվոգրի, իսկ Թալինի շրջանի Զիթհանքով գյուղի և Ստեփանավանի շրջանի կոմերիտական կազմակերպությունները շահեցին ՀամԿԵՄ Կենտկոմի փոխանցիկ Կարմիր դրոշմ: ՀամԿԵՄ Կենտկոմի բարձր գնահատականին արժանացան Հայաստանի կանանց տրակտորային բրիգադները և նրանց անդամները:

Կոմերիտական կազմակերպությունները գլխավորում էին նաև պիոներական կազմակերպությունների աշխատանքները: Նրանք գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ ընդգրկեցին ինչպես գյուղի, այնպես էլ քաղաքի մեծ թվով պիոներ-գպրոցականներին: Եթե 1942 թ. ամառային արձակուրդների ընթացքում գյուղատնտեսական աշխատանքներում ամբողջ Հայաստանում ընդգրկված էին 70 հազ. պիոներ-գպրոցականներ, ապա 1943 թ. նրանց թիվը հասավ 99672-ի¹⁸⁹: Գյուղական երիտասարդության գլխավորությամբ պիոներ-գպրոցականներն աշխատում էին մեծ խանդավառությամբ:

¹⁸⁸ ՀՊՊ կարգիների արխիվ, ֆ. 259, գ. 1, թ. 12:

¹⁸⁹ Նույն տեղում:

Կոմերիտական կազմակերպությունները, գյուղական երիտասարդությունը և աշխատող կանայք դարձել էին կոլ տնտեսային արտադրության հիմնական և վճռական ուժը:

Քշնամու վերջնական ջախջախման համար անհրաժեշտ էր սովետական ժողովրդի և նրա բանակի հոգևոր ու նյութական ուժերի ավելի մեծ լարում: Պատերազմի III էտապում պահանջվում էր էլ ավելի ուժեղացնել մեր կուսակցության գաղափարական աշխատանքը, հաղթահարել նոր պայմանների հետ կապված բոլոր դժվարությունները: Բացառիկ մեծ նշանակություն ունեւր քաղմասսայական աշխատանքը թշնամու կողմից զավթված վայրերից աղատագրված բնակչության և Գերմանիայից վերադարձած սովետական քաղաքացիների շրջաններում: Մարտական գործողությունները Հայրենիքի սահմաններից դուրս մղվելուց հետո զինվորների շրջանում տարվող կուսակցական-քաղաքական աշխատանքների հիմքում դրվեցին նորանոր խնդիրներ:

1944 թ. սկսվեց եվրոպական մի շարք երկրների (Չեխոսլովակիա, Հունգարիա, Ռումինիա, Բուլղարիա և այլն) աղատագրումը գերմանական Ֆաշիզմի լծից: Աղատագրված ժողովուրդները հնարավորություն ստացան լուծելու իրենց երկրների հասարակական և պետական կառուցվածքի հարցերը: Այդ ժողովուրդները լավ գիտեին, թե ինչ է կապիտալիզմը, բայց նրանք չգիտեին ճշմարտությունը սոցիալիստական պետության՝ մեր երկրի մասին: Տարիներ շարունակ ամբողջ աշխարհի բուրժուազիան զրպարտում էր մեր հայրենիքին, վարկաբեկում նրա նվաճումները, համառորեն այնդում ՍՍՀՄ-ի տնտեսական թուլության և սովետական մարդկանց բարոյաքաղաքական ցածր մակարդակի մասին: Երբ Ֆաշիստական գերմանիայի և նրա արբանյակների դեմ մղած պայքարը բացահայտեց Սովետական Միության հզորությունը, միլիոնավոր մարդիկ փոխեցին իրենց պատկերացումները սոցիալիստական պետության մասին: Նրանց մոտ ցանկություն առաջացավ ավելի մոտիկից ծանոթանալ սովետական կարգերին, մեր ժողովրդի կյանքին, նրա գաղափարախոսությանը, մշակույթին: Այդ հարցում

առանձնապես մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին այն երկրների ժողովուրդները, որտեղ սովետական բանակը մղում էր մարտական գործողություններ: Անհրաժեշտ էր օգնել իմանալու ճշմարտությունը սոցիալիզմի մասին, նրա գերադանցությունը կապիտալիզմի նկատմամբ: Դա Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության պարտքն էր: Եվ այն նա պատվով կատարեց:

Պատերազմի վերջին տարում կուսակցությունն իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց՝ զբաղվել կուսակցության յուրաքանչյուր անդամի գաղափարաքաղաքական մակարդակի բարձրացման խնդրով: Դա շատ կարևոր էր, քանի որ կոմունիստների մեծ մասը կուսակցության շարքերն էին անցել պատերազմի տարիներին և հնարավորություն չէին ունեցել պատերազմի ծանր օրերին ձեռք բերելու տեսական անհրաժեշտ գիտելիքներ: Միայն 1944 թ. կուսակցության շարքերն էին ընդունվել որպես անդամ 1.125 հազար և որպես թեկնածու՝ 1.336 հազար մարդ¹⁹⁰: Այդ թվում՝ Հայաստանում որպես անդամ՝ 3710 և թեկնածու՝ 2699¹⁹¹:

1944—1945 թթ. ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը բազմիցս անդրադարձավ գաղափարական աշխատանքների հարցերին, ստուգեց մի շարք մարզերում և հանրապետություններում գաղափարական աշխատանքի դրվածքը և համապատասխան որոշումներ ընդունեց այդ ուղղությամբ: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը իր մի շարք պլենումներում (14, 16, 19, 20 և 21-րդ) անդրադարձավ հանրապետությունում և նրա առանձին շրջաններում քաղմասսայական և գաղափարական աշխատանքների դրվածքի հարցերին: Օրինակ՝ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմում քննարկվեցին. «Գյուղում տարվող քաղ-մասսայական աշխատանքների վիճակը՝ կապված 1945 թ. գարնանացանի նախապատրաստման հետ», «Ագիտ-մասսայական աշխատանքների դրվածքը Իջևանի շրջանում բերքահավաքի և գյուղա-

190 «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг.», (Краткая история), М., 1967, стр. 444.

191 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 12, թ. 32:.

տնտեսական մթերքների մթերատվության ժամանակ» և նրման հարցեր¹⁹²։ Քաղմասսայական աշխատանքների վիճակի հետ կապված հարցեր քննարկեցին նաև շրջանային կոմիտեները։ Ստեփանավանի շրջկոմը 1945 թ. ապրիլին լսեց քաղմասսայական աշխատանքների վիճակը շրջանի Յաղդան, Կողես և Լորիբերդ կոլտնտեսություններում¹⁹³։ Այդ բոլոր քննարկումների արդյունքն այն հղավ, որ քաղաքներում ու գյուղերում առավել լուրջ ուշադրություն դարձվեց մարքսլենինյան տեսության ուսումնասիրությանը, որի հիմնական ձևը ինքնուրույն ուսումնասիրությունն էր։ Ամենուրեք ընդարձակվեց նաև քաղդպրոցների և խմբակների ցանցը։ Այդ ամենին զուգընթաց կարգացվեցին դասախոսություններ, ղեկուցումներ, անցկացվեցին սեմինարներ ու կոնսուլտացիաներ։ Գյուղական կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններին կից ստեղծվեցին շրջանային կուսակցական զբաղրոցներ և քաղդպրոցներ, որոնցում ընդգրկվածների թիվը երկրում հասավ շուրջ կես միլիոն մարդու։

Մեծ և պատասխանատու խնդիրներ դրվեցին գյուղական, կուսակցական և տեղական կազմակերպությունների առաջ։ Բերքահավաքի հաջող անցկացումը ստացավ ռազմատնտեսական կարևոր նշանակություն։ Սովետական մարտիկների՝ ռազմաճակատում ունեցած հաղթանակներով ոգևորված, կոլտնտեսային դաշտերում աշխատանքը ընթանում էր եռակի, քառակի լարված մթնոլորտում։ Կոլտնտեսականները դաշտ էին դուրս գալիս ավելի կազմակերպված և մեկ միասնական ու նվիրական ձգտումով՝ արագ և անկորուստ հավաքել հաղթանակի բերքը և բարձրորակ հացահատիկ հանձնել պետությանը։ Թիկունքի հաջողություններն իրենց հերթին օժանդակում էին հաղթանակի գործին։ Սակայն պետք է նշել, որ հանրապետության առանձին շրջանների կուսակցական կազմակերպությունները բարեխղճորեն չէին կատարում իրենց պարտավորությունները։ Այսպես,

¹⁹² Նույն տեղում, ց. 34, գ. 30, 35, թ. 34, 48։

¹⁹³ Նույն տեղում, ֆ. 13, ց. 3, գ. 72, թ. 58։

Դիլիջանի կուսընթացումն անհրաժեշտ ուշադրություն չէր դարձընում ազիտմասսայական աշխատանքներին: Կենտկոմի ստուգումները ցույց տվեցին, որ Դիլիջանի կուսընթացումի ազիտպրոպագանդայի բաժինը չէր հետաքրքրվում կոլտնտեսություններում տարվող բազաբական աշխատանքներով: Շրջանի Գոշ գյուղի կուսակազմակերպությանը կից գործող երկու քաղխմբակները վաղուց դադարել էին գործելուց, իսկ Շամախյան գյուղի կոլտնտեսության կուսակազմակերպության 20 անդամներից 10-ը անգրագետ էին և միայն չորսն էին լրագրի ստանում: Շրջանում նկատվում էր կադրերի հոսունություն: Միայն 1943—44 թթ. փոխվել էին շրջանի 12 կոլտնտեսությունների, 8 գյուղատվետների նախագահները, 25 ֆերմաների 15 վարիչները և 44 սկզբնական կազմակերպություններից 40-ի քարտուղարները¹⁹⁴: Եվ ցավալին այն էր, որ աշխատանքի մեջ ընդգրկվել էին գործին միանգամայն անտեղյակ մարդիկ: Նման հանգամանքը բացասաբար էր ազդել կոլտնտեսային աշխատանքների վրա, որի հետևանքով իշել էին գյուղատնտեսական աշխատանքների ցուցանիշները:

Համեմատաբար հաջող էին ընթանում կուսակցական, հատկապես ազիտմասսայական աշխատանքները Ստեփանավանի և Մարտունու շրջաններում: Ստեփանավանի շրջանում մարքս-լենինյան ուսմունքն ինքնուրույն ուսումնասիրում էին 638, իսկ խմբակային կարգով՝ 1044 մարդ: Այստեղ միայն 1945 թ. հունվար ամսին կարգացվել էր 41 ղեկուցում-դասախոսություն, կազմակերպվել էր 69 խմբակային և անհատական կոնսուլտացիա, 37 տեսական կոնֆերանս և Կենտկոմի դասախոսների կողմից կարգացվել էր 6 դասախոսություն¹⁹⁵:

Օրինակելի ձևով էին կազմակերպված ազիտմասսայական աշխատանքները Մարտունու կուսընթացումի սկզբնական

194 Նույն տեղում, ց. 36, գ. 31, թ. 95:

195 Նույն տեղում, ֆ. 13, ց. 3, գ. 86, թ. 1—2:

կազմակերպությունների կողմից: Նրանց ղեկավարությամբ կազմակերպված սոցիալիստական մրցությունում հաղթող հանդիսացան Վարդենիկ (նախկին՝ Ն. Գյոզալդարա) գյուղի կոլտնտեսականները, իսկ միմյանց հետ մրցող Արծվանիստ (նախկին՝ Ն. Ալիջալա) և Ծովինար գյուղերի կոլտնտեսությունները հասան բերքատվության բարձր ցուցանիշների և աշխօրին բաժանեցին 2,5—4 կգ հացահատիկ¹⁹⁶: Մարտունու կուշրջկոմի դասախոսական խումբը շրջանի աշխատավորների համար կարդացել էր 205 զեկուցում և դասախոսություն, որին մասնակցել էին 25080 մարդ: Շրջկոմի բյուրոյի որոշմամբ ակտիվի միջոցով կարդացվեց 227 զեկուցում, որին մասնակցեցին 50512 մարդ: Կենտկոմի ուղարկած դասախոսները կարդացին 11 դասախոսություն, որոնց մասնակցեցին 1532 մարդ: Շրջանի կոմունիստների և կոմերիտականների զաղափարական-քաղաքական մակարդակը բարձրացնելու նպատակով կուսկազմակերպություններին կից գործում էին 31 խմբակ, որին մասնակցում էին 511 մարդ¹⁹⁷:

Լավ հիմքերի վրա էր դրված ագիտացիոն-մասսայական աշխատանքը նաև Հրազդանի շրջանում: Այստեղ կուշրջկոմն ամեն տարի ժամանակին վերանայում ու ընտրում էր իր ագիտ-կոլեկտիվի կազմը: Շրջանն ուներ 37 ագիտկոլեկտիվներ, որոնցում կար 398 ագիտատոր: Վերջիններս սխտեմատիկ կերպով բոլշևիկյան բոցավառ խոսքը հասցնում էին գյուղի աշխատավորներին և նրանց հաղորդակից դարձնում օրվա հուզող հարցերին:

Հայրենական պատերազմի տարիներին գյուղական վայրերում կարդացվել են զեկուցումներ հետևյալ թեմաներով. «ՍՍՀՄ բանվոր դասակարգի, կոլտնտեսային գյուղացիության և սովետական ինտելիգենցիայի աշխատանքային սխրագործությունները Հայրենական պատերազմի օրերին», «Լենինը սոցիալիստական հայրենիքի մասին», «Երկրորդ համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը և

196 Նույն տեղում, ֆ. 29, ց. 4, գ. 202, թ. 5—9:

197 Նույն տեղում, գ. 201, թ. 27—28:

ՍՍՀՄ-ի միջազգային դրուժյունը», «Կարմիր բանակի մարտական գործողությունները և ՍՍՀՄ-ի միջազգային դրուժյունը», «Լենինը պետության մասին» և այլն:

* * *

Ինչպես ռազմաճակատում, այնպես էլ թիկունքում առաջին բոցաշունչ պրոպագանդիստ ու ագիտատորը համարվում էր մամուլը: Բոլշևիկյան զաղափարախոսության այդ ճշմարտացի արտահայտիչն իր էջերում արտացոլելով սովետական բազմազգ ժողովուրդների իղձերն ու ձգտումները, ոգեկոչում էր նրանց աշխատանքային ու մարտակոչ սխրանքների: Մամուլի կենտրոնական օրգանները՝ «Պրավդա» թերթը, «Իզվեստիա», «Կրասնայա ղվեզդա», «Կոմսոմոլսկայա պրավդա», «Բոլշևիկ» (հետագայում՝ «Կոմունիստ») և այլ պարբերականներ պատերազմի ահեղ օրերին բազմակողմանիորեն լուսաբանում էին թիկունքի և ռազմաճակատի կյանքը, պատվով կատարելով կոլեկտիվ ագիտատորի, կուլեկտիվ պրոպագանդիստի, կոլեկտիվ կազմակերպչի իրենց դերն ու կոչումը:

Հայաստանում նույնպես մեծ դեր ու նշանակություն ունեցան ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի օրգան «Սովետական Հայաստան», «Կոմունիստ» (ռուսերեն) և այլ թերթեր ու ամսագրեր: Կենտրոնական հաղորդագրություններից բացի մեր հանրապետության աշխատավորներին և ռազմաճակատում գտնվող հայ ռազմիկներին մամուլն ամեն օր տեղյակ էր պահում պատերազմի բնթացքին, ահեղ մարտերում աչքի ընկած հերոսների սխրագործություններին, միաժամանակ անդրադառնալով նաև հայ ժողովրդի դարավոր պատմության հերոսական դրվագներին՝ նրա զավակներին ոգևորելու նպատակով:

Գաղափարադաստիարակչական աշխատանքներում կուսակցության ակտիվ օգնականներն էին մեր հանրապետության գիտնականներն ու դասախոսները, գրողներն ու արվեստագետները, նրանք իրենց ստեղծագործություններում բացահայտում էին ռազմաճակատի և թիկունքի հերոսների

սխրանքները և այդ օրինակով դաստիարակում մշուսներին: Ճաշիզմի դեմ մղվող պայքարում մեծ նշանակություն ունեւ հաւ անցյալի առաջավոր զրականության և արվեստի ու հայրենասիրական ավանդույթների պրոպագանդումը: Այդ տեսակետից, ժամանակին իրենց կարևոր դերը կատարեցին Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք», Ստեփան Զորյանի «Պապ թագավոր» պատմավեպերը և Ն. Զարյանի «Արա Գեղեցիկ» դրամատիկական պոեմը: Հայ գրողները ստեղծեցին ջերմ հայրենասիրությամբ և օտար նվաճողների նկատմամբ խոր ատելությամբ լցված վեպեր, որոնք իրենց պատմական բովանդակությամբ արձագանքեցին սովետական ժողովրդի մղած հերոսական պայքարին:

Պատերազմի տարիներին ղգալի հաջողությունների հասան թատրոնն ու կինոն: Պատերազմի երրորդ էտապում մեր կուսակցությունն ու կառավարությունը նոր միջոցառումներ մշակեցին գյուղի աշխատավորների կուլտուրական սպասարկման համար: Այսպես, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1944 թ. մարտի 27-ին բյուրոյի նիստում նշվեցին միջոցառումներ գյուղական բնակչության շրջանում կինոմատակարարումը լավացնելու վերաբերյալ: Առաջարկվեց Հայաստանի կինոֆիկացիայի վարչությանը՝ ընդարձակել կինոյի ցանցը հանրապետության շրջաններում, հասցնելով այն 80-ի և կարճատե դասընթացներում պատրաստել 45 կինո մեխանիկ¹⁹⁸:

Հայ կինոն պատերազմի տարիներին մի քանի կարճամետրաժ գեղարվեստական հայրենասիրական ֆիլմերի արտադրությունից հետո թողարկեց «Դավիթ Բեկ» գեղարվեստական լիամետրաժ ֆիլմը: Այդ կապակցությամբ «Պրավդա» թերթը գրեց. «Դավիթ Բեկ» ֆիլմը ոգևորությամբ կլցնի հայի սիրտը, ինչպես նաև ռուսի, ուկրաինացու սիրտը, սովետական ամեն մի քաղաքացու սիրտը, իր խոր հուզականությամբ, հայրենիքի սիրով և ատելությամբ դեպի զավթիչները¹⁹⁹: Դավիթ Բեկի անզուգական դերակատարը՝ Հրաչյա Ներսիսյանը պարզևատրվեց Լենինի շքանշանով:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 33, դ. 32, թ. 30—31:

¹⁹⁹ «Правда», 18 февраля 1944 г.

Հայրենասիրական բուռն ոգևորություն, ստեղծագործական ուժերի հսկայական լարում ապրեցին հանրապետության գիտնականներն ու արվեստի գործիչները: Նրանք հաճախ շրջում էին շրջանները, գյուղերը, կոլտնտեսությունները, հանդես գալիս ներկայացումներով, համերգներով, անցկացնում հանդիպումներ, զրույցներ, կարդում էին զեկուցումներ, դասախոսություններ: Իրենց շեֆական աշխատանքները մեծ սիրով էին կատարում գրողներ Դ. Դեմիրճյանը, Մ. Արազին, Ն. Զարյանը, պրոֆեսոր Աբ. Հովհաննիսյանը, պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Ռշտունին, դերասաններ Մ. Մանվելյանը, Վ. Վարդանյանը: Այդ գործի մեծ էնտուզիաստն էր ժողովրդական դերասանուհի Արուս Ոսկանյանը, որի փայլուն դերակատարումները հարյուրավոր բանակայինների և կոլտնտեսականների նամակ-գովասանքի նյութ են դարձել: Շեֆական աշխատանքներում իրենց ջանասիրությամբ աչքի ընկան Հայաստանի երգի-պարի անսամբլը և Հայֆիլհարմոնիայի կոլեկտիվը:

Գաղափարական-քաղաքական այս մեծ ու բազմակողմանի աշխատանքը, որ գլխավորում էր կոմունիստական կուսակցությունը, օգնում էր սովետական մարդկանց ավելի խոր և բազմակողմանիորեն ըմբռնելու պատերազմական տարիներին տեղի ունեցող իրադարձությունները:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՏՆՏԵՍԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄՐՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՎԱԼՈՒՄԸ

Սոցիալիստական մրցությունը սովետական հասարակության զարգացման օրինաչափությունն է, որի ծագումը սերտորեն կապված է սոցիալիստական արտադրական հարաբերությունների ստեղծման հետ: Այն սոցիալիստական էկոնոմիկայի առաջարժիչ ուժն է, սոցիալիզմի ու կոմունիզմի կառուցման հիմնական եղանակը:

Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը իրենց առջև դրված խնդիրները իրականացնում են ժողովրդական լայն մասսաների ստեղծագործական ինքնագործունեության, աշխատանքային նոր թափի ու խանգավառության շնորհիվ: Դրա հետևանքով աշխատավորների ստեղծագործական ակտիվությունը ծնում է սոցիալիստական մրցության նորանոր ձևեր: Մեր հրկրում մրցությունը սկսվեց կոմունիստական շաբաթօրյակների, ապա սոցիալիստական մրցության և հարվածայնության, ստախանովյան շարժման, իսկ հետագայում՝ կոմունիստական աշխատանքի բրիգադների ձևերով:

Հայրենական պատերազմի տարիներին սոցիալիստական մրցությունն իր բազմապիսի ձևերով ընդգրկեց ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերը, ստանալով ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական ու քաղաքական կարևոր դեր ու նշանակություն: Եթե 1941 թ. չորրորդ եռամ-

սլակում մրցությունն առաջ բերեց 200-ականների շարժումը, ապա 1942 թ. առաջին եռամսյակը նշանավորվեց մի քանի մասնագիտությունների տիրապետման, կոմերիտական ճակատային բրիգադների, կանանց տրակտորային բրիգադների ստեղծման շարժմամբ:

Դեռևս քաղաքացիական պատերազմների տարիներին Վ. Ի. Լենինը ասել է. «Դրությունը չափազանց ծանր է, բայց մենք չենք հուսահատվում, որովհետև գիտենք, որ ամեն անգամ, երբ դժվար դրություն է ստեղծվում Սովետական հանրապետության համար, բանվորները բաջուկյան հրաշքներ են ցուցաբերում, իրենց օրինակով բաջալերում և ոգևորում են զորքին ու նրանց առաջնորդում դեպի նոր հաղթանակներ»¹: Եվ իրոք, Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Սովետական Միության բանվոր դասակարգն ու աշխատավոր գյուղացիությունը կատարեցին աշխատանքային հրաշքներ, ցուցաբերելով հոգու արիություն, կամքի ուժեղություն, ֆիզիկական ու բարոյական ամենաբարձր լարում:

Սոցիալիստական մրցությունն ամբողջովին համակեց նաև կոլտնտեսային գյուղացիությանը, որը խորապես գիտակցում էր այն մեծ պատասխանատվությունը, որ դրել էր իր վրա հայրենիքը՝ բանակին ու բնակչությանը պարենամթերք, իսկ արդյունաբերությանը՝ հումք մատակարարելու գործում: Սովետական գյուղացիությունը համոզված էր, որ մրցության մեջ առաջավոր լինել, նշանակում է ակտիվորեն աջակցել բանակին: Այդ իսկ պատճառով մրցության մեջ մտան ոչ միայն անհատ կոլտնտեսականներ, օգակներ ու բրիգադներ, այլև կոլտնտեսություններ ու շրջաններ, երկրամասեր ու հանրապետություններ, թիկունքը՝ ռազմաճակատի հետ:

Ամենուրեք մրցության ղեկավարները տվյալ շրջանի կուսակցության շրջկոմներն էին ու շրջանային տեղական Սովետների գործկոմները: Մեծ թափով ծավալվեց մրցու-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 64:

թյունը 1941 թ. բերքահավաքի ժամանակ: Այդ մրցության շնորհիվ էր, որ Հայաստանում հացահատիկի բերքահավաքն ավարտվեց 20 օր ավելի շուտ, քան 1940 թվականին: Հայաստանում մրցում էին բոլոր շրջաններն անխտիր. Արտաշատի շրջանը՝ էջմիածնի, Հոկտեմբերյանը՝ Արտաշատի, Գորիսը՝ Սիսիանի, Ստեփանավանը՝ Կիրովականի հետ և այլն: Միանալով Կուլբիշևի մարզի Բալշի-Ռակովսկի ՄՏ կայանի կոլեկտիվի ղեկավարին և մտնելով Համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ, Կիրովականի ՄՏԿ-ն իր 1942 թ. արտադրական պլանը կատարեց 124,4 % -ով և տնտեսեց 3836 կգ վառելանյութ: Նրա № 1 բրիգադը (բրիգադիւր՝ Հ. Այվազյան) պլանով նախատեսված 404 հա-ի փոխարեն կատարեց 580 հա վարուցանք, տալով 1039 կգ վառելանյութի խնայողություն: № 2 բրիգադը (բրիգադիւր՝ Ա. Պետրոսյան) տնտեսեց 2166 կգ վառելանյութ, իսկ № 3 բրիգադը (բրիգադիւր՝ Կ. Մարգարյան) պլանը գերակատարեց 70 % -ով և տնտեսեց 631 կգ վառելանյութ²:

Հանրապետության լավագույն կոմբայնավարներից էր Հրազդանի շրջանի Բջնի գյուղի կոմբայնավար Հայկարամ Գալստյանը, որը 1942 թ. հնձել էր 303 հա հացահատիկ և սիստեմատիկ կերպով տնտեսել վառելանյութը:

Պատերազմի ընթացքում առաջին զարնանացանը հաջող անցկացնելու գործում իր կարևոր դերը խաղաց Ալթայան երկրամասի Շիպունովսկի շրջանի կոլտնտեսականների և ՄՏ կայանի աշխատողների նամակ-կոչը: Շիպունովցիները իրենց կոչում գրում էին. «Մեր արևելյան մարզերը այժմ դարձել են հացահատիկի և գյուղատնտեսական մյուս բոլոր մթերքների արտադրության հիմնական բաղան: Մեզ վրա է հիմնվում Կարմիր բանակի թիկունքը: Պատրաստվելով զարնանացանի, մենք արշավ ենք հայտարարել ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունն ու ժեղացնելու, մեր բոլոր ներտնտեսական ռեզերվները հայտնաբերելու և օգտագործե-

² Տե՛ս «Սոցալիզմ», 7 հունիսի 1942 թ.:

լու, դաշտերի բերքատուլթյունը և անասնաբուծութեան մթերատուլթյունը բարձրացնելու համար»։ Ապա դիմելով մեր երկրի մյուս կոլտնտեսութեաններին, մրցութեան նախաձեռնողները կոչ էին անում՝ «եկտ բարձրացրեք աշխատանքային կարգապահութիւնը, դաշտային աշխատանքների մեջ ներգրավեցեք ամբողջ աշխատունակ բնակչութեանը։ Պատերազմի ժամանակ յուրաքանչյուր մարդու պետք է տալ աշխատանքային լրիւ բեռնավորում։ Լողը, ձրիակերը կոլտնտեսութեանում այս ահեղ օրերին՝ թշնամու ուղղակի աջակիցն է»³։

Շիպունովցիների կոչն իր դերը խաղաց նաև Հայաստանի կոլտնտեսականների շրջանում։ Այդ օրերին սոցիալիստական մրցութեան պայմանագիր կնքվեց Արտաշատի և էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի և Մասիսի (նախկին՝ Զանգիբասար) շրջանների կոլտնտեսութեանների միջև։ Մտնելով սոցիալիստական մրցութեան մեջ, նրանք պարտավորվեցին 1942 թ. գյուղատնտեսական տարին փակել բարձր ցուցանիշներով։ Երեք ամիս հետո, երբ ստուգվեց Հոկտեմբերյան-Մասիս մրցութեան ծավալման ընթացքը, պարզվեց, որ որոշ գյուղերում դեռևս կան թերութեաններ բերքի աճեցման, բերքահավաքի և ընդհանուր կարգապահութեան բարձրացման ուղղութեամբ։ Երկու շրջանների ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւնը նշելով տեղ գտած թերութեանները, կոնկրետ միջոցառումներ մշակեց 1942 թ. բարձր բերք ստանալու համար։

1942 թ. մարտին, կանանց միջազգային օրվա առթիւ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը հրապարակեց որոշում, որտեղ ասված է. «Կոլխոզնիկուհիներ, ՄՏ կայաններում և սովխոզներում աշխատող կանայք, Դո՛ւք եք վճռում առաջիկա գյուղատնտեսական տարվա հաջողութիւնը։ Դաշտերում կատարված ձեր աշխատանքից է կախված թիկունքի ու ռազմաճակատի ապահովումը հացով, մսով, բանջարեղենով։ Հիշեցեք, որ զարնանացանի կամպանիայի հաջող անցկա-

3 «Սովետական Հայաստան», 15 փետրվարի 1942 թ.։

ցումը հավասար է ռազմաճակատում տարած խոշոր հաղթություն»⁴։ Կենտկոմի այդ մարտական կոչը ջերմ արձագանք գտավ սովետական հայրենասեր կանանց մեջ։ Օրջոնիկիձեի երկրամասի առաջավոր տրակտորիստուհիները մի ղիմումով առաջարկեցին կազմակերպել տրակտորիստուհիների համամիութենական սոցիալիստական մրցույթուն։ Ներանք պարտավորվեցին աշխատել այնպես, որպեսզի ետ շման ռազմաճակատի հերոսներին։

Ինչպես Կենտկոմի 1942 թ. Մարտյան պլենումի որոշումը, այնպես էլ Օրջոնիկիձեի երկրամասի տրակտորիստուհիների հայրենասիրական նախաձեռնությունը մեծ խանդավառությամբ առաջ բերեցին Հայաստանի կանանց շրջանում։ Նրանք մտնելով սոցիալիստական մրցույթյան մեջ, կոնկրետ պաբտավորություններ ստանձնեցին՝ պայքար ծավալելու գյուղատնտեսական տեխնիկային տիրապետելու համար։ Կիրովականի ՄՏ կայանի տրակտորիստուհի Թագուհի Դարբինյանը 1941 թ. կատարել էր 2600 հա աշխատանք։ Մտնելով համամիութենական սոցիալիստական մրցույթյան մեջ, նա պարտավորվեց 1942 թ. յուրաքանչյուր օր մեկ հերթափոխում վարել 3 հա տարածություն և ամեն մի հեկտարից խնայել 2 կգ վառելանյութ։ Իսկ Թալինի շրջանի ՄՏ կայանի տրակտորիստուհի խամրիկ Վարդանյանը ժամկետից վաղ ավարտեց իր տրակտորի նորոգումը, 10 %-ով կրճատեց նախատեսված ծախսերը և 5 %-ով խնայեց վառելանյութը։

Սոցիալիստական մրցույթյունն ավելի լայնորեն ծավալվեց և նախամայիսյան օրերին դարձավ մասսայական։ Այդ առթիվ «Պրավդա»-ն գրում էր. Նոյեմբերյանի շրջանի Դեբետաշեն (նախկին՝ Լամբալու), Վերին և Ներքին Քյորփու գյուղերի կոլտնտեսականները ժամկետից շուտ ավարտել են հացահատիկային կուլտուրաների ցանքը և պատրաստվում են բանջարեղենի ու տեխնիկական կուլտուրաների ցանքին։ Նոյեմբերյանի ՄՏ կայանում 16 տրակտորիստներից 12-ը կանայք են, որոնք եկել են փոխարինելու իրենց ամուսիններ-

⁴ «Սովետական Հայաստան», 8 մարտի 1942 թ.։

րին ու եղբայրներին: Յանքի առաջին օրերին, չնայած կադրերի երիտասարդ լինելուն, ոչ մի տրակտոր պարապուրդ չունեցավ: Մայր և 15-ամյա որդի Չոբանյանները, աշխատելով մի տրակտորի վրա, կատարել են զգալիորեն ավելի շատ վար, քան նախատեսված էր սլանով, տնտեսելով մեծ քանակությամբ վառելանյութ⁵:

Շուկտեմբերյանի ՄՏ կայանի տրակտորիստուհի Շուշիկ Ոսկանյանը մտնելով Համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ, ցույց տվեց, թե ինչպես պետք է պայքարել ու հաղթող դուրս գալ մրցույթից: Վերջացնելով գարնանացանի աշխատանքները, Շուշիկն օրինական հպարտությամբ իր տետրում արձանագրում է. «Տրակտորս 63 հա փոխարեն վարեց 93 հա և խնայեց 200 կգ վառելանյութ»: Գվարդիայի կրտսեր քաղղեկ Բոբկովը «Կոմսոմոլսկայա պրավդա»-ի էջերում կարգալով Շուշիկի աշխատանքի մասին, նրան ուղարկեց հետևյալ նամակը. «Հեռավոր թանկագին հայ աղջիկ Շուշիկ. ես չգիտեմ ձեր լեզուն, ես երբեք չեմ տեսել քեզ և դու էլ ինձ չես ճանաչում: Գիտեմ, որ դու կոմերիտուհի ես, որ մարտական տրակտորի ղեկի առաջ նստած, դու բոլոր ուժերդ նվիրում ես ռազմաճակատին օգնելու համար, կարմիր բանակի հետ միասին ձեռք-ձեռքի տված թըշնամուն ջախջախելու համար:

Մենք՝ կարմիր բանակի մարտիկներս, որ զենքը ձեռքներիս կռվում ենք ռազմաճակատում, հպարտ ենք քեզ նման աղջիկներով, որոնք թիկունքում աղնվորեն աշխատում են Հայրենիքի բարօրության համար:

Շուշիկ, թույլ տուր քեզ շնորհավորել ճակատային գարնան առաջավորների տախտակին բարձրացվելու համար: Յանկանում եմ քեզ էլ ավելի մեծ հաջողություններ»⁶:

Ախուրյանի շրջանի Ղարիբջանյանի ՄՏ կայանի երիտասարդական տրակտորային բրիգադը Պարույր Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ սլանով նախատեսված 306 հա

5 «Правда», 9 апреля 1942 г.

6 «Սովետական Հայաստան», 30 հունիսի 1942 թ.:

գարնանավարի փոխարեն հերկեց 510 հա, պլանը կատարեց 140 %-ով, տնտեսեց 1493 կգ վառելանյութ⁷ և ՀԼԿՄ կենտկոմի կողմից 1944 թ. հուլիսին ներկայացվեց երիտասարդական արակատորային բրիգադների մրցման մեջ հաղթող ճանաչված մասնակիցների երրորդ կարգի մրցանակի: Այդ նույն մրցման մասնակիցներից առաջին կարգի մրցանակի արժանացավ Կիրովականի ՄՏ կայանի երիտասարդական բրիգադը (բրիգադիր՝ Հարություն Համբարյան), երկրորդ կարգի մրցանակի արժանացավ Սպիտակի ՄՏԿ-ի երիտասարդական բրիգադը (բրիգադիր՝ Անդրանիկ Խառատյան):

Պատերազմի տարիներին Հոկտեմբերյանի շրջանի ՄՏ կայանը Հայաստանի այն կայաններից էր, որ մրցույթից միշտ հաղթող էր դուրս գալիս: Կայանի ղիրեկտոր Գևորգ Սուբիասյանը լավագույն կազմակերպիչ էր և տնտեսավար: Նա կարողացավ կարճ ժամանակում կայանի աշխատանքները վերակառուցել պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Կայանի լավագույն արակատորիստներն ու ինժեներներն իրենց անմիջական պարտավորություններից բացի յուրացրին ռազմական տեխնիկական և սկսեցին իրենց արհեստանոցում նորոգել վնասված տանկեր, զենքի այլ տեսակներ: Հոկտեմբերյանի ՄՏ կայանի բոլոր բրիգադներն իրենց պլանները կատարում էին 120 և ավելի տոկոսով: Տրակտորիստ Հ. Սիմոնյանը նախատեսված 122 հա-ի փոխարեն միշտ կատարում էր 400 հա ավելի աշխատանք: Այս ամենի համար կայանը արժանացավ երկրորդ կարգի մրցանակի և փոխանցիկ դրոշմ տարիներ շարունակ պահեց իր ձեռքում: Բացի դրանից, Հոկտեմբերյանի ՄՏ կայանը ռազմաճակատի պատվերները ժամկետից շուտ և բարձր որակով կատարելու համար արժանացավ նաև ՍՍՀՄ Պաշտպանության ժողկոմատի շնորհակալությանը⁸:

Մրցույթները լայնորեն ծավալվեց նաև կանանց տրակտորային բրիգադների միջև: Հաղթողների համար սահման-

7 ՀՊՊ կարինետի արխիվ, ֆ. 259, գ. 1, թ. 15:

8 ՏՆՍ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 8, Երևան, 1970, էջ 107:

վեց մրցանակ և «Սովետական Միության լավագույն տրակտորիստուհուն» կրծքանշանը, որը ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի կողմից տրվում էր գարնանացանի, բերքահավաքի և գյուղատնտեսական այլ աշխատանքների ընթացքում առավել աշքի ընկած տրակտորիստուհիներին: Հայաստանում առաջավոր կին տրակտորիստուհիների թվում էին Թագուհի Դարբինյանը, Անիշկա Գրիգորյանը, Նատաշա Ավետիսյանը, Սեդա Մնացականյանը և ուրիշներ:

Տրակտորների, մոտոռենների նորոգման և պահեստային նոր մասեր պատրաստելու պլանը գերակատարելու, ինչպես նաև 1942 թ. կատարած աշխատանքների լավ որակի համար Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային արհեստանոցը պարգևատրվեց Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի Պատվոգրով⁹: Նույն օրը լույս տեսավ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագիրը 1942 թ. պլանները կատարելու և գերակատարելու, ինչպես նաև վառելանյութը խնայելու և ինքնարժեքն իջեցնելու համար հանրապետության մի շարք տրակտորիստ-կոմբայնավար-մեխանիկների Գերագույն սովետի Պատվոգրով պարգևատրելու մասին: Պարգևատրվածների թվում էին՝ Միքայել Աբգարյանը, Շուշիկ Ոսկանյանը, Գավրիլ Շչերբակովը (Հոկտեմբերյան), Հմայակ Առաքելյանը, Վասիլ Բոնդարենկոն, Սարգիս Գրիգորյանը, Իվան Մուրադովը (Ստեփանավան), Կարո Հարությունյանը, Հայկ Ասլանյանը, Հասան Ասկյար օղլի Մահմեդովը (Արտաշատ), Հայկազ Հովակիմյանը (Շամշադին), Աննա Գրիգորյանը (Կիրովական) և ուրիշներ:

Սոցիալիստական մրցությունը ծավալվում էր պատենրազմի բոլոր էտապներում, սակայն այն էլ ավելի ուժեղացավ անդրկովկասյան ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգից հետո, երբ թշնամին հասել էր Կովկասյան նախալեռներին: Այդ ժամանակ մրցությունը ծավալվեց ինչպես տարբեր գյուղերի ու շրջանների, այնպես էլ թիկունքի աշխատողների և առաջավոր գծում կռվողների միջև:

⁹ «Սովետական Հայաստան», 5 մայիսի 1942 թ.:

Այսպես, օրինակ, Քաջարանի Բուդյուննու անվան կոլտնտեսությունը մրցման մեջ մտավ համազուղացի ճակատայիններ Մկրտիչ Աբգարյանի և Կարապետ Պողոսյանի հետ: Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի 390 զնդի 2-րդ դասակի 3-րդ ջոկի մարտիկները (հրամ.՝ Միքայելյան) մրցում էին Ղափանի շրջանի Շիկահող գյուղի Շահումյանի անվան կոլտնտեսության դաշտավարական № 3 բրիգադի հետ: Ճակատայիններն իրենց մրցահրավերում գրում էին. «Մենք հայկական դիվիզիայի № ստորաբաժանման 3-րդ ջոկի մարտիկներս անսահման բարձր գնահատելով Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղափոխության աննկարագրելի նվաճումները և այն վտանգի ահավորությունը, որ կախված է մեր ամենանվիրական բանի՝ Սովետական Հայրենիքի վրա, մտնում ենք նախահոկտեմբերյան սոցիալիստական մրցման մեջ՝ գերմանաֆաշիստական մարդակերներին շուտափույթ կերպով ջախջախելու և մեր երկրից դուրս չպրտելու համար»¹⁰: Այս մրցահրավերը շիկահողցիները սիրով բնգունեցին և իրենց հերթին պարտավորվեցին «ռազմաճակատին տալ ավելի շատ հաց, միս, ծխախոտ և այլ արդյունաբերական հումք»¹¹:

Մտնելով մրցության մեջ, Կիրովականի շրջանի Յաղուբլու գյուղի կոլտնտեսությունն ապահովեց հացահատիկի անկորուստ բերքահավաքը: Կոլտնտեսության բոլոր բրիգադներն ու օղակները ժամկետին ավարտեցին 900 հա խոտհոնձը, պլանով նախատեսված 210-ի փոխարեն պատրաստեցին 237 տ սիլոս¹², ժամկետից շուտ ավարտեցին աշնանացանն ու ցրտահերկը: Գյուղի աշխատավորները մեծ հատկացումներ արեցին բանակի ֆոնդին:

Հոկտեմբերյանի շրջանի կոլտնտեսությունները մտնելով Համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ, չերմորեն արձագանքեցին Նովոսիբիրսկի մարզի Զիստաօդյորնիի շրջանի «Պուտ կրեստյանինա» և Ղազախական ՍՍՀ

¹⁰ ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 266, դ. 168, Բ. 5:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² «Սոցարշավ», 4 հոկտեմբերի 1942 թ.:

Ալթայի մարզի Կուզալինի շրջանի կոլտնտեսականների դիմումներին: Նրանք ստանձնեցին կոնկրետ պարտավորություններ՝ բամբակի պետական պլանը կատարելու և բարձրորակ բամբակ հանձնելու վերաբերյալ: Հոկտեմբերյանցիները պատվով կատարեցին իրենց ստանձնած պարտավորությունները և մրցությունից դուրս եկան հաղթող:

Հոկտեմբերյանի շրջանի Բամբակաշատ գյուղի դպրոցական, 17-ամյա Ասանեսթ Սիմոնյանը բամբակի հավաքման օրական նորման կատարում էր 560% -ով: Նա գերազանցիկ աշակերտուհի էր: Նույն գյուղի Օրջոնիկիձեի անվան կոլտնտեսության բարձր բերքի երիտասարդական օղակը (օղակավարուհի՝ Արեքնազան Ղազարյան) յուրաքանչյուր հեկտարից ստացավ 11-ի փոխարեն՝ 29 ց բամբակ: Օղակի յուրաքանչյուր անգամ վաստակեց 264 աշխօր:

Կամոյի շրջանի Բաղիկ գյուղի Շաքրանազ Հովհաննիսյանի օղակը պլանով նախատեսված 4 ց փոխարեն ստացավ 16 ց ծխախոտ: Օղակի ամեն մի անգամ վաստակեց 210 աշխօր: Ախուրյանի շրջանի Առափի (Նախկին՝ Օջախուլի) գյուղի բարձր բերքի երիտասարդական օղակը Յոդիկ Պողոսյանի ղեկավարությամբ 165 ց դիմաց ստացավ 463 ց շաքարի ճակնդեղ¹³:

1943 թ. բերքահավաքի աշխատանքներին կոմերիտականների ու երիտասարդների ակտիվ մասնակցությունը ապահովելու համար Աշտարակի շրջանի ԼԿԵՄ կազմակերպությունն արժանացավ ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի պատվոգրին¹⁴: Նույն պարգևին արժանացավ նաև Արթիկի շրջանի Գետափ գյուղի կոմերիտական կազմակերպությունը, իսկ Թալինի շրջանի Զիթհանքով գյուղի կոմերիտական կազմակերպությունը շահեց ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի փոխանցիկ Կարմիր դրոշմը¹⁵:

Սոցիալիստական մրցությունում բարձր ցուցանիշների հասան նաև Ալավերդու շրջանի Օձուն, Հագվի, Ծաթեր, Մղարթ

13 ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 259, գ. 1, թ. 13—14:

14 ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 272, գ. 1, թ. 10:

15 «Սովետական Հայաստան», 29 հոկտեմբերի 1943 թ.:

գյուղերի և և Եղեգնաձորի շրջանի Արփա գյուղի կոլտնտեսությունները:

Գորիսի շրջանի կոլտնտեսականները մտնելով մրցության մեջ, իրենց դիմումում մրցակից սիսիանցիներին գրեցին. «Ընկեր կոլխոզնիկներ և կոլխոզնիկուհիներ, դաշտում աշխատենք այնպես, ինչպես մեր կարմիր մարտիկները ռազմաճակատում կռվում են ֆաշիստական հորդանների դեմ: Դաշտերում և ֆերմաներում կատարվող ազնիվ աշխատանքով օգնենք մեր հերոսական Կարմիր բանակին՝ արագացնելու գերմանաֆաշիստական զորքերի վերջնական ջախջախումը և սովետական հողը հիտլերյան սրիկաներից ազատագրելու պատմական միսիայի իրագործումը»¹⁶:

Էջմիածնի Լենինի շքանշանակիր «Անաստված» կոլտնտեսության (նախագահ՝ Մաթևոս Նալբանդյան) աշխատավորները քննության առնելով անդրկովկասյան ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգի դիմումը, իրենց նամակում գրեցին. «Մենք՝ կոլխոզնիկներս ու կոլխոզնիկուհիներս, լիովին գիտակցում ենք, որ թշնամուն ջախջախելու համար կպահանջվեն դեռ շատ զոհեր, ավելի լարված մարտեր ռազմաճակատում և ավելի լարված աշխատանք թիկունքում: Եվ մենք այդ բոլոր դժվարությունները կհաղթահարենք, ինչպիսի փորձությունների միջոցով էլ անցնելու լինենք»¹⁷:

Սոցիալիստական մրցությունը դուրս եկավ հանրապետության շրջանակներից և սկսեց ծավալվել նաև տարբեր հանրապետությունների միջև: Այսպես, դեռևս 1938 թ. մրցակցում էին Վրացական ՍՍՀ Մախարաձեի շրջանի Նաթանբեի գյուղի և Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանի Նալբանդյան (նախկին՝ Փոքր Շահրիար) գյուղի կոլտնտեսությունները, Վրացական ՍՍՀ Լյուբսեմբուրգի շրջանը մրցում էր Հայկական ՍՍՀ Կոտայքի շրջանի հետ, իսկ Ադրբ-

16 «Ստալինյան դրոշմ», 28 հունիսի 1942 թ.: ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 15, ց. 3, գ. 90, թ. 4:

17 «Սովետական Հայաստան», 30 օգոստոսի 1942 թ.:

բեջանական ՍՍՀ Ղազախի շրջանը՝ Հայկական ՍՍՀ Իջևանի շրջանի հետ:

Բոլոր կոլտնտեսությունների, շրջանների և հանրապետությունների հողի աշխատավորները պայքարում էին գյուղատնտեսական ապրանքների արտադրության ավելացման համար:

Մտնելով ծավալվող նախամաշինայան սոցիալիստական մրցության մեջ, Ստեփանավանի շրջանի աշխատավորները ժամկետից շուտ ավարտեցին 1943 թ. զարնանացանը և պլանով նախատեսված 4620 հա-ի դիմաց ցանեցին 4675 հա տարածություն: Գարնանացանի աշխատանքներում հատկապես աչքի ընկավ Վարդաբլուր գյուղը: Գյուղի կոլտնտեսականներն օրական ցանում էին 50 հա տարածություն: Առաջին ինն օրվա ընթացքում վարդաբլուրցիները ցանեցին ավելի քան 400 հա տարածություն: Կիրովականի շրջանի հետ կնքած պայմանագրով Ստեփանավանի շրջանի կոլտնտեսականները պարտավորվել էին 1943 թ. մեկ հեկտարից ստանալ 115 ց կարտոֆիլի բերք: Բարձր բերքատվության հասնելու համար ստեփանավանցիները դաշտերը մշակեցին ագրոկանոնների համաձայն, և, օգտագործելով առաջավոր բրիգադների ու օղակների փորձը՝ հասան բարձր բերքատվության: Կուրթան գյուղի կոլտնտեսությունը պլանավորված 115 ց փոխարեն մեկ հեկտարից հավաքեց 250 ց կարտոֆիլ: Կուրթանցիներն այդպիսի արդյունքի հասան պատերազմի տարիներին հանրապետությունում տարածված աշխատանքի գործավարձային սխեմայի կիրառման շնորհիվ, նույն շրջանի Ուռուտ գյուղի Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսության կաթնամանաանարուծական ֆերմայի աշխատողները պլանով նախատեսված 630 անասունի փոխարեն աճեցրին 703 զլուխ անասուն¹⁸:

Զգալի հաջողությունների էին հասել նաև ստեփանավանցիների հետ մրցող կիրովականցիները: Նրանք նախատեսված ժամկետին ավարտեցին զարնանացանը և կազմակերպված անցան ցանքերի մշակմանը: Շրջանի Համգա-

18 Տե՛ս «Սոցիալիստական անասնապահություն», 8 հուլիսի 1943 թ.:

շիման գյուղի կոլտնտեսությունը 400 հա տարածությունից ստացավ կարտոֆիլի ռեկորդային բերք:

Սոցիալիստական մրցությունում մեծ հաջողությունների հասան մրցակիցներ՝ Հոկտեմբերյանի շրջանի Նալբանդյան և Մախարաձեի շրջանի Նաթանների գյուղերի կոլտնտեսականները: Մրցությունը է՛լ ավելի ամրապնդեց բարեկամական սերտ կապերն անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև: Նրանք փորձի փոխանակմամբ օգնում էին միմյանց, սովորում իրարից: Վրացի եղբայրները նալբանդյանցիներին ուղղված նամակում գրում էին. «Ընթացիկ տարում մենք պետությունը հանձնել ենք 680 հազար կգ կանաչ թեյատերև և լրացուցիչ կերպով կտանք 280 հազ. կգ թեյատերև, միջին հաշվով 4200 կգ մեկ հեկտարից: Բացի դրանից, մենք ռազմաճակատին և մեր երկրին կտանք 9 մլն ցիտրուսային պտուղ: Մենք մեկ հեկտարից կստանանք միջին հաշվով մոտ 20 ց. հացահատիկ. անասնաբուծության զարգացման պլանը 1942 թ. կկատարենք ժամկետից երեք ամիս առաջ՝ սեպտեմբերին: Նույնպես ժամկետից երեք ամիս առաջ կկատարենք պետության հանդեպ մեր ստանձնած բոլոր պարտավորությունները, կհանձնենք 4400 կգ միս, 1100 կգ պանիր և այլն»¹⁹:

Կնքված պայմանագրով Նալբանդյան գյուղի կոլտնտեսականները պարտավորվել էին 1943 թ. բամբակի միջին բերքատվությունը հեկտարից հասցնել 20 ցենտների: Իրենց խոստումը կատարելու համար նրանք օրինակելի ձևով կազմակերպեցին բամբակենու մշակումը, հատուկ ուշադրություն դարձնելով բամբակենու օժանդակ սնուցման վրա: Այդ նպատակով օգտագործեցին տեղական և հանքային պարարտանյութեր: Բարձր բերքի համար մղվող մրցությունը ոգևորել էր բոլորին: Ամեն մի կոլտնտեսական իր պատվի գործն էր համարում մրցությունից հաղթող դուրս գալ: Եվ իրոք, նալբանդյանցիները հա չմնալով իրենց մրցակիցներից, 1943 թ. գյուղատնտեսական տարին փակեցին բարձր ցուցանիշներով:

¹⁹ «Սովետական Հայաստան», 9 սեպտեմբերի 1942 թ.:

Սոցիալիստական մրցությունը լայն կերպով ծավալվեց հատկապես 1943 թ. աշնանը, երբ անդրկովկասյան հանրապետությունների բոլոր շրջաններում ու կոլտնտեսություններում սկսեց քննության առնվել Ադրբեջանի Աղդամի շրջանի կոլտնտեսականների դիմումը՝ սովետական բանակին օգնելու և սոցիալիստական մրցությունը լայնորեն ծավալելու մասին: Աղդամցիներին հետևեցին Հայաստանի Գուգարքի (նախկին՝ Կիրովական) շրջանի Համաշխիման, Ֆիոլետովո, Ղշլաղ, Լեռնուտ (նախկին՝ Հաջիդարա) գյուղերի և Աղինի շրջանի բոլոր կոլտնտեսությունները: Մտնելով մրցության մեջ, նրանք նոր պարտավորություններ ստանձնեցին և այն կատարեցին մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 26-րդ տարեդարձը: Աղինցիները մինչև հոկտեմբերի վերջը պետությանը հանձնեցին 7200 փութ կտավատ, ավարտեցին նաև շաքարի ճակնդեղի բերքահավաքը և կատարեցին պետության հանձնման պլանը: Աղինցիներն իրենց պարտավորությունները կատարեցին նաև անասնաբուծության զարգացման գծով: Նրանք 1943 թ. պետական պլանը գերակատարեցին և նախորդ տարվա համեմատությամբ աճեցրին ավելի քան 1000 մանր և 300 գլուխ խոշոր եղջյուրավոր անասուն:

Աղդամցիներին դիմումին նույն ձևով պատասխանեցին նաև Ախուրյանի, Նղեգնաձորի, Իջևանի, Ալավերդու, Էջմիածնի շրջանների կոլտնտեսականները:

Ախուրյանի շրջանում լայնորեն ծավալվեց հինգհարյուրականների շարժումը: Շրջանի Կուլբիշևի անվան կոլտնտեսությունում հինգհարյուրական դարձավ ճակնդեղագործուհի Դուխիկ Հարությունյանը: Նրա ղեկավարած բարձր բերքի երիտասարդական ճակատային օղակի հետ մրցում էր նույն կոլտնտեսությունում աշխատող Մադիկ Պետրոսյանի օղակը: Մրցությունում հաղթեց Դուխիկ Հարությունյանի օղակը, որը ստանձնած 500 ց փոխարեն 1944 թ. ստացավ 567 ց ճակնդեղ և պարգևատրվեց «Աշխատանքային գերազանցու-

թյան համար» մեղալու²⁰։ 1944 թ. միայն Կուլբիշևի կուտնտեսությունը երկրին տվեց 14825 ց ճակնդեղ։

Հինգհարյուրականների մրցությունը լայնորեն ծավալվեց Սպիտակի շրջանում։ Այստեղ ճակնդեղագործները 1944 թ. տնտեսական տարին փակեցին բարձր ցուցանիշներով և պետությունը հանձնեցին ամբողջ հանրապետության հանձնած ճակնդեղի 33,4 % -ը։

Հանրապետության կուտնտեսականները բոլոր կուլտուրաների դժով 1943 թ. հավաքեցին առատ բերք, պատվով կատարեցին իրենց պարտավորությունները պետության առջև։ Բացի այդ, կուտնտեսությունները ազատ վաճառքի կարգով պետությունը հանձնեցին 400 հազ. փութ հացահատիկ, 5000 տ կարտոֆիլ, բանակի ֆոնդը մուծեցին 123 հազ. փութ հացահատիկ, կարտոֆիլ և գյուղատնտեսական այլ մթերքներ։

Ամփոփելով 1943 թ. գյուղատնտեսական տարվա արդյունքները և բարձր գնահատելով Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխատողների անձնուրաց հայրենասիրական աշխատանքը, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1944 թ. փետրվարի 8-ի հրամանագրով հանրապետության գյուղատնտեսության 389 առաջավորներ պարգևատրվեցին ՍՍՀՄ շքանշաններով ու մեդալներով։ Նրանցից 21-ը արժանացան Լենինի, 44-ը՝ Աշխատանքային Կարմիր դրոշի, 88-ը՝ Պատվո նշան շքանշանների, իսկ 126-ը՝ «Աշխատանքային գերազանցության համար» մեդալի։ Լենինի շքանշանով պարգևատրվեցին կոմբայնավար Աշոտ Նիկոյանը (Թալինից), տրակտորիստ Անդրանիկ Սարգսյանը (Էջմիածնից) օդակավարուհի Հայկանուշ Գալստյանը (Ալավերդուց), կրթվորուհի Քսենյա Եկիմովան (Կալինինոյից), ալգեգործ Վաղարշակ Մինասյանը (Արտաշատից), կուտնտեսության նախագահ Մաթևոս Նալբանդյանը (Էջմիածնից) և ուրիշներ։

Աշխատանքային Կարմիր դրոշի շքանշանով պարգևա-

20 Լ. Վ. Մարտիրոսյան, Սովետական Հայաստանի կանաչ շալբենական մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 1968, էջ 86։

տրբվեցին Այգին Մահմեդովը (Վարդենիսից), Սավելիա Խարիտոնովը (Արտաշատից) և ուրիշներ²¹։

1944 թ. փետրվարի 4-ին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը քննության առնելով Հայաստանի գյուղատնտեսության վիճակի ու նրա խնդիրների հարցը, հանրագումարի բերեց պատերազմական երեք տարիների աշխատանքը, կոնկրետ միջոցառումներ մշակեց նրա վիճակը հետագայում բարելավելու համար։ ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը նշեց, որ Հայկական ՍՍՀ կոլտնտեսությունները հաջողությամբ հաղթահարելով պատերազմի ժամանակվա դժվարությունները, կատարեցին պետությանը գյուղատնտեսական մթերքներ հանձնելու իրենց պարտավորությունները։ 1943 թ. պետական հանձնումների պլանը կատարվել է. հացահատիկինը՝ 104, կարտոֆիլինը՝ 110,9, մսինը՝ 100,7, կաթինը՝ 100,5 %-ով, կոլտնտեսությունները պետական պարտավորություններից բացի պաշտպանության ֆոնդը մուծեցին 123 հազ. փութ հացահատիկ և կարտոֆիլ»²²։

1944 թ. սովետական բանակի տարած փայլուն հաղթանակները մեծ ոգևորություն առաջացրին թիկունքային աշխատանքներում։ Գարնանային գյուղատնտեսական աշխատանքների նախօրյակին հրապարակվեց Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետի որոշումը՝ «1944 թ. բարձր բերքի և կոլխոզային անասնաբուծության վերելքի համար Հայկական ՍՍՀ կոլխոզների սոցիալիստական մրցության պայմանները»²³։ Հայաստանի կոլտնտեսականները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին մրցության այդ պայմանները և ամենուրեք լայն պայքար ծավալեցին ժողկոմսովետի սահմանած փոխանցիկ Կարմիր դրոշմ նվաճելու, մրցության մեջ հաղթողի փառքին արժանանալու համար։ Այդ մրցությունն ավելի լայնորեն ծավալվեց Ստեփանավանի, Ալավերդու, Կիրովականի, Գորիսի,

²¹ «Правда», 9 февраля 1944 г.

²² ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 17, թ. 117։

²³ «Սովետական Հայաստան», 14 մայիսի 1944 թ.։

Կալինինոյի, Աշտարակի, Սիսիանի, Հոկոտեմբերյանի, Շամշադինի կոլտնտեսություններում:

Պետության հանգեալ ունեցած պարտավորությունները կոլտնտեսականները կատարեցին պատվով: Նրանք ռազմական ձևով հավաքեցին 1944 թ. բերքը և բանակին տվեցին ավելի շատ պարենամթերք: Հատկապես բարձր ցուցանիշների հասան հանրապետության անասնապահները: Անասնապահական շրջանների կոլտնտեսությունները ուժեղ պայքար ծավալեցին ֆերմաներում, բրիգադներում՝ անասնապահության զարգացման 1944 թ. պետական պլանի կատարման, մատղաշների պահպանման և անասունների մթերատվության բարձրացման համար:

Անասնապահության բնագավառում հաջողության հասնելու առաջին նախապայմանը կերի անհրաժեշտ, կայուն բաղադրի ստեղծումն էր: 1943 թ. հանրապետությունը խոտհավաքի պլանը կատարեց 125,5 %-ով, որի շնորհիվ կուտակվեց մեծ քանակությամբ կեր, պատրաստվեց 89.900 տ սիլոս, իսկ Կալինինոյի, Ստեփանավանի, Շամշադինի, Իջևիվանի շրջանները գերակատարեցին կերի կուտակման և սիլոսացման պլանները: Դրա հետ մեկտեղ վերահիշյալ շրջանների կոլտնտեսությունները ժամանակին և բարձր որակով կատարեցին անասնապահական շենքերի կառուցման և եղած գոմերի վերանորոգման պլանները: Ապահովելով հանրային հոտի կուշտ և տաք ձմեռումը, կիրառելով ֆերմաներում ղոռտեխնիկական և անասնաբուժական միջոցառումներ, կոլտնտեսություններում մեծ աշխատանք ծավալվեց անասունների գլխաքանակի պահպանման և մթերատվության բարձրացման համար:

Հայաստանի կոլտնտեսականները, կենսագործելով ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի XVIII պլենումի, ինչպես նաև ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետի «1944 թ. կոլխոզներում և սովխոզներում անասունների գլխաքանակի ավելացման և մատղաշների պահպանման մասին» որոշումները, մեծ ջանք գործադրեցին անասնապահության զարգացման պետական պլանը կատարելու ուղղությամբ: Մինչև հունիսի 1-ը պե-

տական պլանը խոշոր եղջյուրավոր անասունների գծով կատարվեց 100,6 %-ով, մանր եղջյուրավոր անասուններինը՝ 117 %-ով, խոզերինը՝ 108,5 %-ով: Անասունների ծինը բարեհաջող կազմակերպելու հետեանքով կոլտնտեսություններում պահպանվեցին ծնված հորթերի 96,6 %-ը, գառների և ուլերի՝ 97,3 %-ը, մորուկների՝ 94,4 %-ը²⁴:

Անասնապահության զարգացման պետական պլանների կատարման և մատղաշների պահպանման գործում աչքի ընկնող ծառայություն մատուցեցին Ստեփանավանի շրջանի կոլտնտեսականները: Ստեփանավանում խոշոր եղջյուրավոր անասունների գլխաքանակն ավելացավ 104,7 %-ով, մանր եղջյուրավոր անասուններինը՝ 137,5 %-ով, խոզերինը՝ 105,6 %-ով, իսկ ձիերինը՝ 102,2 %-ով: Ստեփանավանից ետ չէին մնում Կալինինոյի և Սիսիանի կոլտնտեսությունները:

1944 թ. աշնանը իրար ետևից հրապարակվեցին Ուկրաինայի, Կրասնոդարի երկրամասի, Կիրովի, Ռոստովի և Սարատովի մարզերի կոլտնտեսականների և կոլտնտեսուհիների դիմումներն՝ ուղղված Սովետական Միության բոլոր կոլտնտեսականներին, կոլտնտեսուհիներին, տրակտորիստներին, կոմբայնավարներին, մեքենավարներին, անասնաբույժներին, գյուղատնտեսության բոլոր աշխատողներին: Դիմումներում կոչ էր արվում արժանավայել դիմավորել Մեծ Հոկտեմբերի 27-րդ տարեդարձը, ժամկետին կատարել պետական բոլոր պարտավորությունները, անկորուստ հավաքել ամբողջ բերքը և պլանից դուրս սովետական բանակի ֆոնդի օգտին հանձնել հազարավոր փութ հացահատիկ²⁵: Արձագանքելով այդ դիմումներին, Կոտայքի շրջանի Հացավան (նախկին՝ Ավդալար) գյուղի կոլտնտեսականները պլանից դուրս բանակի ֆոնդի օգտին հանձնեցին 700 փութ հացահատիկ և իրենց պատասխան նամակում գրեցին. «Մենք ի սրտե ողջունում ենք եղբայրական Ուկրաինայի, Կրասնոդարի ու Ռոստովի կոլխոզնիկների ու կոլխոզնիկուհիների նախաձեռնությունը, որը արտահայտում

24 «Սովետական Հայաստան», 11 օգոստոսի, 1944 թ.:

26 «Սովետական Հայաստան», 17 հոկտեմբերի 1944 թ.:

է մեր երկրի կոլխողային բոլոր աշխատավորների նվիրական ձգտումներն ու ցանկությունները: Մենք ոչինչ չենք խնայի քաջարի Կարմիր բանակի համար»²⁶: էջմիածինցիները Սարատովի մարզի վոսկրեսենսկի շրջանի կոլտնտեսականների դիմումին տրված իրենց պատասխանում գրում էին. «Մենք ի սրտե ողջունում ենք վոսկրեսենսկցիների հայրենասիրական նախաձեռնությունը և հավանություն ենք տալիս նրանց կոչին: Մեր կոլխոզն այժմ արդեն գերակատարել է պետութ-
 թյանը բամբակ հանձնելու տարեկան պլանը: Մենք կատա-
 րել ենք նաև պետությանը խաղող և գյուղատնտեսական այլ
 մթերքներ հանձնելու տարեկան պլանը: Հոկտեմբերյան սո-
 ցիալիստական մեծ հեղափոխության 27-րդ տարեդարձը
 մենք կնշանավորենք նոր նվաճումներով և սոցիալիստական
 մրցությունից դուրս կգանք հաղթանակով»²⁷:

1945 թ. մարտին Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետը ամ-
 փոփեց սոցիալիստական մրցության 1944 թ. արդյունքները:
 Անասուններին ձմռան պայմաններում պահելու, մթերա-
 տվության բարձրացման, անասնակերի մթերման և պետական
 պարտավորությունների կատարման գծով անասնապահու-
 թյան զարգացման բնագավառում ձեռք բերած հաջողու-
 թյունների, բարձր ցուցանիշների համար հաղթող ճանաչ-
 վեցին և հանրապետության Ժողկոմսովետի փոխանցիկ
 դրոշը շահեցին Կալինինոյի շրջանի Կալինինո գյուղի «Ա-
 վանգարդ» և Սիսիանի շրջանի Բորիսովկա գյուղի «Ավան-
 գարդ» կոլտնտեսությունները: Ժողկոմսովետի նույն որոշ-
 ման մեջ նշվեց նաև 20 այլ կոլտնտեսությունների լավ աշ-
 խատանքը, որոնց թվում էին Ստեփանավանի շրջանի Միկո-
 յանի և Մռավյանի անվան, Կալինինոյի շրջանի «Կոլեկտիվ-
 նի տրուդ» և Իլյիչի անվան կոլտնտեսությունները²⁸:

ՍՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեն 1944 թ.
 ապրիլի 25-ին որոշեց բերքատվության բարձրացման, մատ-
 ղաշի աճեցման, մսի մթերման և ընդհանրապես պետական

26 «Սովետական Հայաստան», 17 հոկտեմբերի 1944 թ.:

27 «Սովետական Հայաստան», 4 հոկտեմբերի 1944 թ.:

28 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 1127ա, թ. 8:

պլաններին ժամանակին և անշեղ կատարման համար սո-
 ցիալիստական մրցությունում հաղթող ճանաչված կոլտնտե-
 սույններին պարգևատրել փոխանցիկ Կարմիր դրոշով:
 Բարձր գնահատելով Հայկական ՍՍՀ հանրային անասնապահու-
 թյան բնագավառում 1944 թ. բնթացքում ձեռք բերած հա-
 ջողությունները, ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետն իր որոշմամբ կոլխո-
 ղային անասնաբուծության վերելքի մրցության հաղթողնե-
 րի շարքը դասեց նաև Հայկական ՍՍՀ-ն, նրան արժանաց-
 նելով Պաշտպանության պետական կոմիտեի Փոխանցիկ
 դրոշին և դրամական մրցանակի: Անասնապահության բնա-
 գավառում ձեռք բերած ցուցանիշների համար Պաշտպանու-
 թյան պետական կոմիտեի Փոխանցիկ դրոշին արժանացավ
 հանրապետության Ստեփանավանի շրջանը²⁹: Այդ կապակ-
 ցությամբ Ստեփանավանի շրջկոմի քարտուղար Գ. Մա-
 նուկյանը «Սովետական Հայաստան» թերթում գրեց.
 «Նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի համեմատու-
 թյամբ շրջանում խոշոր եղջյուրավոր անասունների թիվն
 ավելացել է 1630 գլխով, մանր եղջյուրավոր անասուններինը՝
 6738 գլխով, խոզերինը՝ 642 գլխով, մեղվի բնտանիքներինը՝
 426-ով... ներկայումս կոլխոզները պլանից ավելի ունեն
 746 խոշոր եղջյուրավոր անասուն, 6074 մանր եղջյուրավոր
 անասուն, 380 խոզ և 38 ձի: Հիշատակության արժանի է
 այն փաստը, որ անասնաբուծության դարգացման բնթացիկ
 տարվա պլանը կատարել և գերակատարել են շրջանի բոլոր
 կոլխոզները»³⁰: Ստեփանավանի շրջանն այդպիսի բարձր
 ցուցանիշների հասավ հայրենասեր կոլտնտեսականների
 անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ: Այդ գործի առաջամարտիկ-
 ներն էին Կաթնաղբյուր գյուղի կոլտնտեսության տոհմա-
 բուծական ֆերմայի անասնապահ Գ. Խամբերգյանը, որն իր
 խնամած անասուններից ստացած 63 հորթը լրիվ պահպա-
 նել էր և նրանցից յուրաքանչյուրի օրական աճը հասցրել
 600—700 գրամի, նախատեսված 450-ի փոխարեն: Ստեփա-
 նավանի Ստալինի անվան կոլտնտեսության կթվորուհի

29 «Սովետական Հայաստան», 20 մարտի 1945 թ.:

30 «Սովետական Հայաստան», 8 օգոստոսի 1944 թ.:

Տ. Լիտովչենկոն իր խնամած 11 կովից ստացել էր 11 հորթ: Պլանով նախատեսված 15400 լիտր կաթի փոխարեն անվանի կթվորուհին իր խնամած կովերից ստացել էր 15545 լիտր կաթ: Ուշագրավ է նույն շրջանից Լեջան գյուղի կոլտնտեսություն լավագույն աշխատանքը: Այստեղ 1943 թ. ունեցած 900 ոչխարի փոխարեն 1944 թ. ստացան 2160 ոչխար: Լեջանցիները 100 մայր ոչխարից ստացել էին 102 գառ: Յուրաքանչյուր գառի օրվա աճը հասնում էր 180 գրամի, նախատեսված 90 գրամի փոխարեն: Յուրաքանչյուր ոչխարի առաջին խուղից ստացել էին ավելի քան 1,5 կգ բուրդ:

Հետագայում Հայկական ՍՍՀ ժողկոմսովետը ամփոփելով մրցության 1945 թ. արդյունքները, հաղթող ճանաչեց և ժողկոմսովետի ֆոխանցիկ դրոշը հանձնեց հետևյալ կոլտնտեսություններին. հացահատիկային կուլտուրաների գծով՝ Թալինի շրջանի Զիթհանքով գյուղի Բուդյոննու անվան, Վարդենիսի Մեծ Մազրա գյուղի կոլտնտեսություններին, բամբակի գծով՝ Հոկտեմբերյանի շրջանի Շենավան (նախկին՝ Քյալազարիս) գյուղի Մայիսի մեկի անվան կոլտնտեսությանը, շաքարի ճակնդեղի գծով՝ Ախուրյանի շրջանի Ազատան (նախկին՝ Փ. Ղարաքիլիսա) գյուղի կոլտնտեսությանը, ծխախոտի գծով՝ Շամշադինի շրջանի Մոսեսգեղի «Ինտերնացիոնալ» կոլտնտեսությանը, կարտոֆիլի գծով՝ Կրասնոսելսկի շրջանի Օրջոնիկիձեի գյուղի «Կիմ» կոլտնտեսությանը, խաղողագործության գծով՝ Արտաշատի շրջանի Նորաշեն գյուղի Աթարբեկյանի անվան կոլտնտեսությանը, անասնաբուծության գծով՝ Սիսիանի շրջանի Բորիսովկա գյուղի «Ավանգարդ» և Կալինինոյի շրջանի Կալինինո գյուղի կոլտնտեսություններին: Սրանցից բացի նշվում են 93 այլ կոլտնտեսություններ, որոնք անասնաբուծության պլանների կատարման համար օրինակելի աշխատանք էին կատարել³¹:

Այս հաջողություններին մեր հանրապետության կոլտնտեսությունները հասան կոմունիստական կուսակցության ամենօրյա ղեկավարության և կոլտնտեսականների տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ:

31 «Սովետական Հայաստան», 20 հուլիսի 1945 թ.:

Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, հաղթահարելով ստեղծված բոլոր դժվարությունները, նյութական զրկանքները, սովետական աշխատավոր մարդիկ թիկունքում հայրենասիրության, ժողովրդասիրության, հասարակական շահերին ծառայելու վառ օրինակներ ցուցաբերեցին։ Նրանք աշխատանքային ճիգերի ամենավերջին լարումով, հոգու արիությամբ արեցին այն ամենը, ինչ կարող էին և պետք էր անել ռազմաճակատին օգնելու, պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելու և սովետական հայրենիքը ազատագրելու համար։ Թիկունքի աշխատավորության կողմից ռազմաճակատին ցույց տված նման օգնությունը իրականացավ տարբեր ձևերով։

Մեր լայնածավալ հայրենիքի բոլոր հանրապետություններում, երկրամասերում, մարզերում ու շրջաններում բանվորները, կոլտնտեսականներն ու մտավորականները հանդես եկան համաժողովրդական օգնության հատուկ ֆոնդ ստեղծելու առաջարկով։ Քաղաքներից ու գյուղերից, ռազմաճակատից ու թիկունքից հաղարավոր նամակներ էին ստացվում երկրի պաշտպանության և սովետական բանակի ֆոնդի կազմակերպման առաջարկներով։ Այդ նամակներում կանայք ցանկություն էին հայտնում պաշտպանության ֆոնդին հատկացնել մեկ օրվա աշխատավարձն ու իրենց զարդերը, երեխաները՝ կոպեկատուկոպեկ կուտակած դրամը, ծերունիներն՝ իրենց կենսաթոշակի մի մասը և այլն։ 1941 թ. հուլիսի վերջին սովետական երկրի աշխատավորներն ստեղծեցին «Երկրի պաշտպանության ֆոնդ»։

Երկրի պաշտպանության ֆոնդի ստեղծումը ծագեց տարերայնորեն, շուտով նրան մեր կուսակցությունն ու կառավարությունը տվեցին համապատասխան կազմակերպական բնույթ։

Այդ օրերին «Պրավդան» իր առաջնորդողներից մեկում գրում էր. «Պաշտպանության ֆոնդը մի նոր արտահայտություն է այն բանի, որ մեր ժողովուրդը պատրաստ է բոլոր

ուժերը նվիրել ամենառիսխերիմ թշնամու նկատմամբ հաղթանակ տանելու համար»³²:

Մոսկվայի ավտոգործարանի կոմերիտական խմբակներից մեկին իր նամակի մեջ հայտարարում է. «Մեր ժողովրդի լավագույն զավակները կարմիր բանակի, կարմիր նավատորմի և ավիացիայի շարքերում կռվում են սանձարձակ ֆաշիստական զազանի դեմ: Մարտիկների ձեռքն է՛լ ավելի շատ նորագույն զենք տալու համար մենք յուրաքանչյուր ամիս պաշտպանության ֆոնդը կմուծենք մեր երկու օրվա աշխատավարձն այնքան ժամանակ, մինչև որ յնչացվի անիծյալ թշնամին»³³:

Նշելով «երկաթուղային օրը», հարյուր հազարավոր երկաթուղային աշխատողների օգոստոսի 3-ին կազմակերպում են կիրակնօրյակ: Այդ օրվա վաստակած միջոցներն ամբողջովին հատկացվեցին երկրի պաշտպանության ֆոնդին: Շուտով այս նախաձեռնություններին մասնակից դարձան Սովետական Միության բոլոր աշխատավորները:

Հայրենիքի պաշտպանության ֆոնդի ստեղծման միջոցառումը լայն արձագանք գտավ նաև Հայաստանում: Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիությունը, հանրապետության բանվոր դասակարգի ու մտավորականության հետ միասին, մեծ ակտիվությամբ ու անձնազոհությամբ մասնակցեց այդ հայրենանվեր գործին: Ամենուրեք գումարվեցին բազմամարդ միտինգներ, որոնց մասնակից կոլտնտեսականներն ու գյուղի աշխատավորներն իրենց խնայողություններից երկրի պաշտպանության ֆոնդին նվիրում էին մեծ քանակությամբ հացահատիկ, յուղ, պանիր, միս, կանխիկ դրամ, աշխօր և այլն: Այսպես, Թալինի շրջանի կոլտնտեսություններն ու կոլտնտեսականները երկրի պաշտպանության ֆոնդին նվիրեցին 35 հազ. ուրբլի կանխիկ դրամ, 1200 գլուխ ոչխար, 400 կգ յուղ, 410 կգ պանիր, 500 փութ

32 «Правда», 1 августа 1941 г.

33 Նույն տեղում:

հացահատիկ, 20 հազ. ուրբու փոխառության պարտատոմս և մի զույգ ականջի ոսկյա օղ»³⁴;

Աշնակ գյուղի կոլտնտեսությունը երկրի պաշտպանության ֆոնդին հատկացրեց 5230 ուրբու կանխիկ դրամ և 40 գլուխ ոչխար, Մաստարայի կոլտնտեսությունը՝ 84 գլուխ ոչխար, 100 փութ հացահատիկ: Էջմիածնի շրջանից այդ գործում աչքի ընկան Փարաքարի, Արշալույսի, Ֆրանգանոցի և «Անաստված» կոլտնտեսությունները: «Անաստված» կոլտնտեսությունն այդ ֆոնդի օգտին նվիրեց 5 տ հացահատիկ, 200 կգ բուրգ, 8 հազ. ուրբլի կանխիկ դրամ և 15 ոչխար³⁵:

Հոկտեմբերյանի շրջանի Բամբակաշատ գյուղի կոլտնտեսականներն այդ նպատակին հատկացրին 30 հազ. ուրբլի կանխիկ դրամ և 388 աշխօրի հասանելիք³⁶:

Առ 23 դեկտեմբերի 1941 թ. Ստեփանավանի շրջանի կոլտնտեսություններն երկրի պաշտպանության և բանակի ֆոնդին հատկացրել էին 1941 կգ ցորեն, 39100 կգ կարտոֆիլ, 1898 կգ պանիր, 429 կգ յուղ, 24216 կգ միս, 817 կգ բուրգ և 1000 ձու: Իսկ կոլտնտեսականներն իրենց անձնական միջոցներից հատկացրեցին 8175 աշխօր, 1919 աշխօռ շաբաթօրյակի կարգով, 236120 ուրբու փոխառության պարտատոմս և 36203 ուրբլի կանխիկ դրամ³⁷:

Երկրի պաշտպանության ֆոնդի ստեղծման կապակցությամբ միտինգներ գումարվեցին մեր հանրապետության բոլոր շրջանային կենտրոններում ու գյուղերում, որտեղ ելույթ ունեցողներն իրենց անսահման սերն էին արտահայտում հայրենիքի նկատմամբ, այրող ատելությունը՝ դեպի ուխտադրուժ թշնամին: Նրանք պատրաստ էին դիմելու ամեն տեսակ զոհաբերությունների՝ հայրենիքի պաշտպանության համար: Նրանցից շատ շատերը դիմում էին տալիս ռազմաճակատ մեկնելու, հայրենիքի պաշտպանների շարքերը հա-

34 «Սովետական Հայաստան», 5 օգոստոսի 1941 թ.:

35 Նույն տեղում:

36 «Սովետական Հայաստան», 3 օգոստոսի 1941 թ.:

37 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 13, ց. 3, գ. 28, թ. 1:

մալրելու համար: Երկրի պաշտպանության ֆոնդին նվիրատվություններ էին կատարում կոլտնտեսականները, աշխատանքի ընդունակները, ծերունիները: Աղինի շրջանի Ղեղաջ գյուղից 75-ամյա Անդին տատը երկրի պաշտպանության ֆոնդին նվիրելով 75 ռուբլու փոխառության պարտատոմս, մեկ գառ, 5 տուփ ծխախոտ, 5 հատ ձեռքի օճառ, մեկ զուլգ բրդյա գուլպա և մեկ զուլգ ձեռնոց, գյուղում գումարված միտինգում հայտարարեց. «Զմենդի գինաք, որ իմ մինուճար տղա, իմ աչքի լույս Տարոնին պախել ու մեծացրիլ իմ լազկիւ ծկի պես և մկա էլ գացել է Կարմիր քանակ, պախելու մեր ջոջ երկրի խորոտ սահմանները»³⁸:

Միայն 1941 թ. հանրապետության 132 հազ. կոլտնտեսականներ իրենց 407 հազ. աշխօրի արժեքը նվիրաբերեցին պաշտպանության ֆոնդին³⁹:

Ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնության մյուս ձևերից մեկը իրագործվեց սովետական բանակի մարտիկներին ձմեռային տաք հագուստով ապահովելու և նվիր-ծանրոցների ուղարկելու ձևով: Այդ կամպանիան սկսեց ծավալվել 1941 թ. սեպտեմբերից: Երկրի պաշտպանության, տաք հագուստի հավաքման ու նվիր-ծանրոցների ուղարկման գործին հայ աշխատավոր գյուղացիությունը հանդես բերեց բարձր կազմակերպվածությամբ: Տաք հագուստի հավաքման կամպանիայի սկզբից մինչև 1942 թ. մայիս ամիսը, ըստ հանրապետական հանձնաժողովի տվյալների, Հայաստանի աշխատավորները, զրամի վերածած, հավաքել էին 7 մլն 690 հազ. ռուբլու տաք հագուստ⁴⁰: Իսկ մինչև 1943 թ. միայն կոլտնտեսային գյուղացիությունը ռազմաճակատ ուղարկեց մեկ միլիոն կտոր տաք հագուստ, 3 գնացք նվիր-ծանրոցներ և 128 հազար անհատական ծանրոց⁴¹:

Հայաստանում այդ սրբազան գործի կազմակերպիչներն

38 «Սահմանապահ կոլտոցնիկ», 31 հուլիսի 1941 թ.:

39 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 8, Երևան, 1970, էջ 32:

40 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 45, թ. 271:

41 «Սովետական Հայաստան», 21 ապրիլի 1943 թ.:

էին Ախուրյանի շրջանի Դյուզքենդ գյուղի կոլտնտեսականները: Նրանք իրենց ժողովում կարմիր բանակի մարտիկներին տաք հագուստով ապահովելու մասին հայրենասիրական կոչ ընդունեցին՝ ուղղված Հայաստանի բոլոր կոլտնտեսականներին: Շուտով նրանց օրինակին հետևեցին Արթիկի, Անիի շրջանների կոլտնտեսականները: Այդ կոչին միացան նաև մյուս շրջանները: Տաք հագուստի հավաքման կամպանիան ծավալվեց երկրով մեկ: Ժողովուրդն օգնում էր իր հարազատ բանակին այն ամենով, ինչով կարող էր:

Աշտարակի շրջանի աշխատավորները, հետևելով Ախուրյանի կոլտնտեսականների օրինակին, մինչև նոյեմբերի 24-ը երկրի պաշտպանության ֆոնդին և կարմիր բանակի մարտիկներին տաք հագուստով ապահովելու կամպանիային հատկացրին 63023 ռուբլի կանխիկ գրամ, 106000 ռուբլու փոխառության պարտատոմս, 7839 աշխօր, 28468 կգ ցորեն, 107 կգ յուղ, 2869 կգ միս, 192 կգ բուրդ, 2475 լիտր գինի, 50 լիտր օղի, 90 կգ պանիր, 2232 կգ խաղող և տաք հագուստ⁴²: Իսկ Ղուկասյանի շրջանի կոլտնտեսականները երկրի պաշտպանության ֆոնդն էին մոծեկ 150000 ռուբլի կանխիկ գրամ, 180000 ռուբլու փոխառության պարտատոմս, 10632 կտոր տաք հագուստ, 420 գրամ ոսկի, 6000 գրամ արծաթ, 410 գլուխ մանր ու խոշոր հղջնուրավոր անասուն: Միայն 1942 թ. պաշտպանական հեկտարներից շրջանը պետությանը հանձնեց 360 ց. հացահատիկ: 1943 թ. պաշտպանության ֆոնդին և ազատագրված շրջաններին օգնելու նպատակով կատարված էր 42 հա ցանքս: Տանկային շարասյան և ավիոէսկադրիլայի ֆոնդին Ղուկասյանի շրջանը մոծեց 605000 ռուբլի: Գործող բանակ է ուղարկվել 1505 նվեր-ծանրոց՝ 6020 կգ քաշով: Պետական պարտագիր մթերումներից բացի, Ղուկասյանցիները կարմիր բանակի ֆոնդն են

⁴² Հողով արխիվ, ֆ. 272, գ. 5, թ. 1—3, Աշտարակի շրջանի ռեկոմենդացիա, գ. 5, 2, 22:

մուծել 250 ց միս, 777 ց հացահատիկ և 7870 ց անասնակեր⁴³։ Պատկերը նույնն էր համարյա բոլոր շրջաններում։

ՍՍՀՄ ֆինանսների ժողովրդական կոմիսարիատի տրվյալներով, մինչև 1941 թ. սեպտեմբերի 11-ը երկրի պաշտպանության ֆոնդի օգտին մուծվել էր 450,1 մլն. ռուբլի կանխիկ դրամ, 800 գրամ պլատին, 32,1 կգ ոսկի, 1,484 կգ արծաթ, 1,314,012 ռուբլու օտարերկրյա դրամ և 228,3 մլն. ռուբլու պետական փոխառության պարտատոմս։ Վերոհիշյալից բացի, գյուղի աշխատավորները հատկացրին նաև 9,315 տ հացահատիկ, 3,800, 5 տ անասուն և թռչուն, 2582 տ կաթ ու կաթնամթերք, բանջարեղեն և գյուղատնտեսական այլ մթերքներ⁴⁴։

Հայաստանի աշխատավորները մինչև 1942 թ. հունվար ամիսը անձնական խնայողություններից պաշտպանության ֆոնդն էին մուծել 14 մլն. 290 հազ. ռուբլի կանխիկ դրամ, 1.320 գ ոսկի, 150 կգ արծաթ, 5590 ց միս, 4260 կգ բուրդ, 41690 փութ հացահատիկ և այլ մթերքներ⁴⁵։

Երկրի պաշտպանության և կարմիր բանակի ֆոնդի օգտին մինչև 1943 թ. վերջը ամբողջ երկրում հավաքվեց 13 մլրդ. ռուբլի (չհաշված թանկարժեք իրերն ու այլ միջոցները)⁴⁶։ Պատերազմի ընթացքում այդ ֆոնդերի օգտին մեր հանրապետության աշխատավորների կողմից նվիրաբերվեց 131.047.000 ռուբլի⁴⁷։

Սովետական գյուղի աշխատավորները դրամական և նյութական միջոցներից բացի, 1942 թ. սկզբից պլանից դուրս սկսեցին ցանել ու մշակել պաշտպանական հեկտարներ, որից ստացված եկամուտը ևս հատկացվում էր պաշտ-

43 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 86, ց. 11, գ. 87, թ. 16—17։

44 «Правда», 20 сентября 1941 г.

45 «Сообщения Совинформбюро», т. II, 1944, стр. 23.

46 «История Великой Отечественной войны», М., 1961, т. 3, стр. 202.

47 Տե՛ս Մ. Պ. Աղայան, Ե. Մ. Խալեյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի, երրորդ պրակ, Երևան, 1960, էջ 245։

սլանության և գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրված շրջանների ու քաղաքների վերականգնման ֆոնդին: Այդ գործի նախաձեռնողները Կրասնոդարի երկրամասի Ն. Կ. Կրուպսկայայի անվան և Յարոսլավլի մարզի Յարոսլավլի շրջանի Գորշիսայի կոլտնտեսության կոլտնտեսականներն էին: Վերջիններս Սովետական Միության բոլոր կոլտնտեսականներին և կոլտնտեսուհիներին ուղղված իրենց կոչում գրեցին. «...Մենք դիմում ենք բոլորին... յուրաքանչյուր կոլտնտեսությունում սլանից դուրս ցանկը պաշտպանության, ֆաշիստական զավթիչներից ազատագրված և ազատագրվող կոլտնտեսություններին ու կոլտնտեսականներին ցույց տրվող օգնության հեկտարներ... և գիրացնել որոշ քանակությամբ անասուններ»⁴⁸:

Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսականները լայնորեն արձագանքեցին այդ հայրենասիրական դիմումներին և պաշտպանության ու ազատագրված շրջանների կոլտնտեսությունների օգնության ֆոնդի համար ցանեցին պաշտպանական հեկտարներ: Սակավահող Հայաստանի պայմաններում դա այնքան էլ հեշտ չէր և գերմարդկային լարում էր պահանջում:

Հայաստանում այդ գործի առաջավորները Ստեփանավանի, Արտաշատի, Կոտայքի, Ամասիայի, Մեղրիի շրջանների կոլտնտեսականներն էին: Ստեփանավանի շրջանի Վարդաբլուր գյուղի աշխատավորները, միանալով Գորշիսայի կոլտնտեսականներին, իրենց հերթին դիմեցին շրջանի բոլոր կոլտնտեսականներին: Շուտով վարդաբլուրցիների խրախուսելի նախաձեռնությունը բուռն արձագանք գտավ շրջանի Ուռուտ, Ագարակ, Սվերդլով և մյուս գյուղերի կոլտնտեսություններում: Վարդաբլուրցիների դիմումը մեծ արագությամբ տարածվեց հանրապետության նաև մյուս շրջաններում: Բոլոր կոլտնտեսություններն սկսեցին սլանից դուրս մշակել պաշտպանական հեկտարներ: Միայն կոմերի-

⁴⁸ «Սովետական Հայաստան», 24 ապրիլի 1943 թ.:

տականների ուժերով 1944 թ. մշակվեց 1396 պաշտպանական հեկտար⁴⁹:

Հայաստանի բոլոր շրջաններում միայն 1942 թ. ցանեցին 3000 պաշտպանական հեկտար հացահատիկ, ստացվեց 20274 փութ բերք⁵⁰: Դրա արժեքը ամբողջովին հատկացվեց պաշտպանության ֆոնդի օգտին: Միայն 1942—1943 թթ. ձմռան ընթացքում Հայաստանի կոլտնտեսություններն ու սովխոզները պետությանը հանձնեցին 15.435 տ կաղամբ, սոխ, վարունգ, գազար, սեղանի ճակնդեղ⁵¹, 17998,9 տ կարտոֆիլ:

Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի որոշմամբ 1942 թ. ընթացքում Հայկական ՍՍՀ-ն պետք է ռազմաճակատ ուղարկեր 8000 տ կարտոֆիլ և 6020 տ բանջարեղեն: Նույն թվի նոյեմբերի 10-ի որոշմամբ արդեն ուղարկված էր 7668 տ կարտոֆիլ, 4174 տ բանջարեղեն⁵² և ժողկոմսովետի վրա պարտավորություն էր դրված մինչև դեկտեմբերի 15-ը, այսինքն մեկ ամսում, կատարել նախատեսված պլանը: Հայաստանի սպառողական կոոպերացիայի վարչությունը և մթերումների գրասենյակը ոչ միայն 1942, այլև 1943 և հետագա տարիներին կատարեցին ու գերակատարեցին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերին բանջարաբուստանային կուլտուրաներով մատակարարելու բոլոր պլանները⁵³:

Հայաստանի աշխատավորները 1942 թ. նոր տարվա նախօրյակին ռազմաճակատ ուղարկեցին 29640 նվեր-ծանրոց: Ստանալով այդպիսի նվեր-ծանրոցներ, հեծելազորային միավորումներից մեկի հրամանատար, Սովետական Միության հերոս Բուտիլովը շնորհակալության հեռագիր ուղարկեց Հա-

49 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 48, ց. 18, գ. 430, թ. 15:

50 «Սովետական Հայաստան», 25 հոկտեմբերի 1942 թ.:

51 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 35, թ. 137:

52 Նույն տեղում, գ. 161, թ. 24—25:

53 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 65, թ. 27—38:

յաստանի Կենտկոմին. «Ես ծանրոցներ եմ ստացել Սևանի շրջանի աշխատավորներից և Իջևանի շրջանի Սուրբեղ և Ուզունթալա գյուղերի կոլխոզնիկներից, կոմերիտականներից և դպրոցականներից... Ընկեր Բուդյոննին խնդրել է իր անունից շնորհակալություն հայտնել այդ կազմակերպություններին և այդ մասին հրապարակել տեղական մամուլում»⁵⁴:

Գեոևս փետրվարի 19-ին Սովինֆորմբյուրոն հաղորդեց. «Հայաստանի աշխատավորները օրերս հերթական գնացքով նվերներ ուղարկեցին կարմիր բանակին: Նվերների թվում կա 5 տ պանիր, 1 տ կարագ, 5 տ շորացրած միրգ, 10 տակառ դրնի և կոնյակ, շատ ծխախոտ և ավելի քան 8 հազ. անհատական ծանրոց: Գնացքին ուղեկցում է Հայաստանի կոլտնտեսականների պատվիրակությունը՝ հին պարտիզան Գալումյանի ղեկավարությամբ⁵⁵: Մի քանի օրում Հայաստանի աշխատավորները սովետական բանակի համար ուղարկել են 24.850 ծանրոց»⁵⁶:

Նվեր-ծանրոցների առաքումը ռազմաճակատ ուժեղացավ հատկապես սովետական բանակի 24-րդ տարեդարձի նախօրյակին: Այդ ժամանակ ռազմաճակատ ուղարկվեց 31.380 ծանրոց⁵⁷: Հայ աշխատավոր գյուղացիությունն իր քաջարի մարտիկներին ուղարկեց 11 վագոն զանազան նվերներ, մոտավորապես 100 տ ընդհանուր քաշով: Այդ կապակցությամբ Սևծովյան նավատորմի քաղբաժինը հետևյալ հեռագիրն ուղարկեց Հայաստանի աշխատավորներին. «Ձեր նվերներն ստացանք փետրվարի 23-ին, կարմիր բանակի և ռազմածովային նավատորմի 24-րդ տարեդարձի օրը: Խընդրում ենք մեր սրտագին, մարտական կարմիր նավատորմային ողջույնը և սրտագին շնորհակալությունը հաղորդել Հա-

54 «Սովետական Հայաստան», 10 փետրվարի 1942 թ.:

55 Պատվիրակության մեջ էին՝ Գալումյանը (Արտաշատ), Գ. Բաբաջանյանը (Արտաշատ), Վ. Պողոսյանը (Հոկտեմբերյան), Ա. Եղինյանը (Աշտարակ), Ե. Ներսիսյանը (Շահումյան), Ե. Շահբազյանը (Էջմիածին).

56 «Сообщения Совинформбюро», т. II, 1944, стр. 113.

57 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 45, ք.

յաստանի բոլոր աշխատավորներին, այն սիրո և հոգատարութեան համար, որ նրանք ցուցաբերել են դեպի Սեծովյան նավատորմի մարտիկները, հրամանատարներն ու քաղաշխատողները: Ձեր ուշադրութեանը և հոգատարութեանը վկայում են մեր երկրի բազմամիլիոն ժողովրդի հետ կարմիր բանակի և ռազմածովային նավատորմի անխզելի կապի մասին, իսկ դա հաջող պայքարի և գերմանաֆաշիստական օկուպանտների դեմ անկասկած հաղթանակի երաշխիքն է: Կեցցե ՍՍՀՄ-ի ժողովուրդների հղբայրական դաշինքը»⁵⁸:

Պատերազմի սկզբից մինչև 1943-թ. սեպտեմբեր ամիսը Արտաշատի շրջանի աշխատավորները երկրին և ռազմաճակատին տվեցին 5400 վագոն զուղատնտեսական մթերքներ, որոնցից 6 վագոնը ուղարկվեց Ուկրաինայի պարտիզանական միավորումներից մեկին: Պատվիրակության ղեկավարը Հայաստանից մեկնելիս, ուկրաինական պարտիզանների անունից հայտարարեց. «Մենք զգացված ենք Հայաստանի կոլխոզնիկների հղբայրական ընդունելությամբ: Վերադառնալով մեզ մոտ, մեր ընկերներին կպատմենք զամարվեցիների անձնվեր աշխատանքի մասին, նրանց բարձր հայրենասիրութեան և հայրենիքին նվիրված լինելու մասին»⁵⁹:

Սովետական Հայաստանի երիտասարդները նվեր-ծանրոցներ ուղարկեցին Օրշոնիկիձեի երկրամասի և Ղրիմի մարզի պարտիզաններին: Միայն Կովկասի ռազմաճակատի զորքերին և սեծովյան նավատորմայիններին Հայաստանի աշխատավորներն ուղարկեցին ավելի քան 1.136.000 կտոր տաք հագուստ, 206,323 անհատական նվեր-ծանրոց և 45 վագոն սննդամթերք⁶⁰: Մայրական հոգատար ձեռքերով պատրաստված այդ նվեր-ծանրոցները ուղարկվում էին ռազմաճակատի տարբեր հատվածներ, բոլոր ազգութայիններին պատկանող մարտիկները մեծ հուզմունքով էին ընդունում այդ ծանրոցները և իրենց հասցեագրված հայրենասիրական նամակները: Այդ ամենը ցույց է տալիս, որ, իրոք, սովետական

58 «Սովետական Հայաստան», 26 փետրվարի 1942 թ.:

59 «Սովետական Հայաստան», 28 սեպտեմբերի 1943 թ.:

60 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, կապոց 9, թ. 53:

թիկունքն ու ռազմաճակատը կազմում էին մեկ միասնական ճակատ: ՀԿԿ Կենտկոմը դեռևս 1942 թ. օգոստոսին հատուկ կոչով դիմեց հանրապետության աշխատավորությանը՝ տաք հագուստի հավաքման կամպանիան կազմակերպված անցկացնելու համար, իսկ հոկտեմբերին անդրադառնալով հանձնաժողովի կատարած աշխատանքներին, նշեց, որ Հայաստանի աշխատավորները մեծ կազմակերպվածությամբ անցկացրին այդ աշխատանքները և հոկտեմբերի վերջին միայն սեծովյան նավատորմայիններին ուղարկեցին 15.700 ծանրոց, իսկ նոյեմբերին՝ Անդրկովկասյան ռազմաճակատում գործող հայկական զորամասերին՝ 21.882 ծանրոց՝ 33 տընդհանուր քաշով⁶¹:

Հայտնի է, որ մեր բանակի ժամանակավոր անհաջողությունների պատճառներից մեկը տանկերի և մասամբ ավիացիայի պակասն էր պատերազմի սկզբում: Շուտով ամբողջ երկրում լայն կամպանիա սկսվեց այդ պակասը վերացնելու համար:

Տամբովի մարզի կոլտնտեսականները 1942 թ. նոյեմբերի 12-ին հատուկ կոչով դիմեցին մեր երկրի բոլոր կոլտնտեսականներին՝ իրենց անձնական խնայողությունների հաշվին միջոցներ տրամադրել տանկային շարասյուն կառուցելու նպատակով: Դրանով հիմք դրվեց տանկային շարասյուններ ստեղծելու համար միջոցների հավաքման կամպանիային: Տամբովցիները շուտով հավաքեցին 43 մլն. ռուբլի և խնդրեցին Պաշտպանության պետական կոմիտեից շարասյունն անվանել «Տամբովի կոլտնտեսական»⁶²:

Տամբովցիների այս լավ նախաձեռնությունը կարճ ժամանակում տարածվեց մեր անձայրածիր երկրի բոլոր շրջաններում: Մեծ ոգևորությամբ սկսվեց ու ծավալվեց տանկային շարասյունների, մարտական ինքնաթիռների միավորումների և հրանոթների կառուցման համար միջոցների հավաքման կամպանիան: Այդ նպատակով հավաքված միջոց-

61 Նույն տեղում, ց. 31, գ. 277, թ. 76—77:

62 «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг.» (Краткая история), М., 1967, стр. 287.

ների գումարը 1943 թ. գարնանը արդեն հասավ 7.0 41.230.000 ռուբլու⁶³:

Հայաստանում ևս հայրենասիրական հուժկու շարժում ծավալվեց «Սովետական Հայաստան» ամիոմիավորման, «Հայաստանի կոլտնտեսական», «Հայաստանի կոմերիտական», «Սովետական ուսուցչություն», «Սասունցի Դավիթ», «Պատանի պիոներ» տանկային շարասյուների, «Սովետական Հայաստան» զրահագնացքի և բազմաթիվ այլ շարասյուների միավորումների ու առանձին մարտական մեքենաների կառուցման համար միջոցների հատկացման ուղղությամբ:

Հոկտեմբերյանի շրջանի աշխատավորներն իրենց խնայողությունները ուղարկեցին Պաշտպանության պետական կոմիտեի հասցեով, խնդրելով կառուցել «Հաղթանակ» ինքնաթիռների միավորում և այն հանձնել բանակի գեներալ Բաղրամյանի ղորքերին: Այդ առթիվ Մերձբալթյան առաջին ռազմաճակատի հրամանատար Հ. Բաղրամյանը Հոկտեմբերյանի շրջկոմին հեռագրում է. «Խնդրում եմ հաղորդել իմ սրտագին շնորհակալությունը Հոկտեմբերյանի շրջանի աշխատավորներին, որոնք սեփական խնայողություններից հավաքել են 1 մլն. 150 հազ. ռուբլի՝ մարտական ինքնաթիռների էսկադրիլիաներ կառուցելու համար: Մեր հայրենիքի աշխատավորների ծնողական հոգատարությունը կարմիր բանակի մարտիկների մասին սլարտավորեցնում է մեզ ավելի վճռականորեն ջախջախել գերմանական զավթիչներին և ավելի արագորեն ոչնչացնել ֆաշիստական զազանին իր սեփական որջում»⁶⁴:

Արտաշատի շրջանի աշխատավորների միջոցներով Մոսկվայի Հոկտեմբերյան երկաթուղային բաժանմունքի արհեստանոցը կառուցեց «Սովետական Հայաստան» զրահագնացքը⁶⁵: Երբ վերջինս պատրաստ էր արդեն ռազմաճակատ մեկնելու, Հայաստանի կոլտնտեսականները զրահագնացքի

⁶³ «Правда», 5 апреля 1943 г.

⁶⁴ «Բոշնիկյան տեմպով», 9 հոկտեմբերի 1944 թ.:

⁶⁵ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 40, թ.

անձնակազմին դիմեցին հատուկ նամակով, որտեղ գրված էր. «Թանկագին ընկերներ, հայրենիքի հերոսական պաշտպաններ, մեծ է մեր ուրախությունն այն գիտակցությունից, որ մեր համեստ միջոցները արհեստանոցի կոլեկտիվի ջանքերի շնորհիվ վերածվեցին հզոր զենքի, որը էլ ավելի է ուժեղացնում կարմիր բանակի մարտական կարողությունը:

Հայրենական պատերազմի առաջին օրերից Հայաստանի կոլտնտեսականները ոչ մի ջանք չեն խնայել կենսագործելու կուսակցության առաջադրանքները կարմիր բանակին և երկրին ավելի շատ հաց, միս և արդյունաբերությանն ավելի շատ հումք տալու համար: Հայաստանի կոլտնտեսականները և աշխատավորները հայրենասիրական մեծ խանդավառությամբ օգնել և օգնում են ռազմաճակատին, անում են ամեն բան կարմիր բանակի մարտական կարողությունը է՛լ ավելի բարձրացնելու համար: ...Այժմ մարտի մեջ է մղւում «Սովետական Հայաստան» անունը կրող զրահագնացքը: Մենք խորապես համոզված ենք, որ նրա մարտական անձնակազմը բարձր կպահի օտարերկրյա զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի տրագիցիաները և կենինի դրոշով հաղթականորեն կսլանա զեպի Արևմուտք, ջախջախելու գերմանաֆաշիստական հորդանքերին»⁶⁶: Նամակը ստորագրել էին Հայաստանի կոլտնտեսականների 312 ներկայացուցիչներ:

Ախուրյանի, Ստեփանավանի և Իջևանի շրջանների կոլտնտեսականները տանկային շարասյան համար հատկացրին 7.250.000 ռուբլի⁶⁷:

Անիի շրջկենտրոն Մարալիկի կոլտնտեսականներն իրենց ժողովում քննության առնելով «Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյան ստեղծման համար նվիրատվության հարցը, առաջին իսկ օրը մուծեցին 130000 ռուբլի: Ծերունի կոլտնտեսական Մելիք Գրիգորյանը, որի հինգ զավակները գտնվում էին գործող բանակում, մուծեց 3000

⁶⁶ «Սովետական Հայաստան», 13 հունիսի 1942 թ.:

⁶⁷ ՀԳՊ կարիքների արխիվ, ֆ. 279, գ. 3, թ. 1, 2, 4:

նուբլի և իր ելույթում ասաց. «Տանք մեր ունեցած միջոցները ռազմաճակատին, կառուցենք զրահապատ հզոր մեքենաներ մեր որդիների համար, թող մեր խիզախ զավակներն անխնա ջարդեն թշնամուն»:

Կիրովականի աշխատավորները «Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյան համար մուծեցին 349000 ռուբլի, իսկ, «Սովետական Հայաստան» մարտական ինքնաթիռների միավորման կառուցման համար՝ 397.000 ռուբլի⁶⁸:

Հոկտեմբերյանի շրջանի հայրենասեր աշխատավորներն անձնական խնայողություններից մինչև 1944 թ. պաշտպանության ֆոնդն էին մուծել 4 մլն. 45 հազ. ռուբլի կանխիկ դրամ, բաժնեգրվել էին 11 մլն. 894 հազ. ռուբլու պետական ռազմական փոխառություն, գործող բանակ էին ուղարկել 12 հազ. կտոր տաք հագուստ, ավելի քան 30 տնվեր-ծանրոց: Կարմիրբանակայինների ընտանիքներին օգնության կարգով տրված էր 5000 փութ հացահատիկ: Հացահատիկի պետական պարտավորությունները կատարելուց բացի Հոկտեմբերյանի կոլտնտեսականները պաշտպանության ֆոնդին հատկացրին լրացուցիչ կարգով 15 հազ. փութ հացահատիկ և 250 ց միս⁶⁹:

1942 թ. դեկտեմբերին մարտական ինքնաթիռներ կառուցելու համար սկսվեց նոր կամպանիա: Սարատովի մարզի Նովո-Պոկրովսկի շրջանի մեղվաբույծ Ֆ. Պ. Գոլովայինն անձնական խնայողություններից 100 հազ. ռուբլի տրամադրեց մարտական ինքնաթիռների կառուցման համար⁷⁰: Նրա օրինակին հետևեցին մեր երկրի շատ ու շատ կոլտնտեսականներ, ՄՏ կայանի և սովխոզի աշխատողներ, կոլտնտեսության նախագահներ, կուսկազմակերպիչներ և այլն: Մեր հանրապետությունից Արթիկի շրջանի Նոր կյանք գյուղի կոլտնտեսության կուսկազմակերպիչ Երեմ Առաքելյանն

68 «Սոցարշավ», 17 հունիսի 1943 թ.:

69 ՄՀի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 90, ց. 4, գ. 348, թ. 9:

70 Ю. В. Арутюнян, Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, М., 1963, стр. 208—209.

անձնական միջոցներից մոծեց 100 հազ. ռուբլի և խնդրեց այդ գումարով կառուցված կործանիչը հանձնել Սովետական Միության հերոս Նելսոն Ստեփանյանին⁷¹։ Էջմիածնի շրջանի Մեծամոր (նախկին՝ Ղամարու) գյուղի կիսովինովի անվան կոլտնտեսության նախագահ Նազար Հակոբյանը տանկային շարասյանը նվիրաբերում է 106500 ռուբլի⁷²։ Աբովյանի (նախկին՝ Կոտայք) շրջանի Գեղարդ (նախկին՝ Արթիս) գյուղի XVII կուսհամագումարի անվան կոլտնտեսության կոլտնտեսական Հարություն Պետրոսյանը մոծում է 112.500 ռուբլի⁷³, Արտաշատի շրջանի Նորաշեն գյուղի Աթաբեկյանի անվան կոլտնտեսության նախագահ Եղնակ Չոբանյանը մոծում է 115.000 ռուբլի⁷⁴։ Այս 100 հազարականների ալիքը տարածվեց հանրապետությունով մեկ։ Այդ հայրենանվեր գործի համար շատ ու շատ կոլտնտեսության նախագահներ, կուսկազմակերպիչներ և առանձին կոլտնտեսականներ արժանացան Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շնորհակալական հեռագրերին։

Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխատողները մինչև 1942 թ. վերջը «Հայագտանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյան համար հավաքեցին 38 մլն. ռուբլի և բանակի ֆոնդը մոծեցին 84 հազ. փութ հացահատիկ, կարտոֆիլ և այլ մթերքներ⁷⁵, իսկ մինչև կամպանիայի վերջը նույն ֆոնդին հատկացվելիք գումարը հասավ 43 մլն. 300 հազ. ռուբլու, իսկ գյուղատնտեսական մթերքների բանակը 130000 փութի⁷⁶։ Բացի դրանից, պլանից դուրս 120000 փութ կարտոֆիլ հատկացրին քաղաքի ազգայնակշիռայինը։

Արձագանքելով Ուկրաինայի կոլտնտեսականների հայրենասիրական կոչին, Հայաստանի կոլտնտեսականները ևս

71 Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1961, № 1, էջ 199։

72 ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 271, դ. 24, թ. 2։

73 «Սովետական Հայաստան», 8 հունվարի 1943 թ.։

74 Նույն տեղում։

75 «Правда», 29 декабря 1942 г.

76 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 2, թ. 9։

կարմիր բանակի ֆոնդին պլանից դուրս հանձնեցին 200 հազ. փութ հացահատիկ⁷⁷:

Պաշտպանության ֆոնդի ստեղծմանը զործարար մասնակցություն ունեցան գյուղի կոմերիտականներն ու արտամիութենական երիտասարդները: Նրանք միջոցներ հավաքեցին «Հայաստանի կոմերիտական» տանկային շարասյան համար: Այդ նպատակով հաճախ կազմակերպվում էին կիրակնօրյակներ, արտաժամյա աշխատանքներ, որոնցից առաջացած միջոցները հատկացվում էին այդ ֆոնդին:

Կիրովականի շրջանի Վահագնի (նախկին՝ Շահալի) գյուղի կուտնտեսային և դպրոցական կոմերիտական կազմակերպությունների միացյալ ժողովը 1941 թ. հոկտեմբերի կեսերին որոշեց սովետական բանակի մարտիկներին լրացուցիչ տաք հագուստ հատկացնելու համար հավաքել «կոմերիտական շերվոնեցներ»:

ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի բյուրոն հավանություն տվեց Շահալիի կոմերիտականների հայրենասիրական նախաձեռնությանը և հանձնարարեց հանրապետության բոլոր կոմերիտական սկզբնական կազմակերպություններին՝ քննության առնել շահալցիների նամակը և նրանց օրինակով կազմակերպել «կոմերիտական շերվոնեցներ» հատկացումներ: Ընդամենը երկու շաբաթվա ընթացքում հանրապետությունում հավաքվեց 31.467 շերվոնեց⁷⁸:

Ալավերդու շրջանի կոմերիտականներն ու երիտասարդությունը «Հայաստանի կոմերիտական» տանկային շարասյան կառուցման համար մինչև 1943 թ. հունվարի 20-ը մոծեցին 300.000 ռուբլի, Կալինինոյի շրջանը՝ 220.000, Հոկտեմբերյանից՝ 201,000, Կիրովականից՝ 180,000, Կամոյից՝ 153.000 և այլն⁷⁹:

1943 թ. հոկտեմբերին Հայաստանի կոմերիտականներն ու արտամիութենական երիտասարդներն արձագանքելով Կիրովականի շրջանի Դեբեդ գյուղի երիտասարդների նա-

77 «Սովետական Հայաստան», 26 նոյեմբերի 1944 թ.:

78 «Սովետական Հայաստան», 1 նոյեմբերի 1941 թ.:

79 «Սովետական Հայաստան», 20 հունվարի 1943 թ.:

խաձեռնությունը, հատկացումներ կատարեցին Կրասնոդոնի «Ներիտասարգ գվարդիայի» անվան կործանիչ էսկադրիլիայի կառուցման ֆոնդին: Երեք օրվա ընթացքում հանրապետության 13 շրջաններում հավաքվեց 542.000 ռուբլի, որից միայն Կիրովականի շրջանը մուծեց 200.000 ռուբլի⁸⁰:

Շատ կարճ ժամանակամիջոցում հանրապետության կոմերիտականներն ու երիտասարդները «Հայաստանի կոմերիտական» տանկային շարասյան կառուցմանը հատկացրին 3 մլն. 200 հազ. ռուբլի⁸¹, իսկ «Ներիտասարգ գվարդիա» կործանիչ ինքնաթիռների միավորման կառուցմանը՝ մեկ միլիոն 15 հազար ռուբլի⁸²:

Հայրենական պատերազմի ծանր օրերին հայրենիքի պաշտպանության գործում իրենց ավանդը ներգրեցին նաև գյուղական ուսուցչությունն ու աշակերտությունը: Նրանք անմիջապես ձեռնամուխ եղան գյուղատնտեսական աշխատանքներին և իրենց անձնական խնայողություններից որոշ գումար մուծեցին «Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյան կառուցման համար: Հանրապետության պիոներ-գպրոցականներն ուսուցչության հետ մեկտեղ երկրի պաշտպանության ֆոնդը մուծեցին 2 մլն. 335 հազ. ռուբլի կանխիկ դրամ, 198 հազ. ռուբլու փոխառության պարտատոմս, ռազմական արդյունաբերության համար հավաքեցին 5138 տ մետաղի ջարդոն, ռազմաճակատի մարտիկներին ուղարկեցին 41.400 նվեր-ծանրոց⁸³:

Մետաղի ջարդոնի և դեղաբույսերի հավաքման գործում աչքի ընկան Վարդենիսի, Կիրովականի, Կալինինոյի, Ախուրյանի, Էջմիածնի, Ղուկասյանի շրջանների, Ղափանի շրջանի Արծվանիկ գյուղի երիտասարդները: Վերջիններս հավաքեցին հսկայական քանակությամբ մետաղի ջարդոն,

80 «Սովետական Հայաստան», 12 հոկտեմբերի 1943 թ.:

81 «Սովետական Հայաստան», 7 փետրվարի 1943 թ.:

82 «Սովետական Հայաստան», 15 հոկտեմբերի 1943 թ.:

83 ՀՊՊ կարիների արխիվ, ֆ. 239, գ. 14, թ. 2:

168.350 ռուբլու արժողությամբ մեքենաների մասեր⁸⁴, մեծ քանակությամբ ղեղաբույսեր:

Ռազմական արդյունաբերության և ժողովրդական տրնտեսության կարիքները բավարարելու համար կարևոր դեր խաղացին պատերազմի տարիներին թողարկվող պետական ռազմական փոխառություններն ու զրամաիրային վիճակախաղի տոմսերը: Տարեցտարի ավելանում էր պետական ռազմական փոխառության բաժնեգրման գումարը: Ամբողջ Միությունում ռազմական շորս փոխառություններին բաժնեգրվեցին 90 մլրդ. ռուբլի, որից Հայաստանի աշխատավորները՝ 665 մլն. 144 հազ. ռուբլի⁸⁵: Միայն 1944 թ. մայիսի 4-ին, մի քանի ժամվա ընթացքում, Հայաստանում փոխառության բաժնեգրման գումարը հասավ 172 մլն. ռուբլու, որից 77 մլն. ռուբլու բաժնեգրվեցին կոլտնտեսականները⁸⁶:

Հանրապետության աշխատավորների համաժողովրդական օգնության ձեռքից մեկն էլ վիրավոր և հիվանդ ռազմիկների բուժման, հաշմանդամների, զոհվածների, ճակատայինների, էվակուացիայի ենթարկված ընտանիքների և մանավանդ որբ և անապատան երեխաների նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարությունն էր: Հայաստանի առողջապահության աշխատողները մեծ դեր կատարեցին վիրավոր և հիվանդ ռազմիկների բուժման գործում: Պատերազմից առաջ հանրապետությունում գործող հոսպիտալներին ժողկոմսովետի որոշմամբ ավելացան նորերը: Հոսպիտալներ ստեղծվեցին ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ հանրապետության մյուս քաղաքներում; շրջանային կենտրոններում և հատկապես Արզնի, Դիլիջան, Զեմուկ, Կիրովական, Ախթալա, Մաղկաձոր առողջարաններում և հանգստյան տներում: Դրա հետ միաժամանակ արժանի է հիշատակման նաև այն բացառիկ ուշադրությունը, որ սովետական բանակի մարտիկների նկատմամբ ցուցաբերեցին Սովետական

⁸⁴ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 5, 1970, էջ 17:

⁸⁵ «Սովետական Հայաստան», 25/4—42, 11/6—43, 12/5—44, 6/5—45:

⁸⁶ «Коммунист», 5 мая 1944 г.

Հայաստանի հասարակական կազմակերպություններն ու ամբողջ ժողովուրդը: Ժողովուրդն իր ղալակներին օգնում էր թե՛ բարոյապես, թե՛ նյութապես: Բոլոր կազմակերպությունները, հիմնարկ-ձեռնարկները, կոլտնտեսությունները շեֆական օգնության պարտավորություններ ստանձնեցին: Հաճախակի կարելի էր տեսնել վիրավորի մահճակալի՝ մոտ գամված որևէ տնտեսուհու, բանվորուհու, ծառայողի կամ նույնիսկ զայրոցականի: Նրանք հոգում էին մարտիկի բոլոր կարիքները: Յուրաքանչյուր վիրավոր իրեն զգում էր իր հարազատի գրկում: Դա բարձրացնում էր զինվորի բարոյական ոգին: Այսպես, Ալավերդու աշխատավորները միայն 1942 թ. մայիսին № 3698 հոսպիտալում հերթապահեցին 49 անգամ, իսկ Կամոյի շրջանի աշխատավորները № 3699 հոսպիտալն ապահովեցին անհրաժեշտ գույքով: Հոսպիտալի գրադարանին նվիրեցին 250 կտոր պրականություն⁸⁷, № 3693 հոսպիտալի համար Կոտայքի շեֆ կոլտնտեսականները մշակեցին 3 հա բանջարանոց, իսկ Ստեփանավանի կոլտնտեսականները՝ 2 հա կարտոֆիլ⁸⁸, վիրավոր և հիվանդ մարտիկների նկատմամբ հոգատարությունը պետության և ժողովրդի կողմից շարունակվեց նաև ետպատերազմյան տարիներին: Թիկունքի աշխատավորներն ամենօրյա ուշադրությամբ ու հոգատարությամբ էին շրջապատում զոհվածների, ճակատայինների ընտանիքներին, երեխաներին, հաշմանդամներին և էվակուացված քաղաքացիներին: Սովետական ժողովուրդն իր բանակը զինում էր առաջնակարգ տեխնիկայով, նրան դարձնում անխոցելի ու մարտունակ, ամենաջերմ սիրով ու հոգատարությամբ շրջապատում յուրաքանչյուր բանակայինի ընտանիքին: Դեռ Հայրենական պատերազմի առաջին օրերին ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահությունը հրամանագրեր հրապարակեց՝ սովետական բանակի շարքային, կրտսեր հրամկազմի ընտանիքներին նպաստներ նշանակելու մասին: Ինչպես միութենական մյուս հանրա-

87 ՀՊՊ կաբինետի արխիվ, ֆ. 242, գ. 9, թ. 7—8:

88 Նույն տեղում, թ. 23:

պետություններում , այնպես էլ Հայաստանի բոլոր շրջաններում ստեղծվեցին հատուկ ֆոնդեր՝ ճակատայինների և էվակուացիայի ենթարկված ընտանիքներին օգնություն ցույց տալու համար: Հայրենասիրական նման նախաձեռնություն հանդես բերեցին էջմիածնի, Վարդենիսի, Կիրովականի, Արտաշատի, Աշտարակի, Կամոյի, Սպիտակի, Մարտունու և այլ շրջանների աշխատավորները: Վարդենիսի շրջանի պիոներ-գաղթականները դասերից հետո կազմակերպված օգնություն էին ցույց տալիս ճակատայինների ընտանիքներին՝ նրանց տնտեսական աշխատանքներում: Սպիտակի շրջանի Սարահարթ (նախկին՝ Քյուլլիջա) գյուղից Մարիամ Զանաղյանը ռազմաճակատում գտնվող իր ամուսնուն գրում է. «Դու մի մտածիր մեր մասին: Մենք շատ լավ ենք: Մեր ընտանիքով վաստակած 600 աշխօրի դիմաց ստացանք՝ 1900 կգ հացահատիկ, 1500 կգ կարտոֆիլ, 1200 կգ խոտ: Կոլխոզից ստացել ենք յուղ, պանիր և այլ մթերքներ: Այրեն մեր կոմերիտականներն ու պիոներները, նրանք օգնեցին և հասանելիք բերքը հասցրին տուն»⁸⁹: Կարմիր բանակում գտնվող իրենց հարազատներին ուղարկած նամակներում բանակայինների ընտանիքներն իրենց անսահման երախտագիտությունն էին հայտնում այն ջերմ հոգատարություն համար, որով շրջապատված էին իրենք:

Կուսակցությունն ու կառավարությունը համապատասխան որոշումներ ընդունեցին բանակայինների և էվակուացիայի ենթարկված ընտանիքների օգնության և զանազան հարցերի կարգավորման ուղղությամբ: Որոշումներ ընդունվեցին էվակուացիայի ենթարկվածների տեղափոխման, տեղավորման, մատակարարման, աշխատանքով ապահովելու և այլ հարցերի մասին: Մինչև 1944 թ. ապրիլի մեկը Հայաստանում կար 170.534 զինծառայողի ընտանիք՝ 595.062 անդամներով, որից՝ 346.964 երեխա, 20.640՝ հաշմանդամ, 6574՝ էվակուացիայի ենթարկված ընտանիք, 15,371 բնակ-

⁸⁹ ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 366, ք. 3:

շուժյամբ, որից՝ 10.148 երեխա⁹⁰։ ՀԿԿ Կենտկոմի 1942 թ. մայիսի 6-ի որոշմամբ Հայաստանի մի շարք քաղաքներում ու շրջկենտրոններում զանազան մասնագիտությունների գծով կազմակերպվեցին բազմաթիվ դասընթացներ։ 1943 թ. հունիսի 30-ի տվյալներով հաշմանդամներից 12625-ը. նը-պաստ էին ստանում, իսկ 9420-ը ապահովված էին աշխա-տանքով⁹¹։ ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհի 1943 թ. հունիսի 4-ի որոշ-մամբ մեծ օգնություն ցույց տրվեց զոհվածների և ճակա-տայինների՝ ընտանիքներին։ Այդ որոշման համաձայն հան-րապետության բոլոր շրջանները հատուկ ֆոնդեր ստեղծե-ցին զոհվածների, ճակատայինների ընտանիքներին օգնե-լու համար։ Կամոյի շրջանի Կարմիր գլուղի «Սպարտակ» կոլտնտեսության ընդհանուր ժողովում որոշում կայացվեց վերանորոգել 200 բնակարան, վառելանյութով ապահովել 50 տնտեսություն, 100 երեխայի բավարարել հագուստով և կոշիկով։ Միաժամանակ կոլտնտեսության կողմից բաց թողնվեց գյուղատնտեսական մթերքների որոշ քանակու-թյուն՝ զինծառայողների ընտանիքներին օգնություն ցույց տալու համար⁹²։ Շրջանային սովետները պարբերաբար զբաղվում էին այդ հարցերով։ 1942 թ. հունվարի 10-ից մինչև 1945 թ. դեկտեմբերի 12-ը Սևանի շրջսովետը 23 անգամ իր նիստերում անդրադարձել է զինծառայողների, էվակուացիայի ենթարկված ընտանիքների, հաշմանդամների, երեխաների օգ-նության հարցերին և ամեն անգամ հանել համապատասխան որոշում։ Այսպես, շրջսովետի նիստերում քննարկվել են 1942 թ. հոկտեմբերի 8-ին՝ «էվակուացիայի ենթարկված բնակչությանը տեղավորելու, տնտեսապես ապահովելու, աշխատանքով բավարարելու խնդիրը», 1944 թ. ապրիլի 14-ին՝ «Հայրենական պատերազմի հաշմանդամներին աշ-խատանքի տեղավորելու և կուլտիկենցաղային կարիքների բարելավման մասին», 1945 թ. հունվարի 9-ին՝ «Շրջանի

90 Նույն տեղում։

91 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 119, ց. 2, գ. 9, թ. 120։

92 «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1961, № 1, էջ 201։

անապատաճան երկխաների դրուժյունը բարեկամելու մասին»
և այլն⁹³;

1943 թ. հունվարի 21-ին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհուրդը ստուգեց անդրկովկասյան հանրապետությունների զինվորական կոմիսարիատների գործունեության արդյունքները՝ զինվորական ընտանիքներին օգնություն ցույց տալու ուղղությամբ և արձանագրեց, որ այդ գործը հանրապետության բոլոր քաղաքներում, մասնավորապես Լենինականում ու մի քանի շրջաններում, իրոք զբաղված է եղել լավ հիմքերի վրա⁹⁴:

Մինչև 1942 թ. սեպտեմբերի 26-ը Հայաստան էվակուացված 18026 մարդուց աշխատանքի էին տեղավորվել 4808 մարդ⁹⁵: Ռազմաքաղաքական նշանակություն տալով զինծառայողների ընտանիքների կենցաղային պայմանների բարելավմանը, Հայաստանի կուսակցական, զինվորական և հասարակական կազմակերպությունները, հիմնարկ-ձեռնարկությունները և կոլտնտեսությունները զգալի աշխատանք կատարեցին զինծառայողների ընտանիքների նյութական դրուժյունը բարեկամելու ուղղությամբ: Հոկտեմբերյանի կուսըջկոմի բյուրոն 1942 թ. փետրվարի 26-ի նիստի օրակարգում մտցրեց «Կարմիրբանակայինների ընտանիքներին նպաստներ նշանակելու և տալու կարգի մասին շրջկոմի 1941 թ. հոկտեմբերի 29-ի որոշման կատարման ընթացքը» հարցը: Շրջանային կոմիտեն հանձնարարեց շրջանային սովետի գործկոմին՝ այդ աշխատանքներում թերություններ լինելու դեպքում քննել սոցալբաժնի վարիչի հարցը և ենթարկել նրան պատասխանատվության⁹⁶:

Ձինծառայողների ընտանիքների նյութական-կենցաղային պայմանների բարելավման ուղղությամբ հատկապես զգալի գործ կատարվեց Նրևան և Լենինական քաղաքներում:

93 Տե՛ս ՀԳՊ կարինետի արխիվ, ֆ. 269, գ. 3, թ. 25, 39, 49:

94 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 8, գ. 64, թ. 80:

95 Նույն տեղում, գ. 81, թ. 9—10:

96 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 90, ց. 4, գ. 229, թ.

Այդ քաղաքների օրինակին հետևեցին նաև մյուս քաղաքներն ու շրջանները: Էջմիածնի շրջսովետը 1450 ճակատայինի ընտանիքի տվեց 46270 կգ հացահատիկ, 43.170 կգ վառելավառ, 5.508 կգ յուղ, պանիր, մեղր և այլն⁹⁷: Ղափանի շրջանի սոցապբաժինը մինչև 1943 թ. մարտ ամիսը բանակայինների ընտանիքներին բաց թողեց 3.560.210 ուրբու նպաստ⁹⁸: Միայն 1942 թ. ընթացքում հանրապետությունում բանակայինների ընտանիքներին բաց թողնվեց 97.588.000 ուրբու նպաստ և միանվագ օգնության կարգով՝ 374.400 ուրբի⁹⁹:

Ըստ 1943 թ. մարտի 1-ի տվյալների, Գորիսի շրջանում կարմիրբանակայինների 2289 ընտանիք միայն 1942 թ. պետությունից ստացել էին 2445106 ուրբու նպաստ: Հայրենական պատերազմի հաշմանդամները միայն 1943 թ. հունվար ամսին միանվագ 221869 ուրբու նպաստ էին ստացել, իսկ հրամկազմի ընտանիքներն ատեստատով ստացել էին 600000 ուրբի: Այս բոլորից բացի, կոլտնտեսության վարչությունը օգնության կարգով բանակայինների ընտանիքներին բաց էր թողել 819 տ հացահատիկ, շրջկոմի և շրջսովետի գործկոմի որոշմամբ ճակատայինների զարգացական հասակ ունեցող երեխաներին բաժանվել էր 45000 ուրբու արժողությամբ հագուստեղեն և կոշիկեղեն¹⁰⁰:

Հայրենական պատերազմի սկզբից մինչև 1943 թ. սեպտեմբերի 1-ը հանրապետությունում զինծառայողների ընտանիքներին բաց է թողնվել 222 մլն. ուրբու պետական նպաստ և թոշակ, միանվագ օգնության կարգով՝ 2 մլն. ուրբի, աշխատանքի են տեղավորվել 22.354 մարդ, մանկական հրապարակներն են ընդունվել 91 հազ. 382 երեխա, նո-

97 «Սովետական Հայաստան», 17 մարտի 1943 թ.:

98 «Առաջ հանուն Հայրենիքի», 9 մարտի 1943 թ.:

99 Նույն տեղում:

100 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 15, ց. 3, գ. 127, թ. 2—3:

րողվել է 7600 բնակարան, նոր բնակարաններ են հատկացվել 9.257 ընտանիքի¹⁰¹:

Հայրենական պատերազմի ընթացքում մեծ հողատարությամբ և ուշադրությամբ էին շրջապատված ճակատայինների, զոհվածների և էվակուացիայի ենթարկվածների երեխաները:

1942 թ. փետրվարին «Պրավդան» «Հողատարություն երեխաների մասին» առաջնորդողում գրում է. «Ավերված քաղաքներն ու գյուղերը կարելի է նորից կառուցել: Կարելի է վերականգնել շարքից հանված ֆաբրիկաներն ու գործարանները: Բայց դժվար է նորմալ կյանքի վերադարձնել առապատանությունից խեղանդամ դարձած, երջանիկ մանկությունից զրկված երեխային: Դժվար է բուժել հոգեկան վերքերը այն դեռահասի, որի աչքերի առջև ֆաշիստական ցաղանները կախել են նրա հորը կամ տանջել մորը»¹⁰²:

Թիկունքային բոլոր հանրապետություններում, այդ թվում Հայաստանում նորմալ պայմաններ ստեղծվեցին ծնողազուրկ երեխաների կյանքի ապահովման, սննդի, կրթության կազմակերպման համար: Այստեղ որբացած երեխաները զգում էին ինչպես հարազատ օջախում: Պատերազմի տարիներին Հայաստանում գործում էին 50 մանկատուն, գիշերօթիկ դպրոց և մանկապարտեզ, որտեղ տեղավորված էին 15.648 երեխա¹⁰³: Հայ ժողովրդի կարեկից ու հողատար վերաբերմունքի մասին է վկայում Լենինգրադից էվակուացիայի ենթարկված մանկատան սաների ծնողների նամակը, որտեղ ասված է. «Ջերմագին ողջուն Լենինգրադի ռազմաճակատից և Լենինի հերոս քաղաքը պաշտպանող մարտիկներին: Մենք՝ Լենինգրադի ռազմաճակատի մարտիկներս, մեր ջերմ շնորհակալությունն ենք հայտնում հայ ժողովրդին այն մեծ ուշադրության համար, որ նա ցույց է տա-

101 «Սովետական Հայաստան», 6 հոկտեմբերի 1943 թ.:

102 «Правда», 4 февраля 1942 г.

103 *Sh'n* ՀՀՍՀՊԿ արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 9, գ. 30, թ. 27:

լիս մեր երեխաների նկատմամբ»¹⁰⁴։ Այս նամակը եղակի չէ։ Պահպանվել են այդպիսի հազարավոր նամակներ։

Կանանց աշխատանքն ավելի լավ կազմակերպելու նպատակով բոլոր կոլտնտեսություններում ու գյուղերում բացվեցին մանկամսուրներ և մանկապարտեզներ։ 1942 թ. Հայաստանում գործում էին 2735 մանկական հրապարակ ու մըսուր, որտեղ տեղավորված էին 100000 երեխա¹⁰⁵։ Դրանք ղեռնա մարտ ամսին ապահովվեցին համապատասխան շենքերով, գույքով, կոլտնտեսության վարչությունների ու տեղարդկոմբինատների կողմից անհրաժեշտ քանակությամբ սննդամթերքներով։ Բավարար էր նաև դաստիարակչուհիների և բուժաշխատողների թիվը։ Սակայն, երբ որոշ ժամանակ անց շրջկոմները կրկին անդրադարձան մանկահրապարակների և մսուրների կազմակերպման հարցին, պարզվեց, որ ոչ բոլոր գյուղերում ու կոլտնտեսություններում էին բացվել հարմարավետ պայմաններ երեխաների հանգստի համար։ Այսպես, Նղեգնաձորի շրջանի Գլաձոր (նախկին՝ Օրթաբենդ), Ռինդ և այլ գյուղերում ամեն ինչ կարգին էր, այնինչ Մալիշկա, Գնիշիկ, Ննգիջա և այլ գյուղերում վատ էր կազմակերպված երեխաների խնամքը, որը և անդրադառնում էր մայրերի աշխատանքի վրա։ Այդ գյուղերում կանանց անբավարար աշխատանքի հետևանքով բերքահավաքը ավարտվեց ժամանակից ուշ¹⁰⁶։

ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհի «1943 թ. ամառային շրջանում երեխաների առողջությունը ամրապնդելու միջոցառումների մասին» որոշման հիման վրա հունիսի 1-ից մեր Միության տարբեր մասերում կազմակերպվեցին պիոներական ճամբարներ և ամառային հրապարակներ՝ 1.400.000 երեխայի համար, իսկ 465 հազ. երեխայի համար առողջարանային տիպի ճամբարներ։ Հայկական ՍՍՀ-ում կազմակերպվեցին 4000 երեխայի համար պիոներական ճամբարներ քաղաքից

104 Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում, Երևան, 1954, էջ 504։

105 «Սովետական Հայաստան», 25 մարտի 1942 թ.։

106 «Սովետական Հայաստան», 16 հունիսի 1942 թ.։

դուրս, 5000 երեխայի ամառային հրապարակներ՝ տեղերում, իսկ 7.600 երեխայի համար՝ դպրոցական ճամբարներ¹⁰⁷:

ՀԿԵՄ Կենտկոմի բյուրոն, ելնելով «Ճակատայինների երեխաներին օգնություն ցույց տալու գործում կոմերիտական կազմակերպությունների աշխատանքի մասին» ՀամԿԵՄ Կենտկոմի որոշումից, 1942 թ. սեպտեմբերին անցկացրեց զոհվածների, ճակատայինների, հաշմանդամների երեխաներին օգնություն ցույց տալու 15-օրյակ: Պիոներական կազմակերպությունները ստեղծեցին ֆեդլակցիների և թեմուրականների հազարավոր խմբակներ: Խմբակների անդամները մշակում էին ճակատայինների տնամերձ հողամասերը, հավաքում և փոխադրում բերքը, ճակատայինների երեխաների համար ստեղծում էին զբոսայգիներ և մթերային ֆոնդեր, խնամում երեխաներին և այլն: Հանրապետությունում ճակատայինների երեխաների օգնության ֆոնդին հատկացվել էր ավելի քան 2 մլն. ռուբլի¹⁰⁸, 19967 փութ հացահատիկ, 1447 փութ կարտոֆիլ: Կարիքավոր երեխաներին բաժանվել էր 18.866 զույգ կոշիկ, 16.774 կտոր հագուստ¹⁰⁹: Պետությունը և ժողովուրդը մեծ հոգատարությամբ էին շրջապատել նաև բազմազավակ մայրերին: 1941—1942 թթ. Հայաստանում բազմազավակ մայրերին տրվել է 78.042.000 ռուբլու նպաստ, իսկ միայն 1944 թվականին՝ 23 մլն. 275 հազ. ռուբլի¹¹⁰: Պատերազմի ժամանակ՝ 1942 թ. օգոստոսին ժողովուրդը որոշում կայացրեց մինչև 8 տարեկան հասակի երեխա ունեցող աշխատող մայրերին ամեն շաբաթ մեկ հանգստյան օր տալ՝ երեխաներով զբաղվելու համար¹¹¹:

Ստեղծվեց հատուկ ֆոնդ՝ ազատագրված շրջանների կոլտնտեսականներին օգնելու համար: Ինչպես մյուս, այն-

107 ՄԼԻ Հայկական մասնահայտի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 59, թ. 136, 140:

108 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 122, ց. 3, գ. 44, թ. 51:

109 «Սովետական Հայաստան», 4 ապրիլի 1943 թ.:

110 «Սովետական Հայաստան», 4 փետրվարի 1945 թ.:

111 ՀՀՍՇՊԿ արխիվ, ֆ. 113, ց. 9, գ. 196, թ. 53:

պէս էլ այս կամպանիան Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիութիւնը անցկացրեց մեծ ոգևորութեամբ: Հայաստանում այդ նպատակով ցանկեցին հատուկ հեկտարներ, որոնց եկամուտը ուղարկվում էր համապատասխան շրջանները: Ազատագրված շրջաններն էին ուղարկվում սերմացու, անասուն, անասնակեր, գյուղատնտեսական մեքենաներ ու գործիքներ:

Հայաստանի աշխատավորներն ավելի քան 8 մլն ռուբլի տրամադրեցին գերմանական զավթիչների կողմից ավերված քաղաքների՝ Ստալինգրադի, Լենինգրադի, Օդեսայի, Սևաստոպոլի, ուկրաինական և բելոռուսական մի շարք այլ քաղաքների վերականգնմանը:

Այդ գործում հատկապէս աչքի ընկան Ստեփանավանի շրջանի աշխատավորները, որոնք Ստալինգրադի վերականգնման համար պետքանկ մուծեցին մէկ միլիոն 266 հազար ռուբլի, իսկ Լենինգրադի համար՝ 900 հազ. ռուբլի: Կիրովականի պիոներ-գպրոցականները Օդեսայի դպրոցների վերականգնման համար մուծեցին 100 հազ. ռուբլի, Արտաշատի շրջանի ուսուցիչները՝ 115 հազ. ռուբլի և 65 հազ. ռուբլու փոխառութիւն հատկացրին Սևաստոպոլի դպրոցները վերականգնելու գործին: Էջմիածնի շրջանի պիոներ-դպրոցականներն այդ նպատակին հատկացրին 300000 ռուբլի: Ստանալով Ստեփանավանի աշխատավորների ուղարկած գումարը, Ա. Ժդանովը հետևյալ հեռագիրն ուղարկեց Ստեփանավանի շրջկոմին. «Խնդրում եմ Լենինգրադի աշխատավորների անունից իմ ողջույնը և շնորհակալութիւնը հաղորդել Հայկական ՍՍՀ Ստեփանավանի շրջանի աշխատավորներին՝ Լենինգրադի վերականգնման ֆոնդին 900 հազ. ռուբլի հավաքելու համար: Լենինգրադի մասին այդ եղբայրական օգնութիւնն ու հոգատարութիւնը ոգևորում է Լենինգրադցիներին և նոր ուժ տալիս նրանց:

Համկ(բ)Կ Լենինգրադի մարզկոմի և քաղկոմի
քարտուղար Ա. Ժդանովը»¹¹²:

¹¹² «Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне», изд-во политлитературы, М., 1970, стр. 391.

Հայրենական պատերազմի տարիներին Հայաստանի աշխատավորները միայն երկրի պաշտպանության, բանակին զենք ու սպառազինություն արտադրելու, գերմանաֆաշիստական դավթիչների կողմից ավերված քաղաքները վերականգնելու համար նվիրաբերեցին 215 մլն. 666 հազ. ռուբլի¹¹³։ Կոլտնտեսականներն իրենց եկամուտի 1/5 մասը տրամադրում էին այդ նպատակին։ Պարզ է, թե ինչպիսի զոհաբերությունների գնով էր սովետական ժողովուրդը օգնում ռազմաճակատին։

Թիկունքի և ռազմաճակատի անքակտելի կապի արտահայտություններից մեկն էր նաև նամակների և պատվիրակությունների փոխանակությունը, որ կատարվում էր թիկունքի աշխատավորության և ռազմաճակատի մարտիկների միջև։

Հայկական 390-րդ դիվիզիայի անձնակազմը 1942 թ. մայիսին դիմելով հայ ժողովրդին, իր նամակում գրում էր. «Հայկական զորամասերի մարտիկները, հրամանատարներն ու քաղաշխատողները հերոսական կարմիր բանակի շարքերում իրենց նվիրական պարտքն են կատարում մեր սովետական մեծ Հայրենիքի հանդեպ՝ անխնա ոչնչացնելով գերմանաֆաշիստական բարբարոսներին, որոնք ներխուժել են մեր հայրենիքը։

Նենդ թշնամու վերջնական ջախջախումը ձեզանից ավելի մեծ ջանքեր ու զոհողություններ է պահանջում։ Մենք համոզված ենք, որ ՀԿ(Բ)Կ Կենտրոնական Կոմիտեի ղեկավարությամբ դուք ամեն ինչ կանեք ռազմաճակատում մեր վերջնական հաղթանակն ապահովելու համար»¹¹⁴։

1942 թ. սեպտեմբերին, երբ հայկական 89-րդ դիվիզիան նոր էր համալրել զործող բանակի շարքերը և անցել պատասխանատու առաջադրանքի կատարմանը, ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահությունը հայ ժողովրդի անունից ողջույնի նամակ ուղարկեց միավորման անձնակազմին։

¹¹³ ՏԵՍ Մ. Պ. Աղայան, Ե. Մ. Խաչյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի սպառնության, պրակ 3, Երևան, 1960, էջ 244։

¹¹⁴ «Սովետական Հայաստան», 1 մայիսի 1942 թ.։

Նամակը հայ ռազմիկներին դիմում էր հետևյալ կոչով. «...Կանգնեցրեք կատաղաբար առաջ ձգտող թշնամուն: Արյունաբամ արեք նրան: ...Հայաստանի դավակներ, անվախ վարդան Մամիկոնյանի, Դավիթ Բեկի հպարտ սերունդներ, Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների հետ ուս-ուսի տված... ոչնչացրեք գերմանական բարբարոսներին: Թշնամին պետք է կանգնեցվի: Նա պետք է ջախջախվի: Այս է հայրենիքի հրամանը, այս է Անդրկովկասի ժողովուրդների միասնական կամքը»¹¹⁵: Ի պատասխան դրա, հայ ռազմիկները ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Մ. Պապյանին գրեցին. «Ընկ. Պապյան, շատ չի անցել այն օրից, երբ դուք հայրենիքի, կառավարության անունից մեզ համար թանկ ու նվիրական նրեանում հանձնեցիք մեզ մարտական կարմիր դրոշը: Մենք այդ սուրբ պահին երգվեցինք, որ բարձր ու անթեք կպահենք այդ վեհ դրոշը: Եվ մենք անխախտ պահում ենք այդ երգումը: Մենք չենք ապականի մեր հայ ժողովրդի սխրագործական ու լուսավոր էջերը: Չենք մրոտի դուցազն Հայկի, վարդան Մամիկոնյանի, Սասունցի Դավթի, Դավիթ Բեկի և մեր բոլոր հերոսական նախնիների պայծառ անունները, որոնք դարերի խորքից այնքան քաղցր են հնչում մեզ համար, մեր ժողովրդի համար»¹¹⁶:

Հոկտեմբերյանի շրջանի աշխատավորները դորամասի մարտիկներին, հրամանատարներին և քաղաշխատողներին այդ օրերին գրում էին. «Սիրելի ընկերներ, ձեր նամակի յուրաքանչյուր տողը կարգալիս հեծում են մեր սրտերը ուրախության և հպարտության զղացումից, այն հպարտության, որ դուք մարտականորեն և անշեղորեն կատարում եք հրամանատարության առաջադրանքները և պատրաստ եք ջախջախելու, հողմացրիվ անելու ֆաշիստական հորդանքներին:

Հոկտեմբերյանի շրջանի կոլտնտեսությունները, սովխոզներն ու գործարանները մտնելով մրցության մեջ, այս

¹¹⁵ «Կարմիր զինվոր», 16 սեպտեմբերի 1942 թ.:

¹¹⁶ «Կարմիր զինվոր», 18 սեպտեմբերի 1942 թ.:

տարի սկսեցին աշխատել պատերազմի ժամանակվա ոգով ու տեմպերով: Օրինակելիորեն կազմակերպեցին զարնանացանը և ամառային գյուղատնտեսական աշխատանքները:

...Սիրելի ընկերներ, դժվար է գրչի մի շարժումով շարագրել այն, ամենն, ինչ կատարվում է մեզ մոտ՝ գործարաններում, սովխոզներում: Աշխատանքային էնտուզիազմով լցված յուրաքանչյուրը կատարում է 2—3 նորմա: Նրանք իրենց սեփական միջոցներն են նվիրում հարազատ բանակին: Հոկտեմբերյան տոնի առթիվ գործող բանակին ենք ուղարկել 10 տ նվեր-ծանրոց: Շրջանի կոլխոզները ավարտել են պաշտպանական ֆոնդի առթիվ ցանված 34 հա հացահատիկի, բամբակի, բանջարեղենի, խաղողի այգիների բերքահավաքը և շարունակում են 72 հա բամբակի հավաքումը... Հորադատ կարմիր բանակին կնվիրենք մեր ամբողջ սերն ու հոգատարությունը, բոցավառ ողջուն մեր հարազատներ, մեր ընկերներ, մենք ձեզ կոչ ենք անում ռազմաճակատում կանգնել հզոր ու անսասան...»¹¹⁷:

Այս կոչերի միջոցով նամակներից բացի, ամեն օր հազարավոր նամակներ էին ուղարկվում դեպի ռազմաճակատ ու ռազմաճակատից՝ թիկունք: Կապիտան Մամյանի 75-ամյա ծնրունի հոր նամակում գրված է. «Բարև սիրելի իմ Սեդրակ: Զավակս, մենք շատ լավ ենք, ողջ և առողջ, քո նամակը շափազանց ուրախացրեց մեզ, բոլոր կոլխոզիկներին: Ցանկանում ենք ձեզ հաջողություն: Հավատացած եմ, որ շուտով կարմիր բանակը ֆաշիստներին կբնաջնջի երկրի երեսից և կարմիր դրոշը բարձր կպահի մեր հարազատ հայրենիքի վրա: Զավակս, մենք էլ թիկունքում մեր ջանքերը չենք խնայի մեր հարազատ կարմիր բանակին օգնելու համար, մեր երկիրը պաշտպանելու համար»¹¹⁸:

Անթիվ ու անհամար նամակներ էին ստանում ռազմաճակատից թիկունքի աշխատավորները, կուլտուրայի և արվեստի գործիչները, հասարակական աշխատողները: Այս-

117 «Բոլշևիկյան տեմպով», 22 նոյեմբերի 1942 թ.:

118 «Սովետական Հայաստան», 21 ապրիլի 1942 թ.:

պէս, կապիտան Վարդան Խանգրտյանը գերասան Գուրգեն Զանիբեկյանին գրում է. «Հարգելի Գուրգեն, թատրոնը մեծ անելիքներ ունի Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանում, մենք հուսով ենք, որ չեք խնայի ձեր ուժերը, ձեր արվեստով կօժանդակեք թշնամու դեմ մղվող պայքարին: Վերջնական հաղթանակից հետո դարձյալ կգանք Հայաստան և Սունդուկյանի անվան թատրոնում կդիտենք Ն. Զարյանի «Վրեժ»-ի բեմադրությունը՝ Ձեր մասնակցությամբ»¹¹⁹:

Ռազմաճակատի և թիկունքի անխախտելի կապի վկայությունն է ջոկի հրամանատար Վահան Մովսիսյանի ուղարկած նամակը հարազատներին. «Սովետական ամրակուռ թիկունքը գթառատ մոր պէս օգնում է մեզ: Մեր թիկունքն ու ռազմաճակատը միասնական են: Դուք անդուլ կերպով աշխատեցեք արեւմտ Հայաստանի կոլխոզներում և գործարաններում, որպեսզի ձեր հերոսական աշխատանքով է՛լ ավելի ամրապնդեք մեր սովետական թիկունքը, մեր փառապանծ Կարմիր բանակի ուժն ու հզորությունը»¹²⁰:

Հայաստանի աշխատավորները նամակագրական սերտ կապերի մեջ էին նաև եղբայրական մյուս ժողովուրդների և նրանց զավակների հետ: Նրանք բազմաթիվ նամակներ էին ստանում պարտիզանական զանազան ջոկատներից, էվակուացված ընտանիքներից, մանկատան սաների ծնողներից և այլն: Ուշագրավ են հատկապես Լենինգրադից էվակուացված № 82 մանկատան սաներից մեկի հոր՝ ավագ լեյտենանտ Ի. Պուգաչի նամակի հետևյալ տողերը. «1942 թ. սկզբին հարազատներին հետ իմ կապը կտրվեց: Այդ միջոցին վախճանվել էր կինս, որդիս մնացել էր միայնակ... Լենինգրադի № 82 մանկատունը փոխադրվեց Հայաստան: Այդտեղ երեխաները առաջին իսկ օրից իրենց զգացին այնպես, ինչպես տանը: Ութ ամսվա բլոկադա ասրած երեխաների համար, որոնք ապրել էին Լենինգրադի ռմբակոծությունը, արվեց ամեն ինչ, որպեսզի նրանք մոռանան այդ սարսափ-

¹¹⁹ Նույն տեղում:

¹²⁰ ՀՊՊ կարիների արխիվ, ֆ. 292, գ. 2, թ. 11:

ները, կարողանան նորից վազվզել, ղվարճանալ, ծիծաղել: ...Մի մարտի ժամանակ ես վիրավորվեցի և բուժման համար ինձ ուղարկեցին հարավ: Այդտեղից ես մի քանի օրով գնացի Երևան, իմ երեխայի մոտ: ... Այդտեղ երեխաներն աճում են մի ընտանիքում, ամեն բանի մեջ երևում է և՛ սեր, և՛ հոգատարություն: ...Վերադառնալով ռազմաճակատ, ես հանգիստ եմ իմ երեխայի համար: Այն ամենը, ինչ ես տեսա, ավելի մեծ եռանդ է ներշնչում ինձ: Ես է՛լ ավելի շեշտակի կհարվածեմ գերմանական իժեքին... Ես ուզում եմ իմ շնորհակալությունը հայտնել կուսակցական ու սովետական օրգաններին՝ մեր երեխաների նկատմամբ ցուցաբերվող մեծագույն հոգատարության և ուշադրության համար: Դժվարանում եմ համապատասխան խոսք գտնել: Կասեմ պարզ լեզվով՝ նավաստիական իմ շնորհակալությունը ձեզ, հայ ընկերներ»¹²¹:

Քաղաքական խոշոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի նամակը՝ ուղղված ռազմաճակատում գտնվող իր զավակներին: Այդ նամակի կապակցությամբ «Պրավդա» թերթն իր առաջնորդողում գրել է. «Հայ ժողովուրդը հնագույն ազգերից մեկը լինելով, բազմիցս կանգնած է եղել ֆիզիկական լիակատար բնաջնջման, իր ազգային մշակույթի լիակատար կործանման եզրին: Մեծ է նրա թշնամիների ցուցակը: Դրա սկիզբը հասնում է մինչև դարավոր հնությունը: Գերմանացի զավթիչները եղրափակում են հայկական վշտի, հայկական թախծի դառը տարեգրությունը»¹²²: Այդ պատմական նամակ-կոչը ստորագրել էին Հակական ՍՍՀ ավելի քան 335 հազ. աշխատավոր¹²³: Ժողովուրդը ջերմ սիրով լցված խոսքեր է հղում ռազմաճակատում գտնվող իր զավակներին, հիշեցնում այն սրբազան պարտքը, որի համար նրանք ռազմաճակատ էին մեկնել: Հայ ժողովուրդը, նրա ամեն մի ընտանիք պահանջում էր հայ մարտիկից՝ «չվերադառնալ տուն,

121 «Սովետական Հայաստան», 2 հունիսի 1944 թ.:

122 «Պրավդա», 27 փետրվարի 1943 թ.:

123 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի խոսքը ռազմաճակատում գտնվող իր զավակներին», Երևան, 1943, էջ 41:

մինչև վերջին օկուպանտը չոչնչանա»¹²⁴։ Հայաստանի աշխատավորները նամակում պատմում էին թիկունքում կատարած իրենց անդուլ աշխատանքի մասին, ապա կոչ անում հայ մարտիկներին՝ նորանոր սխրագործություններով և հերոսություններով բազմապատկել իրենց զինքի փառքը, հաստատակամորեն շարժվել զեպի արևմուտք և տուն վերադառնալ միայն հաղթանակով։

Հայ ժողովրդի նամակի ուղարկումը ռազմաճակատ մեծ իրադարձություն էր։ Հայկական բոլոր միավորումներում, ստորաբաժանումներում տեղի ունեցան միախմբեր, ժողովներ, որտեղ մանրամասնորեն քննարկվեց նամակի տեքստը։ Նամակը հասավ Լենինգրադի, Դոնբասի, Սև և Ալդովի ծովերի հայ պաշտպաններին։ Այն մեծ հետաքրքրությամբ կարդացին ուսան ու ուկրաինացին, վրացին ու ադրբեջանցին, ուզբեկն ու ղազախը և մյուս ազգերի մարտիկները։ Այդ կոչը նրանց ևս ոգեշնչեց նորանոր սխրագործությունների։ Ամեն մի հայ ռազմիկ երգվեց սրբությամբ կատարել մայր ժողովրդի պատգամը և տուն վերադառնալ միայն հաղթանակով։ Հայ մարտիկներն իրենց հերթին բազմաթիվ պատասխան-նամակներ ուղարկեցին Հայաստան։

89-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիայի անձնակազմն իր ժողովրդին գրեց. «Այդ նամակը մեզ է՛լ ավելի խոր ատելությամբ վրեժի կոչեց հայ ժողովրդի ամենաոխերիմ թըշ-նամիների՝ զերմանական օկուպանտների դեմ։

...Մենք երգվում ենք մեր պատվով, մեր զոհված ընկերների արյամբ, բարբարոս ֆաշիստների կողմից անարգված ու խոշտանգված մայրերի, քույրերի, մանուկների արցունքով ու արյամբ, որ վրիժառու կլինենք դահիճ հիտլերականների նկատմամբ»¹²⁵։ 409-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիայի անձնակազմը գրեց. «...Մեր սուրբ պատյան չինք դնի, մինչև չհասնենք լիակատար հաղթության, մինչև չոչնչացնենք վերջին հիտլերականին, որը ներխուժել է մեր սովետական հո-

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 14։

¹²⁵ «Հայ մարտիկների պատասխանը հայ ժողովրդին», Երևան, 1944, էջ 19, 24, 25։

ղը»¹²⁶։ Ռազմաճակատում գործող ստորաբաժանումներից մեկի հայ մարտիկները գրում են. «Մենք հրճվում ենք ու պարծենում, որ մեր մասին ոչ մի բուպե չի մոռանում Հայաստանի կառավարությունը և մեր մայր ժողովուրդը։ Գերմանական զավթիչների դեմ մղվող մարտերում մեր մայր ժողովրդից ստացվող ամեն մի նամակ, ամեն մի լուր մեզ նոր ուժ և եռանդ է տալիս»։

Լենինգրադի ռազմաճակատի մի խումբ մարտիկներ ի պատասխան հայ ժողովրդի նամակի, գրում են. «Թանկագին ծնողներ, բույրեր, հղբայրներ և կանայք, մենք ստանալով Ձեր կոչը, խոստանում ենք Ձեր առաջ կատարել ձեր բոլոր ցուցմունքներն անշեղորեն և լինել հավատարիմ սոցիալիստական ժողովրդի առաջ, որը շուտով կտոնի իր փողոցներում մեր ժողովրդի սքանչելի հաղթանակի օրը»¹²⁷։

Հայ ժողովրդի նամակին պատասխանեցին նաև այլ ստորաբաժանումներում ծառայող հարյուրավոր անհատ հրամանատարներ, քաղաշխատողներ, շարքային մարտիկներ։

Կարևոր նամակներից մեկն էլ նամակ-զեկուցագիրն էր, որ 89-րդ Թամանյան հայկական դիվիզիայի անձնակազմը բեռլինյան մարտերից հետո ուղարկեց հայ ժողովրդին։ Այդտեղ հայ թամանցիները հաղթողի օրինական հպարտության մեծ և վեհ զգացմունքներով պատմում են Կովկասից Բեռլին անցած 3700 կմ մարտուղու, աչքի ընկած հարյուրավոր հերոսների սխրագործությունների, ձեռք բերած հաջողությունների, մայր ժողովրդին իրենց տված խոստումը պատվով կատարելու և հաղթարշավով Սովետական Հայաստան վերադառնալու մասին։

Թիկունքի և ռազմաճակատի անխղելի կապի վառ արտահայտություններից մեկը պատվիրակությունների այցն էր ռազմաճակատ և ռազմաճակատից թիկունք։

Առաջին պատվիրակությունը, որ կազմված էր կոլտըն-

126 Նույն տեղում, էջ 5։

127 ՀՊՊ կաբինետի արխիվ, ֆ. 292, գ. 2, Թ. 35։

տեսականներից (ղեկ. Գալումյան), ռազմաճակատ մեկնեց 1942 թ. փետրվարին: Այն ուղեկցում էր կարմիր բանակի մարտիկների համար նվեր-ծանրոցներ տանող գնացքին: Մի փոքր ուշ, 1942 թ. մարտի սկզբներին, ռազմաճակատ մեկնեց Գերագույն սովետի նախագահության պատվիրակությանը (ղեկ. Մ. Պապյան), որը Ղրիմի ռազմաճակատում մարտնչող Հայկական 390-րդ (հրամ. գնդապետ Ս. Զաքյան) դիվիզիային և նրա գնդերին մարտական դրոշներ ու նվեր-ծանրոցներ հանձնեց: Հայ ռազմիկներն ընդունելով մարտական դրոշները, երգվեցին պատվով կատարել հայ ժողովրդի պատգամը, փառքով պսակել մարտական դրոշները: Այնուհետև ռազմաճակատ մեկնեցին արվեստի և կուլտուրայի գործիչներից կազմված պատվիրակությունները՝ Հայաստանի սկետական Զաղ նվագախմբի անձնակազմը (ղեկ. Ա. Ալվադյան), հայկական երգի-սարի վաստակավոր անսամբլը (ղեկ. Բ. Ալթունյան) և շատ ուրիշներ:

1942 թ. հոկտեմբերին Հայաստանի կուսակցական-սովետական աշխատողներից կազմված մի պատվիրակություն մեկնեց 89-րդ հայկական դիվիզիա: Ժամանելով ռազմաճակատ, կուսակցական-սովետական ղեկավար աշխատողները տեղում ծանոթացան զորամասում ստեղծված դժվարություններին և ստորաբաժանումների հրամանատարներին ու քաղաշխատողներին օգնեցին՝ հաղթահարելու այդ դժվարությունները:

1942 թ. հոկտեմբերի վերջին Հայաստանի դրոշների Միության պատվիրակությունը (ղեկ. Գեղամ Սարյան) եղավ 408-րդ հայկական դիվիզիայում: Պատվիրակության անդամները ջերմ հանդիպումներ ունեցան միավորման անձնակազմի հետ:

1943 թ. հոկտեմբերին Թաման թերակղզի ժամանեցին Հայաստանի դրոշների և մամուլի մի խումբ աշխատողներ (ղեկ. Հ. Մկրտչյան): Հանդիսավոր պայմաններում պատվիրակությունը հանդիպում ունեցավ դիվիզիայի անձնակազմի հետ, այնուհետև նրա առանձին անդամները եղան տարբեր ստորաբաժանումներում ու ռազմիկներին պատմեցին Հա-

յաստանի աշխատավորների թիկունքում ձեռք բերած հաջողութիւնների մասին և նրանց անունից ողջունեցին դիվիզիայի ողջ անձնակազմին՝ Թամանում տարած փառավոր հաղթանակի առթիւ¹²⁸։

Պատերազմի ընթացքում կարմիր բանակի գործող զորամասերում, ռազմածովային նավատորմում միայն զեղարվեստական սպասարկում են կազմակերպել և շեֆական օգնութիւն ցույց տվել արվեստի 156 ներկայացուցիչ։

Փոխադարձ աջգով ռազմաճակատից եկել են հայկական 89-րդ, 409-րդ, գվարդիական 51-րդ դիվիզիաների պատվիրակները։ Վերջիններս մայր հայրենիք էին գալիս իրենց ողջ անձնակազմի նամակ-հանձնարարականներով։ Նրանք ջերմ ու հուզիչ հանդիպումներ էին ունենում հանրապետութեան աշխատավորութեան հետ։ Այդ հանդիպումների ընթացքում նրանք պատմում էին հայկական միավորումների ձեռք բերած մարտական հաջողութիւնների, մարտերում աչքի ընկած ռազմիկների սխրագործութիւնների մասին։

1943 թ. նոյեմբերին, երբ 89-րդ դիվիզիան Թամանյան անվանումն ստանալուց հետո, իր անդրանիկ պատգամավորներին ուղարկեց Հայաստան, ի պատիվ դիվիզիայի պատվիրակութեան (ղեկ. մայոր Գ. Կարապետյան), Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետում կազմակերպվեց ընդունելութիւն, որի ժամանակ պատվիրակներին հանձնվեցին ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահութեան պատվոգրերն ու թանկարժեք նվերները։ Պատվիրակութեան անունից շնորհակալութիւն հայտնելով, Զահան Կարախանյանը (որն այդ ժամանակ արդեն ներկայացված էր Սովետական Միութեան հերոսի կոչման) արտասանում է հետեւյալ խոսքերը. «Այն մարտական դրոշմ, որ դուք ռազմաճակատ մեկնելիս, հայ ժողովրդի անունից հանձնեցիք մեզ, մենք այն կրակի ու բոցերի միջով պատվով առաջ ենք տարել և կտանենք նաև ա-

128 Տե՛ս «Առաջ հանուն Հայրենիքի», 24 հոկտեմբերի 1943 թ.։

ռաջիկայում և կօծենք այն հաղթանակների փառքով»¹²⁹։ Հերոսի խոսքերն իրականացան։ Թամանյան անվանակոչմանն արժանացած 89-րդ հրաձգային դիվիզիան պատերազմի բոցների միջով իր դրոշը Կովկասյան նախալեռներից հաղթանակով հասցրեց Բեռլին և դարձավ Կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի, Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանակիր Թամանյան հայկական հրաձգային դիվիզիա։

Գվարդիական 51-րդ դիվիզիան իր պատվիրակությունները 3 անգամ ուղարկեց մայր հայրենիք (1942 թ. հոկտեմբերին, 1944 թ. ապրիլին և 1945 թ. նոյեմբերին)։

Թիկունք ժամանեցին նաև 409-րդ դիվիզիայի պատվիրակները, որոնք իրենց զեկուցագրի մեջ նշեցին. «Մենք՝ հայ մարտիկներս և սպաներս հավաստիացնում ենք մեր հարազատ ժողովրդին, որ մինչև վերջ կկատարենք Ձեր նամակակազմը և մեր հայրենիքի մյուս ժողովուրդների ղավակների հետ միասին հերոսաբար կմարտնչենք վայրագ թշնամու դեմ, մեր հաղթանակի ժամը մոտեցնելու համար»¹³⁰։

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի աշխատավորները, այդ թվում կոլտնտեսային գյուղացիությունը ամբողջ պատերազմի ընթացքում ռազմաճակատի և իր հարազատ բանակի համար արեց այն ամենը, ինչով կարող էր օգնել հաղթանակի գործին։ Սա հայրենիքի նկատմամբ ունեցած իսկական համաժողովրդական սիրո արտահայտությունն էր։

Գնահատելով թիկունքում աշխատավոր ժողովրդի կատարած ծառայությունները, Սովետական Հայաստանի 25-ամյակի առթիվ ՍՄԿԿ Կենտկոմն ու ՍՍՀՄ ժողկոմսովետը իրենց ողջույնի հեռագրում գրում են. «Հայրենական պատերազմի տարիներին հայ ժողովուրդը պատվով կատարեց իր պարտքը Հայրենիքի հանդեպ։ Հայ ռազմիկները, Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների ղավակների հետ միասին անձնվիրաբար պաշտպանում էին մեր հայրե-

129 Բ. Գ. Գրիգորյան, Սովետական Միության հերոս Զահան Կարախանյան, Երևան, 1954, էջ 33։

130 «Սովետական Հայաստան», 4 փետրվարի 1944 թ.։

նիքի ազատությունը և անկախությունը: Հայաստանի բան-
վորները, կոլտնտեսականները և ինտելիգենցիան անդուլ
կերպով աշխատում էին թշնամու դեմ հաղթանակ նվաճելու
համար»¹³¹:

¹³¹ «Պրավդա», 25 նոյեմբերի 1945 թ.:

Ե Ջ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմը մեծագույն փորձություն էր նաև սոցիալիստական գյուղատնտեսության համար: Պատերազմը կրկին անգամ ցույց տվեց կոլտնտեսային կարգերի կենսունակությունը, նրա մեծագույն առավելությունը մանր սեփականատիրական տնտեսությունների հանդեպ: Գյուղատնտեսության մեջ արտադրության միջոցների կոլտնտեսային-կոլեկտիվ սեփականությունը Սովետական Միության հաղթանակի գրավականներից մեկն էր: Պատերազմի ընթացքում երևան եկան և ամբողջ ուժով դրսևորվեցին կոլտնտեսային գյուղացիության վառ հայրենասիրությունը, աշխատանքի մեջ նրա անձնագոհությունը և սովետական կարգերին մինչև վերջ նվիրված լինելը: Սրանք գործոններ են, որոնք բազմապատկեցին մեր հայրենիքի հզորությունը և ապահովեցին հաղթանակը թշնամու նկատմամբ:

Պատերազմի տարիներին սովետական ժողովրդի հաղթանակների կազմակերպիչն ու ուղղություն տվողը կոմունիստական կուսակցությունն էր: Վ. Ի. Լենինը դեռևս 1920 թ. ասել է. «Առանց երկաթե և պայքարում կոփված կուսակցության, առանց այնպիսի կուսակցության, որը կարողանա հետևել մասսայի տրամադրությանը և ազդել նրա վրա՝ անհնարին է հաջող կերպով այդպիսի պայքար մղել»¹: Պատերազմի ժանր օրերին է՛լ ավելի ղողվեցին սովետական ժողովրդի և նրա ղեկավար կուսակցության կապերը: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, հանդիսանալով Սովետական

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 35:

Միության կոմունիստական կուսակցության առաջավոր ջոկատներից մեկը, գաղափարական, դաստիարակչական և կազմակերպչական մեծ աշխատանք ծավալեց թիկունքում: Հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունները սովետական մարմինների հետ միասին արագ թափով վերականգնեցին ժողովրդական տնտեսությունը, երկրի ամբողջ միջոցները ներգրեցին ռազմաճակատի կարիքները բավարարելու գործում:

Հայրենական պատերազմի տարիներին է՛լ ավելի կոփվեց ու ամրապնդվեց բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը, որով հօդս ցնդեց ֆաշիստների այն ենթադրությունը, թե իբր նրանց կհաջողվի իրենց կողմը գրավել Սովետական Միության գյուղացիությանը: Ընդհակառակը, պատերազմում էլ ավելի ամրացավ սովետական պետության դասակարգային հիմքը՝ բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության անխախտ դաշինքը: Այդ մեծ փորձության տարիներին մեկ անգամ ևս հաստատվեց, որ քաղաքի և գյուղի աշխատավոր մասսաների դաշինքը սովետական հասարակության գլխավոր ու վճռական ուժն է, նրա առաջընթացի ու հաղթանակների կարևոր պայմանը: Այդ դաշինքը հանդիսացավ սովետական հասարակարգի բարոյաբաղաձայն միասնության վառ արտահայտությունը, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության անքակտելի մարտական միությունը:

Քանի որ պատերազմը ամեն մի ժողովրդի նյութական ու հոգևոր բոլոր ուժերի բազմակողմանի քննությունն է, ինչպես ասել է Վ. Ի. Լենինը², ապա նրա բախտը որոշվում է ոչ միայն ռազմադաշտում, այլև թիկունքում՝ հացահատիկի ու բամբակի դաշտերում, գործարաններում ու ֆաբրիկաներում: Սովետական Միության տարած պատմական հաղթանակի գործում իր արժանի ավանդն ունի սովետական գյուղը: Մեր քաջարի բանակը, որն այդքան հաստատակամ ու մարտունակ եղավ, դիմացավ ամեն տեսակ փորձություն-

² Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 24, էջ 544:

ների, դա թիկունքի ամրության և միասնության շնորհիվ էր, որի մեջ իր համեստ ծառայությունն ունի կոլտնտեսային գյուղացիությունը: Սովետական Հայաստանի գյուղացիությունը նույնպես պատվով բռնեց իր քննությունը պատերազմում և սովետական ողջ գյուղացիության հետ միասին օգնեց կարմիր բանակին՝ պատերազմը հաղթականորեն ավարտելու գործում:

Գյուղացիությունը բանվոր դասակարգի հետ միասին բարեխղճորեն կատարում էր կոմունիստական կուսակցության, սովետական կառավարության, կարմիր բանակի բոլոր առաջադրանքները: Նա ռազմամթերքի և սպառազինության հետ միասին պետք է արտադրեր մեծ քանակությամբ պարենամթերք ու հումք: Դա, ինչ խոսք, արտակարգ ծանր առաջադրանք էր, քանի որ այդ ամենը նա պետք է կատարեր պատերազմի հետևանքով առաջացած մի շարք դժվարությունների պայմաններում, գործադրելով գերբնական ուժ:

Ներքին արտադրական ռեզերվներն անկորուստ օգտագործելու, աշխատանքները ղեկավարելու և պետության առաջադրանքները ժամկետին կատարելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք ծավալեցին ՄՏ կայաններում և սովխոզներում (1941 թ. նոյեմբերին) ստեղծված քաղբաժինները:

Պատերազմի պայմաններում գյուղատնտեսության վերակառուցման հիմնական հարցերից մեկը գյուղական ամբողջ բնակչությանը արտադրության մեջ ներգրավելն էր: Քանի որ աշխատող ձեռքերի գերակշռող մասը մեկնել էր բանակ, պետությունը կազմակերպչական որևէ միջոցառում ձեռնարկելիս հիմնականում հենվում էր կոլտնտեսականների հայրենասիրության վրա: Պատերազմի ընթացքում փոխվեց աշխօրերի վարձատրման կարգը, օգտագործվում էր պարտադիր միջնորդի սիստեմը ոչ միայն մեծահասակների, այլև անչափահասների նկատմամբ: Կոլտնտեսային արտադրության մեջ վճռական դերը պատկանում էր կանանց, պատանիներին ու աղջիկներին, որոնք փոխարինում էին տղա-

մարդկանց, թե՛ որպես արտադրություն կազմակերպիչներ, թե՛ որպես անմիջական արտադրողներ:

Գյուղատնտեսության վերակառուցման մյուս կարևոր հարցը նյութական միջոցների առավել խնայողաբար օգտագործումն էր: Վառելանյութի և պահեստամասերի կրճատման հետևանքով վերակառուցվեց գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազան: Մեքենաները նորոգվում էին հին մասերի հաշվին, ինչպես նաև տեղում համապատասխան փոխարինիչներ արտադրելու միջոցով: Գործածության մեջ զրվեցին կոշտ վառելանյութը, արորն ու գութանը, դաշտային աշխատանքներում լայնորեն օգտագործվեց կենդանի քաշող ուժը:

1944 թ. իրադրությունը մասամբ փոխվեց: Կարմիր բանակի հաղթարշավի շնորհիվ սովետական կառավարությունը հնարավորություն ստացավ որոշ միջոցներ տրամադրել նաև թիկունքին: Գյուղատնտեսությունը սկսեց ստանալ պահեստամասեր, վառելանյութ, որը մասամբ բարելավեց կոլտնտեսությունների ու սովխոզների աշխատանքները: Ռազմադաշտից վերադարձողների հաշվին գյուղը ստացավ նոր, կոփված կազրեր: Այս ամենը զգալիորեն օժանդակեցին արտադրության ցուցանիշների բարձրացմանը: Այս գործում մեծ էր անձնական շահագրգռվածության սկզբունքի լայնորեն կենսագործումը: 1944 թ. փաստորեն գյուղատնտեսության համար դարձավ վերելքի տարի:

1944 թ. Հայաստանի կոլտնտեսությունները ևս ժամկետից մեկ ամիս շուտ, սեպտեմբերի 25-ին, կատարեցին հացահատիկի հանձնման պլանը՝ 100,7%-ով, կարմիր բանակի հացահատիկի ֆոնդի պլանը՝ 102,5%-ով: Հաջողությամբ կատարվեցին անասնապահության մթերումների պլանները³:

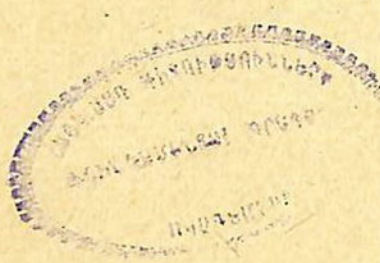
Չնայած այս ցուցանիշներին, գյուղատնտեսության ընդհանուր մակարդակը նախապատերազմյանի համեմատությամբ դեռևս ցածր էր: Չէ՞ որ պատերազմի հետևանքով

3 Տե՛ս ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, կ. 7, գ. 40, քերթ 379—382:

ավերվել էր 98000 կոլտնտեսություն, 1876 սովխոզ, 2890 ՄՏ կայան⁴։ Դրանց համապատասխան պակասել էր անասունների և թռչունների գլխաքանակը, կրճատվել էին ցանքատարածությունները, արոտավայրերը և այլն։ Ժողովրդական տնտեսությանը և հատկապես գյուղատնտեսությանը պատերազմի հասցրած վնասներն այնքան ահռելի էին, որ դրանց վերականգնելը միանգամից անհնարին էր։ Չնայած այս ամենին, անդրդվելի մնաց կոլտնտեսային կարգը, որի բազայի վրա հտպատերազմյան տարիներին տեղի ունեցավ գյուղատնտեսության վերականգնումը և հետագա զարգացումը։ Այդ գործին մեծապես նպաստեցին ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նստաշրջանում ընդունված «ՍՍՀՄ Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման 1946—1950 թթ. հնգամյա պլանի մասին» օրենքը⁵, Համկ(բ)Կ Կենտկոմի 1947 թ. Փետրվարյան և հատկապես 1953 թ. Սեպտեմբերյան պլենումների որոշումները։ Սովետական ամբողջ ժողովրդի հետ միասին Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը ևս պայքարեց երկրի ավերված շրջանները վերականգնելու համար և հտպատերազմյան հնգամյակների տարիներին ձեռնամուխ եղավ գյուղատնտեսության զարգացման գործին։ Այժմ էլ կյանքում կենսագործելով ՍՄԿԿ XXV համագումարի առաջադրած խնդիրները, հայ աշխատավոր գյուղացիությունն իր ավանդն է ներդնում մեր երկրում կոմունիստական հասարակարգի կառուցման գործում։

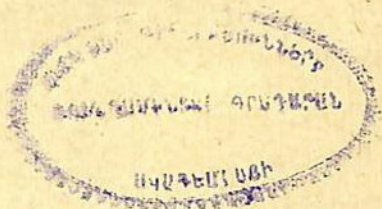
⁴ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг», т. VI, М., 1965, стр. 31.

⁵ «Правда», 21 марта 1946 г.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ն ե ր ա ծ ու ր յ ու ն	5
Գ լ ու խ առաջին—Գյուղատնտեսության վերականգնումը պատերազմի պահանջներին համապատասխան	13
Գ լ ու խ երկրորդ—Սովետական քիկունքը ուղղամեծական սմուր հեռառան	21
Գյուղը ուղղամեծական	21
Գաղափարական աշխատանքի ծավալումը գյուղում	96
Գ լ ու խ երրորդ— Հայաստանի կոլտնտեսականների հայրենասիրական շարժումը	131
Սոցիալիստական մրցության ծավալումը	131
Համաժողովրդական օգնությունը ուղղամեծական	152
Ե գ ր ա վ ա կ ու մ	190

ՔՆԱՐԻԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՏԵՆՏՍՈՒՅԻՆ
ԳՅՈՒՂԱՅԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941—1945)

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ
սլատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Ա. Հ. ՇԱՂԳՍՄՅԱՆ

Գեղարվեստական խմբագիր

Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ

Նկարիչ

Կ. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Հ. Մ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

Սրբագրիչ

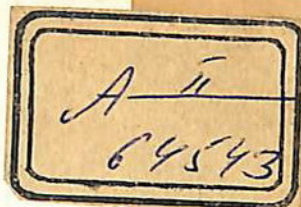
Զ. Գ. ՆԱԹԱՆՅԱՆ

ՎՖ 04654 Պատվեր 637 Հրատ. 5076 Տպաքանակ 1000
Հանձնված է շարվածքի 18.05 1979 թ.: Ստորագրված է տպագրության
26/11. 1979 թ.: Տպագրական 12, 25 մամուլ. պալման. 10,3 մամուլ,
հրատ. 8,63 մամուլ: Թուղթ № 1, 84×108¹/₃₂: Գինը 1 ո. 35 կ.: Տառա-
տեսակ՝ «գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր:
Հայ.ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 375019, Բարեկամության 24 գ.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան,
Բարեկամության, 24:

Издательство АН Арм. ССР, Ереван, Барекамутян, 24г.

Типография издательства АН Арм. ССР, Ереван, Барекамутян, 24.

1 Ռ. 35 Կ.:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220064543